

84.492p
С. К. 12

ВІКТОР КАВА

НА ТЕ ЛІТО,
ПІСЛЯ ВІЙНИ ...

БІБЛІОТЕЧНА СЕРІЯ

ВІКТОР КАВА

НА ТЕ ЛІТО, ПІСЛЯ ВІЙНИ ...

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАНИЯ

Для середнього
шкільного віку

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1979

В рассказах и повестях, входящих в сборник, рассказывается о судьбах детей в военное лихолетье и в мирное время.

М а л ю н к и
ІВАНА ПРИНЦЕВСЬКОГО

Кава В. І. На те літо, після війни... Повісті та оповідання. Для середн. шкіл. в. (Худож. І. Д. Принцевський).— К. : Веселка, 1979 — с. іл.— В опр.

В оповіданнях та повістях, що складають збірку, йдеться про долю дітей у воєнне лихоліття і в мирний час.

ГАРБУЗИ

Сонце купалось — купалось у густій синяві, розбризкуючи гарячі іскри, та й навітьалося. Залізло в гущавину старого в'яза і прилягло спочити на гачкуватих гілках.

Старий кінь, байдужий і до сонця, і до урочистого вечірнього неба, і до узористих тіней, що хитаються на дорозі, поволі чвалає, глухо гупаючи по піску. Його велика голова звисилась донизу, мовби в тій голові загрузла лінива думка — чи варто кудись їхати цього стиглого рожевого вечора, коли так принадно пахне розпарена за день трава. Мати сидить на борту безтарки, і на її обличчі тиха, затаєна печаль.

Вітя стоїть на дні воза й озирає світ. Він не раз бігав цією вулицею, ліпив у дощ з піску мисочки, але їде нею, та ще й у безтарці, вперше. І давно знайома вулиця здається і знайомою, і незнайомою. Он хата баби Мотрі. Коли дивишся на неї з землі, то бачиш лише смужечку білої стіни й похмуру стріху. А з безтарки — і лавочка вигулькнула, і заметляли гарячими головами цибаті жоржини. «Треба хоч одну вирвати», — думає Вітя, але відразу ж засоромлюється — в баби Мотрі нікого нема, тільки кривоногий Жучок, та й того хлопці зманюють на вулицю.

А небо ближчає. Особливо, коли лягти горілиць на шорстку поздовжню дошку. Чотирикутник сині колихається, міниться, густішає, густішає, а потім ураз мов наливається червоним...

— Синку! Задрімав?

Мамине обличчя визирає з безодні неба, воно закриває майже увесь клаптик сині.

Безтарка стоїть на городі. Кінь ухопив за чуба буряк і сердито смикає, а буряк не піддається.

Поміж зеленого огудиння золотими м'ячами розкотились гарбузи.

Вітя сплигує з безтарки, і м'яка земля забирає його ноги по кісточки.

Найближчий гарбуз — справжнісінький кабан. Розлігся, виставив на сонце гладкий лиснючий живіт — ось-ось зарохкає від задоволення.

Вітя турляє ногою чванька, той, крекнувши, повертається на другий бік.

А оце буде його гарбузик! Маленький, гладенький, він легко дається Віті в руки. І Вітя несе кабанчика до безтарки. Одразу вирішив назвати гарбузика кабанчиком.

Каже про це мамі. Мама гладить його по голові, і лагідна усмішка торкається її вуст. Бере гарбузика й надавлює нігтем. Гарбузик пускає прозору сльозу.

— Ой! — скрикує Вітя. — Йому ж боляче!

Швиденько нагрібає сухої землі й замазує подряпину. Земля чорніє.

Вітя скидає безкозирку. Хоч вона й без стрічок, бо стала безкозиркою, коли відірвався козирок від кашкета, але Вітя любить її. Зітхнувши, кладе пораненого гарбузика в кашкет-безкозирку.

Інші гарбузи, скільки не смикав, — наче прив'язані до землі.

Мамі важко. Вона часто спирається на безтарку і витирає рукавом піт. А піт знову виступає.

Віті шкода мамі, а він тягне за хвіст здорового гарбуза. Гарбуз не піддається, і у Віті випливають з очей сердиті сльози.

Сірий кінь невдоволено озирається, бачить повний віз гарбузів. Неохоче смикає голублі. На його зубах хрумтить буряк, солодкі нитки звисають з товстих губів.

Вечір обліг землю, забрав усі яскраві барви. Чорніють тини, чорніють німі дерева, чорніють вікна... Та ось викотився місяць, жовтий, наче гарбуз, і все навкруги повеселіло. А вікна, що здавались Віті темними проваллями, заблискотіли, заграли шибками.

— Мамо, а можна бачити, як ходить місяць? А він ходить, я знаю. Увечері з-за верболозів вилазить, а перед ранком ховається за клуню діда Грицька, бо

там стоїть копиця сіна і тепло спати. Ось ми з Васею підемо і знайдемо його там.

— Ти мій розумник малий! — Мамині руки шорсткі, з них струшується на чуб земля.

— Мамо, а він тоді ходить, як я очі заплющую. От хитрий. А я нарешне сяду під хатою і всю ніч не буду очей заплющувати!

Мама складає гарбузи, залишаючи для Віті зручне кубельце.

Складає й говорить:

— Ось приїде тато, підете рибу ловити, тоді не спатимеш усю ніч і побачиш, як місяць ходить... А на призьбі ніч не висидиш — прийде Сон-Сонище, намаже тобі повіки медом, і вони враз злипнуться.

Віті здається, що тато десь близько-близько. Вітя аж зводиться на ноги, щоб покликати його, та навкруг лише сонна тиша. І тато відлинає далеко-далеко, де стріляють гармати і кружляє багато літаків.

— Мамо, а коли повернеться тато?

Мама мовчить.

— А ти тоді не будеш носити гарбузи? Ні, не будеш, — сам вирішус. — Тато візьме в одну руку п'ять, у другу шість. Ні, тато зв'яже їх за хвості вірвовкою і одразу всі принесе до безтарки...

Мама нахиляється, цілує Віту. Ніжно-ніжно й чомусь солоно. Вітя швидко здогадується — то сльози. Бо тато на фронті. Там часто вбивають. І тата можуть убити. Тоді прийде вузький білий папірець, і мама впаде, як тітка Горпина, посеред двору і страшно голоситиме. Це значить, що тато ніколи-ніколи навіть у гості не прийде ні до Віті, ні до мами, ні до бабусі, хоч як би вони його просили.

Мамині очі блищать проти місяця. Вона натягує віжки. Сірий форкає і частіше гупає по дорозі.

— Ох, чує мое серце...

Цей шепіт просочується у Вітину душу. Він схоплює лозину. Лозина коротка. Бринькає по голоблях, не дістаючи до сірого.

Скрипучі ворота не хочуть пускати у двір.

На порозі тінню бабуся. В її руках біліє конверт.

Каганчик пирскає, сердито випльовує воду, що забралася в гас. Вітя тулиться до мами, Вона смикає за

кінчик конверта. Вузька стрічка сунеться по кофті, зачіпляється на гудзику. Два аркушки розлітаються в різні боки. Мама ловить один, більший, а Вітя підбирає з долівки другий.

— Живий!..— видихає мама. Її очі стають великі-великі, в них яскраво сяє перевернутий каганчик.

Мамин голос бринить, зривається. Бабуся присіла на припічку, підперши голову сухою рукою. Тінь од її довгого носа падає на папірець, і мама раз по раз змахує її.

Вітя залазить на припічок, щоб краще бачити листа. Коліна трудить. Він чує голос тата. Ось і до нього звертається тато:

— «Синочку, помагай мамі, жалій її. Картоплю маленьку підбирай, гарбузики невеличкі піднось. Вони вже, певно, поспіли. Ох, як я люблю гарбузову кашу!.. Хоча б війна швидше кінчалася! Коли повернусь, ти, мабуть, і великі гарбузи підніматимеш...»

— Тату, постріляй фашистів і приїзди! — гукає Вітя в папір до тата.

Мама згортає листа й опускається на піл. Каганець тріщить. Ніч куняє у закутках. З підпідччя дзвінко обізвався цвіркун, і мама скинулася.

— Ану дай, що там у тебе,— простягає руку до Віті. Очі її глянули на папір і спіткнулись.

— «Вмер... у госпіталі... посилаємо останній його лист»,— читають і стогнуть мамині сирі уста.

Чорні тіні виходять із закутків, зазирають похмуро в папірець. Каганчик гасне, синій дим зависає в стовпах місячного світла. Цвіркун цюркоче, мов камінчики пересипає.

Вітя клацає клямкою.

Земля плаває в голубому сяйві. Місяць двоїться, троїться... Вітя залазить на воза. Гарбузи мокрі, до їхніх боків поприлипали дрібні росинки. Мокрий і «кабанчик». Скоро він стає блискучим од сліз. Вони течуть і течуть, прокладаючи на шоках гарячі русла струмочків.

«Таточку, тепер мамі і на ту, і на позату осінь, і ще довго самій гарбузи зносити... І картоплю копати... І дрова возити... І все, все... Я буду старатись рости, але, таточку, я не швидко виросту... Таточку, не треба ні олівців, ні цукорок, ні навіть пілотки — тільки при-

їзди... Ми той папірець сховаємо в погріб і діжкою заставимо...

Ой таточку, доведеться-таки мені швидше рости».

Вітя витирає сльози. Одягає мокру безкозирку.

— Я виросту швидко, таточку! Я буду піднімати по чотири гарбузи!..

ГІЛЬЗА НА ВІКНІ

Вікна ще з грудня поросли пухким сніговим мохом. І всі звуки доходили в хату глухо, наче шибки щільно запнули товстими ковдрами.

Ось і зараз не задеренчали, а глухо озвалися, неохоче пропустивши в хату розмірений тупіт, притишений гуркіт коліс.

Вітя за цей місяць після визволення, доки селом котилися на захід автомашини з гарматами і без гармат, пахучі кухні, тріскучі мотоцикли, надивився досхочу. Але й зараз не витримав, кинув ложку, з жалем глянув на недоїдену молочну кашу, вхопив, що трапило під руку, в сінях на ходу роздивився, що тільки шапка його, а фуфайка бабина, і вискочив надвір. Ну, а від порога до воріт два кроки.

Видерся на ворота, глянув і одсахнувся. Просто на нього дивився страшним сизим оком здоровенний кінь, яких Вітя зроду не бачив. А коли ще раз виліз і невпевнено виглянув, то побачив, що те око зовсім не страшне, тільки велике і втомлене, аж сльоза з нього попливла, та так і не впала на дорогу, замерзла на довгій білій волосині.

А кінь здоровенний. Ноги — справжнісінькі стовпці волохаті. На спину йому, Віті, й не сісти: широка, наче дві стулені лави.

— Ей, хлопче!

Лише тепер Вітя помітив солдата. Той випірнув з-під живота коня (диви, не боїться, що хвицне копитом!) і звертався до Віті.

— У вас солдатів немає?

— Є,— гордо відповів Вітя.— Тато. Але він давно-давно не вдома, фашистів воює отам,— ткнув пальцем

в хату діда Лемка. Схаменувся і вказав уздовж, певно, безконечної дороги на захід. А то ще солдат подумає, що тато ховається за дідовою хатою в соняшничинні, а не воює.

Солдат, мабуть, нічого такого не подумав, бо й не глянув, куди показував Вітя. Дивно якось посміхнувся — лівий куточок рота поповз угору та так і застиг, зібравши в гармошку неголену щоку.

— Та я не про те, — махнув він рукою. — Солдати у вас на постої є?

— А-а-а... — зрозумів Вітя. — Вчора були. Весь день і всю ніч спали. А сьогодні вранці встали й пішли... Я й не бачив, коли. Ще й банку консервів забули. На ній риба намальована, а зуби гострі — і...

— Тоді одчиняй ворота, — наказав солдат.

Вітя плигнув з підніжки на сніг, піддав плечем половинки воріт, що вигнулися на подвір'я, з дзенькотом скинув гака.

Кінь пирхнув, тупнув одним, другим копитом. Вже коли він, нагнувши велику важку голову, прогунав на середину маленького подвір'я, Вітя побачив, що за ним тягнеться не віз з високими дощаними стінками і не кухня з величезним закіптюженим казаном, а справжня гармата. Тільки маленька. І хвіст, і колеса, і залізна плита, за якою од куль солдати ховаються, і навіть дуло — маленькі.

І геть вся ніби величезним птахом подзьобана.

— Дядьку, — оббігши коня, який саме завертав гарматку за хату, під молоду вербичку, підскочив Вітя до солдата. — Дядьку, а чого вона така мала і так дуже покльована?.. А кінь, як наш хлівець, — здоровенний...

— А чого це ти мене дядьком величаєш? — чи то вдавано, чи то серйозно насупив солдат брови, повернувшись, мов кіт, рудими вусами. — А може, я командир великий?

— Еге, таке скажете, — старикував Вітя, — який же ви командир, коли у вас на погонах жодна зірочка не світиться, навіть жовтих смужечок немає. І на шапці зірки нема...

— Тю, — солдат стулив губи в трубочку, — думає, позбувся старшини, аж воно новий з-за вугла...

— Зовсім не з-за вугла, я на воротах стояв, — заперечив збитий з пантелику Вітя.

— От нападуть, — тяг далі солдат, але враз обірвав себе, мацнув шапку. — Диви, — не дуже здивувався, — і де ж я її посіяв?..

Кінь потягся до принадно жовтої соломи, що лежала на обставленому картоплинним вікні, сполохав курку, котра там пригрілася. Курка розкричалася на все подвір'я, ображено замахала крильми. Дядько-солдат лягнув коня по спині. Кінь спокійно дожував хрустку солому і вже потім неохоче повернув голову: чого, мовляв, потривожив.

— Так, кажеш, дядько? — вів собі солдат, скидаючи з коня широкі шлеї. — Воно, може, коли збоку глянути, то так і видасться. А насправді служба в мене важна, секретна... Знаєш таке слово — наказ? Сьогодні — картоплю вози, завтра — гармати, а післязавтра — командуючим усіма фронтами поставлять. Козирнув, одказав «єсть» і действуй! Пойняв?

Вітя прискалив око: щоб цього дядька та командуючим поставили — це хай він глухий Сашковій бабі розкаже, та повірить, бо нічогосінько не почує. Але ні сумніватись, ні далі розпитувати не став, бачив — хитрий дядько: слова пригорщею сипле, а серйозності на мізинець.

Вже коли дядько розпріг коня і прив'язував його до вербички, Вітя так собі, без надії почути щось цікаве, спитав ще раз, чого гармата подзьобана.

Дядько, сторожко оглянувшись, нахилився до самого Вітиного вуха.

— З фашистами воювала.

У Віті аж сльози бризнули з очей — так образився на дядька. Хіба він малий, що його солдат узявся обдурювати?

— Ви, ви... — не доказав, смикнувся вбік.

— Чого ти, чого ти? — притримав Вітю солдат. І додав серйозно: — Не сердься. Пожартував. З такого пекла вирвалися, де хіба на кутні засмієшся. Вже кому-кому — і обозочникам припекло... — Підштотхнув Вітю до сінешніх дверей. — Ну, пішли в хату.

Еге, почав та й не докінчив. А в хаті баба, мама не дадуть побалакати. Нападуть на дядька, розпитуватимуть навперебій, чи не стрічався з татом, показу-

ватимуть татову куцу адресу, де ні району, ні села, самі літери й цифри.

— Дядьку,— поквапився, сказав перше, що збрело на думку,— а вона стріляла?

— Сріляла,— озвався дядько, нітрохи не подивувавшись такому дурненькому запитанню. Ляпав себе по кишенях, шукав куриво.— Ще й як. Танки гробила.

— Танки? — Вітя й рота роззявив.— Отака мала? А танк, знаєте, який? Він більший... більший від колгоспної комори. Я сам бачив. Хоч здалеку, зате пильно дивився — очі заболіли.

— Заболять,— так само, як і раніш, куточком рта, посміхнувся солдат,— і очі, й серце, й жижки затрусяться, коли пре на тебе отака чортяка... Ну, гайда.

Але Вітя вивернувся з-під його руки.

— Ідїть самі! Я скоро...

Бо Сашко й досі не знає, що в них у дворі стоїть така маленька, але сильна гарматка.

Сашка дома не було, і Вітя гайнув до Іванка, що живе за три хати в землянці.

Сашко був там, але не в землянці, а в колючках пристоював, чогось сторожко визираючи.

Чого — Вітя зрозумів швидко. З землянки вискочив у одному чоботі Іванок. А слідом — його сестра Проня з другим чоботом у руці. Той чобіт наздогнав Іванка вже на останній сходинці і так добре наздогнав, що Іванок заскиглив і присів, схопившись за спину й нижче.

Проня скористалася з цієї затримки і вкинула Іванка, як вузол, назад у землянку.

— Я тобі дам танки,— лементувала вона, аж на вулицю чути було,— я тобі дам гранати! Понаносить всякого залізччя і все куди — все в піч суне!

Вітя не став дослухатись: дома таке доводилось чути не раз, хіба тихіше ляялася бабуся,— й перескочив до Сашка.

— О! — зрадив Сашко.— Добре, хоч ти є. Побігли танки дивитися.

У Віті трохи ворухнулося зло на Сашка — бач, до Іванка побіг, а не до нього. Та слово «танки» геть розвіяло зло, і Вітя біг з чистою тривожною радістю.

— Стоять!..— вигукував Сашко.— Два!.. Ревуть!..
Танкісти чорні... як цигани...

Дорога рівна, вкочена, бігти добре. Тільки слизько. Вітя раз так підсковзнувся та брязнув, що у голові, як у дзвоні, бамкнуло.

А запізнались. Лише башти побачили далеченько, та й ті скоро сховалися в глибокій долині, яка обмежує село. Та сліди рубчасті zostалися. Подивилися на ті сліди, поникали трохи — чи не згубили чого танкісти — і побрели додому.

І тут Вітя знову згадав образу, яка геть розвіялася, коли бігли до танків.

— До мене зазирнути не здумав,— сказав сердито.— І брехун ти. Танки давно поїхали.

— Я брехун? — скипів Сашко.— Та я й броню глядив — товста, гаряча, бо мотор гуде всередині, і... на танк лазив, аж до башти...

Він би, певно, й усередині побував, та Вітя згадав про великого коня й маленьку гармату за хатою, про дядька-солдата, котрий, мабуть, не такий простий, як прикидається.

— Е, танк що, він тут був, а тут уже його й нема,— зневажливо перебив Сашка, не дав товаришеві розійтись,— от у нас гарматка стоїть біля вербички, так цілий місяць стоятиме...

— Брешеш...— вражено протяг Сашко.

Та Віті ніколи розбалакувати. Показав Сашкові язика і подався прожогом додому.

Кинув оком на задвірки: гарматка є, а коня нема. Гм...

І в хату прожогом. Бо інакше й не вмів.

А в хаті став, округлив очі й позадкував, нічого не розуміючи.

На погонах у солдата блищало по дві срібні зірочки.

Уже впершись плечима в двері, зиркнув на обличчя солдата. От сліпота він! Та це ж зовсім не той солдат, і не солдат, а командир.

Командир сидів за столом і їв картоплю з капустою. Їв розмірено і якимось байдуже. Мов траву.

— А, поповнення! — підвів голову й посміхнувся. Майже так, як отой дядько-солдат, тільки звів догори обидва куточки і зморщок усього дві пролягло на

щоках. І очі зовсім не посміхнулись. Дивляться тепло, але невеселі. Вже потім Вітя додивився, що їх густо помережали червоні жилки, наче командирові хтось піску сипонув у вічі.

— Сідай, а то самому який апетит. А мої гармаші вже у ваших сусідів хропуть без задніх ніг.

Вітя боком-боком доправував до полу, одержав від баби легенького ляща за фуфайку, роздягнувся і ніяково підійшов до столу.

— Здрастуйте,— бовкнув хтозна вже й для чого.

— Здоров,— серйозно відказав командир, а в самому в очах майнули дві маленькі іскринки.

— Он коли згадав,— засміялася мама, а щоки в неї почервоніли — соромно за Вітю.

— Нічого, все ж сказав,— поклав край неприємній розмові командир.

Вітя спочатку більше їв очима командира, ніж картоплю, але згодом розохотився й наліг на картоплю. Картопля гаряча, з приску, а капуста льодком взялася — смачно!

Командир і далі їв рівно, байдуже й час од часу посміхався до Віті дивною невеселою усмішкою.

Витягали всю картоплю з глибокої череп'яної миски. І баба подала на стіл чавунчик запашного чаю. По хаті розлилися пахощі вишневої гілки.

Чай командир пив довго і вже не так байдуже. Глибоко втягував у себе пару з великого кухля, аж очі заплющував від насолоди, а тоді маленькими ковтками сьорбав пекучий окріп.

Віті те ні до чого — отак втішатися чаєм. Він з кухликом збігав за піч, тихенько долив холодної води і, засунувши за щоку синю грудку цукру, котру дав командир, видудлив чай швидко і без пригод. Без пригод — це значить залишився неопареним язик. А маленький шматочок цукру, що не встиг розтанути, розтер неушкодженим язиком і весь вечір ходив з солодким ротом.

Командир подякував, вибрався з-за столу, пішов до печі. Сів на маленький погризений ослінчик — покійний дід на ньому махорку кришив і чхав при цьому так, що кіт безвісти забігав. Сів, запалив цигарку. Сизий дим стрічкою знявся вгору, заворушив кудлатою голівкою і неохоче потягся в широкий рот печі.

Вітя покружляв трохи навколо командира та й уместився поруч на гірці дров...

Вже й рота розтулив, та так і затулив, нічого не сказавши. Бо як звернутись?.. Не скажеш же — дядьку? У них командири ще не стояли, отож він не мав ніякого досвіду в цім ділі.

Командир, виявляється, сам мав до Віті справу. Не таку, звичайно, й важливу, але справу.

— Звати як тебе?

— Вітя,— й поправив хутко: — Віктор Степанович Скакун, сім років,— відрапортував. Подумав і додав звичайним тоном: — А як школу відбудують — німці в неї бомбу кинули — вчитимусь у школі...

Рапорту його навчив один сержант, що стояв у них тиждень тому. І Вітя щоразу повторював завчене. Тим, хто це питав, подобалась відповідь, вони голосно сміялися.

І командир, видно, сподобалась.

— Ого-го! Як солдат чешеш. А може, справді скоро в армію? Га?

Вітя не малий, розуміє жарти. Отож пустив запитання повз вуха й обізвався серйозно, пристрасно, аж подався уперед:

— Дядьку командире, а ваша гармата багато танків розстріляла?

— Танків? — перепитав командир. — Чимало. Така вже наша робота,— додав неохоче.

Ні, Вітя ніяк не може зрозуміти солдатів. Якби йому дозволили хоч раз стрільнути з автомата в фашистів, то по всьому кутку розніс би, на Кашталянівку збігав би, де хлопці забіякуваті, й там би розказав. А солдати, тільки згадай про війну — відмахуються, мов це звичайне, буденне діло, до того ж нудне, як-от картоплю копати чи квасоллю луцтити.

А цей і слухати не хоче. Більше того, почувши од Віті таке цікаве запитання, зовсім відвернувся від нього, завів з бабою розмову про те, чому зима така сніжна. Бабу картоплею не годуй, тільки дай побалакати про погоду. То сиділа, зігнувшись на припічку, куняла, тихцем похропуючи. А це розпрямила, скільки могла, спину, поправила білу хустку й «завелася»...

Бабу переждати — все одно що осінній обложний дощ. І Вітя, зітхнувши, скинув шкарбани, дістав із

схованки за піччю гільзу з ракети, яку виміняв у Сашка на «літак», котрий потім виявився лапою од культиватора, й знехотя поліз на піч. Погрався трохи з ракетною — то зенітку з неї робив, то гармату, та так і заснув під бабин невтихаючий голос...

— Батаре-ея! Вогонь, вогонь, вогонь!

Вітю пружиною підкинуло на печі. Ткнувся в один бік — стіна, ткнувся в другий, третій, четвертий — стіна... Сів переляканий, нічого не розуміючи, а звідкільсь хльоскав розпалений голос:

— По «пантерах» вогонь, вогонь, вогонь!..

Спалахнув блідий вогник каганчика, і Вітя з кутка печі порачкував на край.

Мати й бабуся стояли біля командира, що кидався на ліжку, й не знали, що робити.

А командир не вгавав:

— Вогонь! Вогонь! Вогонь!

Вітя клубком скотився з печі, зачепив велику зелену каструлю, яка хтозна-чого опинилася на припічку. Каструля забряжчала на піл, звідти на долівку й наробила дзвону й грому.

Командир замовк, розплющив очі. Рвучко сів, гарячково зашарив біля ліжка. А чоботи сушилися в печі.

Мама й бабуся вклали його назад, трохи заспокоїли.

Командир притих, тільки водив по хаті почервонілими, нетутешніми очима. І дихав важко, мов пробіг до базару й назад.

Запала довга мовчанка.

— Ех,— зітхнув командир. Потягся до столу, намацав кисет, скрутив здоровенну цигарку. Вітя мерщій приніс од печі маленьку жарину, і командир запалив просто в ліжку. І дивився немигаючим поглядом кудись в темний куток, де нічого було роздивлятися.

Наклубочив повну хату диму, кинув товстий короткий «бичок» до печі.

— Лягайте,— незвичайно м'яко озвалася баба,— лягайте. Хай їй, тій війні!

Командир підвів голову, вдячно глянув на бабуся, кивнув. Міцно потер долонею лоба, ліг, одвернувся до потрісканої стінки.

Каганчика не гасили. І бабуся, і мати — Вітя бачив з печі — лежали з розплющеними очима, мовчали. Тільки раз бабуся прошепотіла: «І наш десь отак...» Йї потяглася різком хустки до очей.

Вітя засунув ноги в тепле просо, ще й фуфайку зверху накинув. Хтозна, коли заплющив очі, а коли заплющив, то відразу побачив маленьку гармату. Вона стояла на тому ж місці, тільки дулом дивилася на город, і біля неї лежали великі блискучі снаряди... «І як такий здоровило в дуло пролізе?» — стурбовано подумав Вітя. Аж тут як вискочить отой дядько-солдат, тепер чомусь дуже схожий на сусіда Степана, як закричить: «Вогонь!» — Вітя аж здригнувся. Куди це він хоче стріляти? Глянув через город — танк вилазить з верблослів, дивний дуже — на колесах од воза. Гармата як вистрелить — танк перевернувся одразу. І Вітя побачив, що це справді звичайнісінький віз. Засміявся. А дядько не вгавав, гукає: «Вогонь! Вогонь! Вогонь!..»

— Прокиньтесь, прокиньтесь, — легенько тусали командира за плечі мама й бабуся. А він не змовкав, звівшись на лікті, вигукував короткі команди.

Врешті знесилів, упав обличчям на подушки.

Бабуся сіла в ногах, скрушно хитала сивою головою. Мама пішла за піч. Повернулася з кухлем холодної води.

— Випийте, — нахилилася над командиром.

Командир з натугою підвівся, взяв кухоль. Зуби цокотіли об залізо, вода булькала у горлі. Випив, підтягся до бильця, зіперся.

— І тут воюю? — невесело посміхнувся. — Не даю вам спати.

— Що ви, що ви! — замахала руками бабуся. — Вирутимось. Ніч як год.

— Жаркувато довелось, — винувато сказав командир і потер скроню, де Вітя лише тепер помітив нерівний рубець. — Фашисти так перли з оточення — танки, самохідні... А в нас, мов на злість, такі, як ото за хатою, пугачі. Гаубиці десь в снігах загрузли... Снаряди од броні, як картопля, одскакують. Хіба в гусеницю чи в бока вцілиш, та й то зблизька... Було п'ять — одна зосталась, та нас шість чоловік... Ну, вистояли... І скоро так стиснемо їх в лещата — ребра затріщать.

Кому пощастить вирватись — до Одера бігтима не оглядаючись...

У командира очі ніби налилися твердю.

Ось коли розговорився командир! Отепер усе розкаже... Вітя притаївся за комином, лише вухо одне вистромив. Але те, що почув, розчарувало його. Виходило, наче фашисти дужали наших. І про гармату як — пугач! Хіба тут витримаєш?

— Вона справжня гармата! — заявив з печі.

— О, і ти проснувся, — зиркнув командир. — Наробив я шелесту... Нічого з собою не вдію. Ось уже третю ніч, тільки заплющу очі, так і лізуть на мене танки... Хоч божу мать пой...

Вітя подивувався такому незвичайному прислів'ю, а подивувавшись, подумав таке, од чого стало страшно і приємно.

Довго злавив з печі, довго м'явся на полу.

— Дядю, — врешті несміло підійшов до ліжка, — дядю, — і затнувся, заходився терти носа кулаками, аж поки ніс загорівся вогнем.

Командир чекав, що скаже Вітя, дивився серйозно й пильно. Від цього Вітя остаточно зникнув.

— Дядю... я вам... ну, хочете, пісню заспіваю?..

— Пісню? — командир аж присвиснув. І додав тоном наказу, тільки тихо: — Катай!

Бабуся і мама дивилися на Вітю так, наче вперше його бачили. Еге, бачили його вони-то щодня, а от чути не чули. Та й чого це він при них буде розспівувати? Щоб насміялись. От коли б до Сашка зайшли, отам би й рота роззявили. Баба ж його глуха, хоч під вухом стрельни — не поведе. Отам і виспівують. Всяких. І про війну, і про тачанку, у якої чотири колеса, і про дівчат та хлопців. Вітя гласить — шибки деренчать, і баба Христя голову витягує.

Мама помітила, що Вітя босий, метнулася під піл, дістала старі розчовгані галоші. Вітя нахилився, ніби ті галоші треба зашнуровувати чи натягувати на ноги, як чоботи. Бо думав, з чого почати. Пісень він знав багато. Але яку вибрати, щоб командирові сподобалась?

Попорався в своїй пам'яті і взяв недавно чуту од сержанта. Сержант її й наспівував, і насвистував, і мугикав.

Став навитяжку біля ліжка, повів очі в темне вікно й там їх зупинив. Кашлянув, ковтнув слину, яка враз наповнила рот.

Двадцять другого юня,
Ровно в чотири часа,
Київ бомбили, нам об'явили,
Что почалася війна...

Голос Вітин то ставав тоненьким, то неприродно басував. Вітя уже ладен був обірвати пісню й шугнути від сорому в самісінький куточок на піч. Так погано він ніколи не співав. Але, обережно зиркнувши на командира, здивовано помітив — у того задумою поійнялося обличчя, потеплішали і зволожіли очі. Скосував на бабу й маму. Баба похилила голову на плече, а мама сперлася ліктями на стіл. Слухали, мов якогось артиста. Від цього Вітина перелякана душа піднеслася, голос задзвенів, і він наприкінці аж «гласо-нув»... Хоч пісня була сумна й неголосна.

Замовк, потушив очі. Командир простягнув руку, поклав її на Вітину голову, та так і не погладив. Рука велика, тепла, і Віті чогось солоно стало в горлі. Мерщій проковтнув той клубок, щоб не заважав.

— Співай,— тихо попросив командир.— Тільки не про війну...

І Вітя затагнув про Галю, котру козаки прив'язали до сосни косою. Дуже жалібна це пісня. Бо ті козаки, видно, білогвардійці, ще й підпалили сосну. Сосна горить, а Галя плаче, рветься, бідна... Вітя й цього разу не втримався, схлипнув. Думав, командир сміятиметься, що він плаксун. Аж ні — командир теж зітхнув, засопів голосно.

Потім про ніч зоряну, про «синенький скромний платочок»...

Вітин голос срібним птахом кружляв у хаті і рвався на вільний простір...

Отямився, коли мама легенько взяла за вухо.

— Годі,— показала очима на командира,— спить...

Командир спав так, що Вітя геть спантеличився. Мов хлопчак: розкривши трохи рота, підклавши руку під щоку. Обличчя його розгладилось, помолоділо, погарнішало...

Тихенько взяв командирovu руку, що звисилась до-
долу, сховав її під ковдру...

Удосвіта, коли за вікном ще поскрипує під валян-
ками Діда Мороза сніг, а на сході й не пахне ранком,
баба встає до печі. Швиргає у піч дрова, торохтить
рогачами, дзвенить чавунами. Хочеш не хочеш —
прокинешся. Правда, щоб потім ще міцніше за-
снути.

А сьогодні прокинувся, як у хаті гуляв білий, при-
тінений замуrowаними інєєм шибками день.

Прокинувся і бликнув на ліжку. Порожнє... Засла-
не квітчастим укривалом...

— Бабо! — гукнув. Знав, що мати пішла до шко-
ли — всі вчителі ходять відбудовувати.

— Чого тобі? — прочинила баба двері з сіней.—
Снідять? Зараз дам.

— А де командир? — злякався Вітя.

Баба не почула чи не хотіла довго розбалакувати з
роззявленими дверима — тільки холоду в хату напу-
стиш.

І Вітя припав до вікна. Хукав, хукав, а до шибки
не міг добитися. Злодійкувато озирнувшись, підпалив
од жару скалочку з костриці, проталив невелику ді-
рочку й мерщій загасив скалочку: баба, коли побач-
ить таке, крику наробить: «Щоб скло тріснуло? Чим
тоді заткнем? Тебе виставимо?..»

Гармата стояла на місці. Геть вкрилася інєєм. Ко-
ло неї ходив їхній пухнастий кіт Мишко і чіпав залізо
лапою. Видно, не дуже сподобалась йому гармата, бо
пирхнув, повернувся до вікна, побачив Вітю. Плигнув
на підвіконня, шкрябнув кігтями, занявчав.

«Це хліба шмат поцупив із столу, і баба його ви-
кинула», — подумав Вітя й подався виручати свого
друга.

А він, хитрий, підлатався раніше й вскочив у хату
разом з командиром. Тернувся об Вітину ногу й мер-
щій на піч, гріти лапи.

— Ну, козаче, може, поснідаємо? — спитав коман-
дир. Від нього йшов приємний морозний дух. І ще пах-
ло ваксою.— А тоді попрошу тебе екскурсоводом бути.
Бо я в селі чоловік новий.

Вітю з голови до ніг облила якась приємна-приєм-
на хвиля. Це ж він з командиром пройдеться селом,

всі хлопці бачитимуть! Він нарештє так вестимє командира, щоб і повз Іванка, Сашка, і мимо Гриші, й ще багатьох знайомих хлопців.

Снідаючи, хапався так, аж щоку прикусив. Але змовчав, тільки надув пошкоджену щоку й посидів трохи так. Минулося.

Надворі не лише гармата — все в інеї. А туман, колючий, холодний, повзе звідкілясь і повзе, застиляючи сонце, мов з усіх хат повиносили студити картоплю для поросят і курей.

Вітя ковзнув одним оком по опушеній вербі, з якої звисились білі «сережки», по обдуготому, наче сердитому, сонцю. А от на гарматі зупинились обоє очей. І ноги стали біля неї.

— Товаришу командире, ну, розкажіть хоч трошки, як ви з гармати фашистів били,— жалібно попросив.

Командир не відповів, дивився широко розкритими очима на хвилясті синьо-рожеві поля, що далеко-далеко зливалися з небом, так і не відкривши сусіднього села Бронниці.

Довелося смикнути його за рукав шинелі.

— Га? Про гармату? — командир труснув головою, наче відмахнувся од Вітиного запитання, і додав, ніби й не чув нічого:— Пішли, он там походимо,— вказав — повів рукою по полю, луку, аж до копанки дістав.

— Пішли,— буркнув-зітхнув Вітя. І про гармату ні слова, і в село не пішли. А чого це городами блукати? Чого вони там не бачили?

Але нічого не заперечив, побрів уперед. Наказ є наказ. Тільки прихопив біля дровітні замашного дубця та заходився згонити зло на засохлих бур'янах, котрі шаруділи обабіч ледь помітної стежки. Спочатку він знічев'я вимахував, а згодом розходився і вже без зла, азартно, з тріском ламав їхні тонкі попереки.

Командир врешті помітив нерівну битву, притримав Вітину руку.

— Не треба...

— Так вони ж шкідники,— сердито одказав Вітя.— Як... як маленькі фашисти...

— Якби можна отак фашистів косити,— засміявся командир,— не бачив би ти ні гармат, ні танків...

Дивись, дивись, — перебив себе, присів і Вітю смикнув донизу.

Вітя занишпорив очима по городу і помітив під яблунькою гострі вушка. Заєць сидів боком, нашорощений, сторожкий.

— Ви його з нагана, — дихнув Вітя у вухо командирові.

Командир, розчервонілий, збуджений, схопився був за кобуру та й опустив руку.

— Глянь, який красунчик, — повернув до Віті захоплені очі.

Вітя кивнув охоче, а сам собі подумав: «Заєць, як заєць. Ех, дав би він мені нагана...»

А командир рвучко звівся і так пронизливо свиснув — у Віті в вухах заляцало. Та, мабуть, у зайця сильніше заляцало. Він злетів угору, задрігав лапками і, здається, ще в повітрі рвонув до верболозів. А командир свистів, тупав ногами, був, видимо, задоволений заячим переполохом.

— Слухай, — повернув до Віті веселе, збуджене обличчя, на якому ні втоми, ні зморщок не залишилось. — Слухай, у тебе є сани?

— Є...

— Вези їх сюди.

— Нащо?

— Вези, вези, питання потім, після бою.

Вітя вже не стежкою, снігом подався додому. Витягнув старі, почорнілі сани, прив'язав вірвовку, що обірвалася з одного боку, й побіг назад.

— Нате, — подав вірвовку, з цікавістю чекаючи, що буде далі.

— То сідай, — сказав командир.

Он воно що! Оглянувшись, чи не видно когось із хлопців, Вітя обережно вмостився на рідкій драбині. А то побачать, пальцями тикатимуть — дивись, отакого тузька на санях возять.

Сніг був глибокий, сани провалювалися то одним, то другим полозом. Вітя гойдався, як у човні. Але було так здорово, що й про хлопців, котрі могли з нього насміятися, забув. А що вчепився міцно в поперечину — це вже за звичкою. Впасти він не боявся. Коли й боявся трохи, то за командира — гасає по найвищих кучугурах, от-от снігу за халяви набере.

— Снігу за халяви наберете! — не витримав, крикнув.

— Наберем — висиплем! — одгукнувся командир і погнав під похнюплені осички, де й кущів не видно, потонули. Брикав застояним конем, аж грудки з-під чобіт легіли та морозяний пил курів на Вітю...

Якби не баба, до вечора б проганяли. Прийшла до копанки, покликала обох. Тільки Вітю отак:

— Ану, киш, на сідало, он вже бурульки під носом вирости.

Вітя про всяк випадок тернув рукавом під носом, впевнився, що баба обдурила, але пішов охоче, бо в животі враз засмоктало. А командир сказала:

— Пора полуднати, синку. Він такий, мій онучок, хоч до ночі вози, сидітиме.

Командир, точнісінько, мов Вітя, шморгнув носом, відповів зніяковіло:

— Ідем, бабуню, ідем.

Іли мовчки, навперебій стукаючись ложками в тій мисці. Доки командир не примудрився та не сипонув у Вітину ложку щіпку солі. Вітя похлинувся, закашлявся. Командир пирснув і собі похлинувся. Глянули один на одного й зайшлися голосним, невтримним реготом.

Після обіду ходили у верболіз. Вітя показав місце, де вони знайшли гранату.

— Вкинули у вогонь, сиділи-сиділи, ждали-ждали, а вона не вибухнула, — з жалем сказав.

Командир пильно глянув на нього, похитав головою. При корені надрізає товсту лозину, заходився старанно виводити на ній хитромудрі узори.

Набрели на маленьку копаночку. Командир промів сніг, прорізає ополоночку, напився сам і Віті троньки дозволив. Добра! Травою пахне, вербою і холодна — зуби щемлять.

Додому поверталися в два поверхи: унизу — командир, а Вітя, ясна річ, — зверху. Звідти далеко видно. Отож Вітя першим і помітив, що пухнастий зайчик не такий уже й хороший, як видалося командиріві, а справжнісінький шкідник.

Показав командиріві, і обидва побігли, тобто хто побіг, а хто й поїхав, до знівченої яблушки.

Поганий заячий писок геть погриз до білого гілочку полоненої снігом яблуньки. Та ще й, нагинаючи лапами, одчухнув.

Командир присів навпочіпки, погладив гілочку.

— Пропала,— зітхнув.

Узявся за одчухнуту гілку, щоб відірвати, передумав, вийняв ножа, обережно відрізав.

Дома пішов до гармати, чимось там побрязкав і вернувся з блискучою гільзою. Налив туди води, поставив гілочку. І довго сидів біля вікна, дивився на гілочку, ніби чекав, що вона оживе на очах, одягнеться в листя, забіліє квітами.

Гнучкі тіні беззвучно вповзали звідкілясь у хату й збиралися під піччю і полом. Коли вікна налилися темно-синім, обісмілились, посунули на середину хати. І баба пішла у сніг наливати гасу в каганчик.

Вітя не од тих тіней, а щоб зігріти ноги й подумати, яку пісню заспіває сьогодні командирові, подерся на піч.

Та нічого й не заспівав. Бо хутко провалився кудись глибоко-глибоко, звідти піднісся у височінь, аж страшно стало... і більше нічого не було. Та ні, було щось невиразне — наче хтось гладив по голові, по щоці...

Схопився, скочив з печі, не побачивши командира, подався до вікна. І обімлів — лише два сліди в снігу лишилися. До вішалки, де командирова шинеля й сумка висіли, — порожньо. Гайнув туди, сюди...

І зрозумів усе.

Не гукнув бабу, не спитав. Тільки підійшов до застільного вікна, вдихнув пахощі ожилої гілочки, глянув надвір крізь маленький незамерзлий закрайок...

На довгому шляху розпливлася у мареві чорна цятка...

ЧЕРВОНИЙ ДИМ

Вечір, обережно ступаючи по найжачених колючках стерні, по бурому бадиллю картоплищ, входить у принишкле село. Разом з ним, ніби маскувальна завіса, тягнуться гнучкі пасма диму. Вповзають на широку наскрізну вулицю, розлазяться по завулках, осідають похмурими копицями в дворах.

Мовчать собаки, німують півні, діти.

А дим пливе й пливе — ядучий, засвинцевілий, важкий...

Та ось невиразна тінь знуртувала дим біля високих воріт і посунула далі вулицею, до вирізьбленого на сірому тлі неба журавля. За нею рушила друга, третя, четверта...

Потривожений дим горнеться до покривлених тинів.

Біля журавля густішає п'ятьма.

Легкий кашель, зітхання вплітаються у вечір, не порушуючи його застояної тиші. Затріщала нараз цигарка. Вогників подвоїлося, потроїлося...

Петя причаївся в гурті коло баби. Він дивиться вгору — постаті вищі од журавля.

— Придушить герман наших, — долинає глибоке зітхання.

Голови сумно хитаються, гасять зірки.

— Таж у Білому болота, може, не поткнуться, — голос діда Ханка входить у Петині насторожені вуха.

— Де там не поткнуться, — пахкає димом дід Лема. — Бачив же, які пішли у ліс?..

Петя мерзлякувато щулиться, горнеться до баби. Він теж бачив.

Прокинувся вранці від гострої незрозумілої тривоги. Наче хтось великий і страшний дивився на піч некліпним поглядом.

Скрикнути не встиг — у хаті гуляв білий день.

За вікном теж було біло. Мовби хтось уночі накидав у дворі та на вулиці білого піску. І сонце затулило білим папером.

Мама і баба сиділи обіч вікна. Скам'яніло, перелякано, мовчки.

Петя підтягся до краю печі, виглянув.

Білою вулицею пливла чорна ріка. Чорні шинелі, чорні пілотки, чорні автомати...

Ні пісень, ні гелготу.

— Шах-шах, брязь, шах-шах, «шнель!», шах-шах, шах-шах...

Не забігають у двори, не стріляють курей, не тягнуть за ноги на смерть перепуджених поросят... Наче не селом ідуть, а полем.

Шах-шах, шах-шах...

Таких дивних німців Петя ніколи не бачив, і від того страх гадючиться йому в груди...

— Синочку, спи ще. Заплющ очі, подумай про тата і задрімаєш...

Мама каже це, не повертаючи голови.

Петя хоче й не може думати про тата. Коли згадуватиме його, то дуже за нього боятиметься. Він же в лісі, в партизанах... А баба казала, як вибивали соняхи: «Ніколи не бійся за тата, бо тоді йому погано буде...»

Але ні про що інше Петя нині думати не може.

Треба злазити з печі. Тоді думки розлетяться, мов наполохані грудкою синиці.

Спускається додолу, чалапає по м'якому сіні, настеленому на долівці.

Завмирає на якусь хвилю перед темним ротом підпіччя й пірнає туди.

Звідти не видно вікон. Тільки широку дубову лаву на розкаракуватих ніжках та горщик з засохлою крейдою.

Мишко не дримає. Петя міцно притиска до грудей м'якого теплового котика, хоче розказати йому, як погано, страшно на вулиці, та не знає, як розказати.

Мишко розуміє без слів. Лиже Петину руку ніжним язиком, витягує лапи, обіймає товариша за шию. Рівно, спокійно мурчить.

Підпiччя хитається, дужче, дужче... І Петя разом з котиком, рогачами, настеленим сіном випливає з хати, підіймається вгору. Он уже лелека на верхівці в'язи стоїть-татакає поруч із ним...

...Дим повзе і повзе. Ріже в носі, шкрябає в горлі.

— Сосняк горить...

— Сосняк...

Шкварчать, гаснуть цигарки.

— І не стріляють. Коли пішли, а досі — ні звуку...

— Викурити хочуть...

— Хочуть...

— Песесовці ж...

У Петиній голові без шелесту розгортається жажна картина. Між гілок густозеленої сосни затаївся тато. А знизу до нього тягнуться злі, пекучі язики полум'я. А песесовці все кидають і кидають у гогітливий вогонь тріскучі гілки — чорний дим обсновує дерево, обгортає тата. Тато однією рукою тре мокрі очі, а другою затиснув зрадливого носа: ось-ось чхне. А дим усе чорніший, ядучіший...

— Ой!

Тонкий крик звивається над гуртом, крає тишу. Голови в небі здригаються.

— Налякали дитину, — бабин голос стурбований і трохи тремтливий... — Такого набалакаєте... Ходімо, онучку, додому.

Баба встає, обтрушує спідницю. Невидимий порох опадає на невидиму землю. Саджає Петю на плечі. І Петя стає вищий од усіх, навіть од кощавого діда Ханка. Та сьогодні це його мало тішить. Все ж оглядається навсібіч.

— Гляньте! — показує рукою.

За верболозом червоно займається небо.

— Носилівка горить!..

Вогонь здіймається вище й вище, розжеврює низько навислі опухлі хмари. Гостро окреслюються їхні похмурі злами.

Деся за городами, лозами, за посутенілим полем вслають люди, тріщать балки, реве худоба... А тут —

тихо. Шарудить миша в опалому листі, топчуться в гнізді потривожені раннім одсвітом на сході лелеки...

І неймовірно моторошно стає від такої тиші.

— І в Садівцях горить!

Короткий порух голів. Довга, німа хвилина.

— Заячі очі в тебе, Мотре,— з полегкістю бурчить дід Ханок.

Великий набрежклий місяць, розштовхуючи боками хмари, викочується з далекого плетива гілок.

Червоно виступають з п'ятьми стіни хат.

Червоні смуги пролягають уздовж вулиці.

— Ну, ходімо, час коліна гріти,— рушає баба, і в Петиних очах гойдається світ.

Хата дихає теплом, житнім хлібом, сіном. І сном, хоч ніхто, крім Мишка, не спить.

Просо охоче забирає Петині коліна. Біль од ревматизму, що заліз у суглоби, поволі відходить. Баба підсовує йому під голову шкарубку фуфайку.

Сухо шелестить просо.

Петя зігрівається, заплющує очі.

А сон не йде. Щось велике й важке налягає на Петині груди. Ще важче, ніж тоді, коли довго не поверталася з базару мама.

... Спочатку Петя з сестричкою Шурою виглядали у вікно й угадували, що принесе мама. Аж посварилися трохи. Шура тоненьким голоском доводила, що мама принесе скляну цукерку. А Петя сердито не згоджувався. Він старший і знає: давно, з початку війни, не продають на базарі цукерок. Мама принесе по дві груші.

Коли Шура заплакала й маленькі струмочки побігли по її синіх щоках, Петя поступився. Хай вірить, вона ж ніколи не куштувала цукерки і думає, що та схожа на бараболю, тільки солодка-солодка, солодша от бурякового соку.

Мама не видно й не видно. Та хіба багато розгледити крізь маленьке віконце?

Вийшли у двір, видерлись на стару, геть поточену шашелем вербову колоду.

А соняшники взяли та й вигойдалися за літо гінкі та високі, аж у небі метляють їхні зубаті голови,

Подибали до шовковиці, зіп'ялися на нижню товсту гілку. Дивилися-дивилися, гукали-гукали, доки в горлі не заспівали хрипкі півні... Дарма. Лише жаби від копанки лунко відгукнулись.

Вже коли сонце заповилося в м'якеньку хмарку та й поклялося спати за синім лісом, заплакані Петя й Шура потупали змокрілою стежкою до копанки, де — страхала бабуся, як Петя бігав туди пускати кораблики,— жили не тільки витрішкуваті, завжди чимось здивовані жаби, а й гадюки. Вони гніздилися в чорному трухлявому пеньку...

До пенька не дійшли, причаїлися під розложистим кущем верболозу, що гірко і привмно пах. Петя лише тихенько схлипував, а Шура плакала вголос. Довелося сказати їй про гадюк, що вже, мабуть, підвели зелені холодні очі... Шура затисла долонькою рота. А сльози все одно цяпали з її очей на широку зморшкувату долоню лопуха, збиралися там у миготливу калюжку...

Все обіцяли мамі — і проса з печі не зсовувати, і молока не просити, і з шовковиці не падати...

— І цу-цукерки мені не тре-треба, тільки прийди, ма-мамочко,— просила Шура.

А стежка байдуже лежала сірою покрученою стрічкою, німа, порожня...

Вже не було сліз, коли з верболозів виринула маленька метушлива постать. Петю й Шуру ніби підхопила буря.

Міцно тримаючи маму за руки, щоб вона більше нікуди не ділася, вистрибцем пішли додому. І розказували — навперебій, захлинаючись — про пихаті соняшники, яким пора поскручувати дурні голови, про гадюк, котрих вони зовсім не злякалися, про ліниве сонце, що не захотіло чекати мамі й тепер не дістане гостинця...

Мама чогось плакала і усміхалася.

Коли ввели маму в хату, бабуся широко перехрестилася:

— Слава тобі господи!

— Ледь утекла з облави...— здригнулася на згадку мама.

Потім їли груші-гнилички. Мама їх дуже подавила, аж коричнева каша полізла з боків. Та Петі й Шурі

здавалося, що вони ніколи не куштували смачніших грушок...

А як же врятувати тата?..

Якби це він був із татом на сосні, то тихенько спустився б униз (він малий, його не помітять), вкрав би в фашистів найбільшу гранату і у вогонь її! Всіх песовців побило б.

Або перший чхнув би і зліз.

Петя уявляє, як злазить до чужинців, що підняли догори автомати, а в кожному по сімнадцять патронів, і здригається, щільніше притискається до баби.

А може?..

Думка така гостра, що Петя схоплюється, штурхає бабу під бік. Баба мурмотить щось нерозбірливе й не прокидається.

А може, тато не в тому лісі, куди пішли ті, чорні? Може, в сусідньому, де багато беріз і ростуть гриби з дивною назвою бабки? Спить собі в землянці, прийшовши з залізниці, де разом з іншими партизанами перекидав чужий поїзд із танками, і не чує, що зовсім близько фашисти... Його треба розбудити, про все розказати!

Піч висока, а Петя малий. Добре, що скриня стоїть на припічку. Стає на неї, а потім на припічок. Піл обов'язково зарипить, коли іти по ньому. Тоді прокинеться баба. Вона завжди прокидається, коли рипить піл. І Петя спускається з припічка просто на долівку, відчуваючи, як крейда обшмаровує заголений живіт.

Накидає на плечі піджачок, встромлює ноги у вузькі холоші штанів.

Довго морочиться з клямкою. Все ж вона трохи клацає. Та Петя вже в сінях.

У сінях його огортає страх. Здається, тисячі чорних рук тягнуться до нього, мацають обличчя, шию, руки...

Хороший цвіркун, що давно-давно живе у них в димарі, певно, зрозумів Петині страхи, бо дуже голосно обізвався. Чорні руки враз облишили Петю.

Ніч дихнула прохолодою.

У городі щось шурхотить.

Під тинами куняють чорні тіні.

Довго, садиноко стоїть Петя. А ноги все важчають і важчають... Лець одриває їх від споришу.

М'яка шляхова курява липне до підшов. Очі ніяк не хочуть дивитися вперед, усе назад оглядаються.

І старі покривлені ворота, і густолистий в'яз біля них що далі, то здаються Петі ріднішими й ріднішими... Але він не зупиняється...

Червоний дим, накотившись хвилиєю, без сліду покриває маленьку постать.

ЛИХА ЗВІСТКА

Василько примостився з книжкою на покуті. Тут до блідого вогника підсліпуватого каганчика долучалося жовтувате, як олива, світло лампадки. Бурмотів собі під носа, не перегортаючи сторінки: учив чималого й важкого вірша.

Але та наука тривала недовго. Поки в хату не влетіла огрядна баба Ганна Ступак, котра знає геть усе, що трапляється в селі, у полі, в лісі, який чорною підковою огинає їхню купку хат, що чомусь зветься селом. Ще з порога заходилася ойкати й охати, гупнула на піл і, забувши скинути з плечей товсту шаль, почала:

— Ой, сусідко, чуєте, ой, й досі серце не на місці...

Василько, знаючи вдачу своєї баби, яка відразу ж присунулась по припічку до баби Ганни, лише зручніше повернув вухо та за звичкою прискалив ліве око.

Цього разу баба не вгадала його хитрощі, зате вирішила взяти на замок сінешні двері. Баба Ганна, скільки й знає Василько, ніколи не зачиняла за собою дверей.

Як не гарячкував, а початок пропустив.

— Так, чуєте, вступила вона в ліс, а її от достеменно хтось за поли — смик-смик... От як не каже — вернись, не йди... Вона вже й стала, так діти ж самі вдома... Чуєте, ревуть же там, захлинаються. Виламала дрючок, хтозна й для чого, пішла... Уже Біле болото минула, коли, чуєте, встає щось чорне з-за сосни...

Василько забув не те що вірша — забув, що й у хаті сидить.

Баба й рота роззявила, наче не вухами, а ротом слухає, та все ж помітила, де онук, — біля книжки чи коло бабських розмов.

— Ти чого ото вуші розвісив! — напнула мокрим рядном.— Тобі треба наші балачки? Мало тобі в книжках написано?

— Еге,— суп'ятилась і собі баба Ганна.— То нам, старим, до книжки зась, бо наче в темну ніч виресли, а для вас усякого понаписували: і стращного, і кумедного...

Скинула нарешті свою пудову шаль, схилилась до баби, зашепотіла їй на вухо.

Василько, не криючись, і шию витягнув, але даремно, тільки й чулося однотонне: бу-бу-бу, та інколи пробивалося зовсім непотрібне бабине слово «чусте».

Хоч-не-хоч довелось вхнюпитися у вірша, який зовсім вивітрився з голови, мов ранковий хапливий сніданок — два картопляники.

Чужими очима перечитав усі три стовпчики й зіщулився. Холодно стало спині. Наче хто потроху силе за комір колючі сніжинки.

«Еге, дме од вікна. І знайшов же, де сісти!» — намагався заспокоїти себе Василько.

А в голові маятником стукала думка, од якої терпли спина, шия, плечі: «Бандит... Бандит стоїть надворі й дивиться... А в руках сокира... чи ніж... яким поросят колючь...»

Стук! Стук!

Грюкнула лавка, голосно скрипнув піл, посипалось сухе просо з печі.

— Ти що? — схопилися обидві баби.— Очамрив?

— Ба-бан-дит сту-ук-ає...— видзеленькав похололими зубами з найдальшого кутка, з якого було видно лише стелю й жердку з навішаним одягом.

— Тьху на тебе! — не дуже хоробро обізвалася своя баба.— Ось як візьму деркача, вижену з тебе бандита за одну мить...

Стук! Стук!

— Ой господи! — наче й не сиділи баби на полу — так притьмом шаснули за широкотілу грубу, що притулилася до стіни.

В хаті залягла моторошна тиша. Лише байдуже тріщав і чадів каганчик на столі.

Стук! Стук! — знов залунало в німій хаті.

Василько затаїв подих, а коли стало несила, видихнув у валянець, що сохнув на печі.

Тиша тривала, наливалася дзвоном.

«Хи-и, це він пішов до дверей,— похолов Василько.— А я ж хатні, видно, не зацепнув...»

Тремтячи всім тілом, звівся на неслухняні ноги. І став вищий комина. А вже тоді просунув важку голову між комином і стелею, щоб побачити почорнілі двері.

Двері були зацепнуті. І Василько почав витягати голову.

Очі пропливли по миснику, мимоволі обмацали синовату нерівну стіну і... потонули в чорному, наче зовсім без шибок, вікні.

Стук! Стук!

Прохогом смикнув голову, боляче вдарився об стелю і комин. І застряг, не маючи сили відірвати перелякані очі від страшного вікна.

Враз полегшено, на весь голос засміявся. Аж здригнулись обидві баби від того сміху.

— Бабо! Бабо! — злетів на піл.— То пташка, пташка проситься в хату. Замерзла, бо ж он який мороз, он як мете... Світа білого не видно!..

Йому хотілося говорити й говорити, бігати, скакати...

— Цить, теля дурне! — гримнула баба Ганна. І до Василькової баби тихо, злякано: — Звість... Лиха звість...

— Ох! — тільки й сказала своя баба і вхопилася за серце.— Ох, це Марійка... Не вернеться...

Василько вже скочив у шкарбани, схопив фуфайку й шапку, коли почув страшні слова.

Закляк, занімів посеред хати.

— Я її прожену безвісти, хай не стукає, проклята! — закричав люто й кинувся в сіни.

Знадвору щедро жбурнуло снігом, остудило вітром. Закоцюбілий жасмин тернув по щоці гілкою.

У жовтому світлі, що з натугою пробивало загуслу пільму, тріпотіла грудочка. Ось вона стукнула в шибку й безсило упала на заметену снігом призьбу.

— Киш! — махнув рукою Василько. І ногою підчепив чималу грудомачу та котнув її до пташки.

Розчепірились невеликі крильця, шкрябнули сніг і застигли.

— Бідненька,— прошепотів Василько. Забувши про свій сердитий намір, підняв пухнасту грудочку, засунув у кишеню. І мерщій до хати.

— Ну? — бабині очі дивляться і з тривогою, і з якоюсь глибокою надією, що Василько одним помахом руки може відігнати далеко-далеко, в дрімучі хащі, всі лиха.

— Про... при... ніс...

— Приніс,— так і сіла баба Ганна.— Чуєте, він не прогнав, він приніс лиху звість у хату!..

Такою Василько ще ніколи не бачив свою бабу.

— Викинь, викинь! — затупала ногами, закричала тонким голосом.— Щоб і духу, щоб і духу...

Ноги притьмом винесли Василька за двері.

Пташка трохи ожила в кишені, завовтузилась, зашкрябала кігтиками. Василько накрив її теплою долонею.

Сполохано билось маленьке сердечко, ворушилася тонюсінка, наче стеблина, крихка шийка...

Похмуро озвався височезний в'яз біля воріт, злякано зашепотіли дві тонконогі липки біля перелазу. Від сарая щось повзло і сухо шелестіло...

Василько мерщій простяг руку з пташкою, розмахнувся і... не розкрив кулака.

Вже коли рука застигла на рівні плеча, обережно розтулив пальці.

— Лети, лети,— шепотів благально і гладив мізинцем настовбурчене м'яке пір'ячко.

Пташка міцно вчепилася гострими кігтиками в долоню, аж боляче стало, притаїлася, зовсім не хотіла летіти в холодну заметіль.

— Лети, лети, бо мама не приїде... З фронту... І мені вже страшно,— шепотів і шепотів Василько, відступаючи в сіни.— Заховаєшся під стріху й переночуєш. А завтра сонце вигляне, тепліше стане... Не тікай далеко, я їсти винесу, картоплі з олією... Знаєш, як мені буде, коли мама не повернеться?..

Пташка звелася на лапки-галузки й... полізла в рукав...

— Де ти так довго? — гримнула своя баба.— Каттай на піч!

А сама накинула кожуха покійного діда, пішла проводити бабу Ганну.

Василько дістав пташку, що вгрілася під рукою. Снігур. Маленький, нещасний, він довірливо сидів на долоні й мружив блискуче око.

— І що мені з тобою робити? — глибоко, по-дорослому, зітхнув Василько. Постояв трохи серед хати, скинув шапку, прив'язав її за шнурки до жердки. Посадив туди снігура, подумав, згріб із столу крихти, сипнув у шапку...

Баба переверталася, охала, зітхала. Василько теж не спав. Згорнувшись у клубочок, згадував маму. Як пішла після окупації на фронт солдатів перев'язувати, то ще ні разу додому не заглядала. Хоча б карточку прислала. А то самі листи, та все олівцем на сірому папері... Невже ота мала пташка може принести мамі лихо?.. Вона просто змерзла. Видно, од гнізда одбилася... А може, здалеку прилетіла, справді од мами вісточку принесла, тільки сказати не може?

Баба кречучи встала, спустилася на долівку, почалапала в куток, де похмуро примружився на світло лампадки її безсонний бог. Впала коліньми на холодну глину й довго молилася, низько хитаючи сивою головою...

— Уляно! Уляно!

— Га? Що? — спросоння нічого не могла розібрати баба. Врешті прочумалась, поправила навіщось очіпок, перехилилася з печі.

І Василько схопився, сів на крайку.

Пів сірого вікна затулила чиясь велика голова. Тільки невиразно біліла смужка вусів.

Поштар... Дядько Маслюк...

— Біжи... біжи... Василечку...— неслухняними губами прошепотіла баба. Обома руками вхопилася за груди й не могла вгамувати серце.

Дядько Маслюк ввалився в хату, закутаний клубами морозної пари. Розігнав її, тупнув чобітьми, аж тарілки забряжчали.

— Уляно! — гукнув, наче баба не на печі, а в ковроті.— Лист! Од дочки!

І вже тихіше:

— Учора ввечері не доніс. Застряг на Горбачовому хуторі. Таке ж знялося, що не доведи господи.

Баба мовчала, не простягала руки. І Василько, підстрибнувши, вихопив листа, мокрого, пожмаканого.

Літери чорнильні, рівні.

Пробіг очима перші два рядки й пішов колесом по хаті.

Баба одняла руки од грудей, вп'ялася очима в онука.

— Мама, мама їде! З госпіталю!.. Її зовсім трохи поранило!

— Ой боже, ой боже,— посунулася баба на припічок.— Сідай, Васильовичу, сідай, чим багаті...

Гоготіло в печі полум'я, червоні язички плигали по стіні. Баба то хапалася чистити картоплю, то кидалася замішувати діжу, то гайнула на горище, де з осені сховала десяточок яблук.

Прогупала драбиною назад, рипнула дверима.

— На,— подала Васильку велике червонобоке яблуко. І, вже обертаючись до печі, де засичав вогонь, спитала:

— А де ота... пташечка?..

Відповісти Василько не встиг.

— Ців-ців, ців-ців...

І бабині й Василькові очі одночасно звелися вгору. Малий співун, обхопивши чіпкими лапками жердку, пересипав у горлечку дзвінкі, веселі камінчики. На його грудях жаром палахкотіла червона пляма.

— Співай, співай, пташко, у нас ката немає,— розчулено мовила баба зовсім не ті слова, що треба, а перші, які звично спали на думку.

ОСІННІЙ ВІТЕР

Вітерець прошелестів стручками стиглої квасолі, перебрав м'якими пальцями вузькі листочки верби та й перекинувся на ту сторону хати, де росте горбата осичка і переплівся довгий, гнучкий спориш.

Але не лінивий спориш, якого і буря не розворушить, і не злякана осичка привабили осінній пругкий вітерець з тоненькими цівочками холоду.

Толя і Ніна відразу зрозуміли його хитрість, ледве в-за хати потягнуло димом ячної соломи й пахощами підсмаженої поросячої шкіри.

Коли вітер подихав од копанки й приносив запахи росяної стерні, застояної води і легенький сум жовтіючого листя, Толя й Ніна спокійно висмоктували великі червоні помідори й думали кожен про своє. Ніна — про блискучі черепочки, що їх можна наробити лише з полив'яного глиняного кужля, а кухоль баба, передчуваючи лихе, запроторила кудись. І ще про маму — що сьогодні принесе із школи? Вчора не принесла нічого, і Ніна боялася й думати, що сьогодні мама теж прийде з порожніми руками.

У Толі думок було значно більше, але всі вони крутилися навколо гнізда запізнілих горобців. Горобці зместили своє гніздо не на їхньому височенному в'язі чи на Петровій розлогій шовковиці, — забралися в сад баби Оришки, на низеньку яблуню, де їх рукою можна дістати. Еге, дістанеш... Не який там і сад — дві яблуні старі й колюча груша, але баба день і ніч стоїть з дрючком — хоче додержати синові, коли той прийде з фронту. А заразом і гніздо стереже. Толя вже лавив з хлопцями. Так туди кралися поповзом, назад летіли поковза, тримаючись за враз погарячілі спини

й ще дещо... Метка баба встигла почастувати і його, і Петра, і Миколку. Ось тепер і міркував Толя, як підбратися до недосяжного й спокусливого гнізда, ну, і жовтих, як медом налитих, антонівок теж непогано було б покуштувати. Шляхів туди багато, от і думок багато. Але куди не поткнись думкою, усюди погрозиливо стирчить довгий горіховий дрючок...

Вітерець, обігнувши тихенько хату, геть розвіяв усі думки з Ніниної і Толиної голів. Вони поклали на призьбу помідори, що відразу стали прісними. Носи мимоволі повернулися туди, звідки віяв вітер, нюхали й не могли доскочу нанюхатись пахощами смаленого кабана.

Перший отямився Толя. Вхопився за кирпатого носа, щоб не чути спокусливого диму. Але хіба довго втримаєш слизькими пальцями слизького носа? Та й дихати треба чимось. Він же не риба, щоб зіпати ротом.

А Ніна, хоч і чула мамине попередження, що «до діда й потикатись не смійте», так, мабуть, не вухами, бо вуха її на той час були зайняті — вона їх шатирила «заячим милом», принесеним бабусею з поля.

Отже вона схопилася на тоненькі ніжки, ще в чиряках після довгого сидіння в погребі, і викилилася з-за рогу хати худеньким тілом, наче могла звідти побачити — крізь густо заплетений тин дядька Хведорка, високу кукурудзу нагородах — розплатаного кабана.

— Дід... смалить,— сказала, хоч могла зовсім цього не казати.

Толя сердито смикнув сестричку за руку й одразу ж пожалів її: у Ніниних очах стояли дві великі слезинки, а тоненькі бліді губи тремтіли.

— Ну, ну, чого ти,— по-дорослому обізвався.— Я ж не думав так сильно. То я з Петром часто борюся, от і стали руки сильні...

— Та... я на тебе не серджусь, ти хороший,— прошепотіла Ніна.— Мені сала... дуже захотілося... хай дід і поганий, а сало... чуєш, яке сало добре?

Толя тільки шморгнув носом та похмуро мовив, повернувшись обличчям до зелено-жовтого городу:

— Ходім до копанки, я тобі дудку з бузини вирижу. Вона не грає, зате — стріляє. Наберем у рота

гороху й стрілятимем. Ти — в мене, я — в тебе. Тільки очі заплюшуй, бо я дуже дму...

— Не хочеться чогось до копанки,— зітхнула Ніна.— Я краще... тут посиджу...

— Ну сиди,— Толя й собі опустився на призьбу.

Осичка прислухалася до шелесту високого в'яза й інколи стиха обзивалася до нього. З бригади долинув тонкий дзенькіт. Поміж притоптаного огіркового гудиння чорною марою з'явився сусідський кіт.

А хитрий вітерець ніс і ніс пахощі. І Толя не витримав, покликав неприкаяного кота.

Кіт неохоче повернув зелені очі з тоненькими смужками зіниць, штрикнув повітря одним, другим вусом, пирхнув зневажливо. Й побрів до темного капинового куца, де завзято пискотіли синиці...

— Ти, Только, розкажи мені казочку,— слабким од страждання голосом попросила Ніна.— Страшну-страшну, щоб я... злякалася... забула кабана...

Толя ще ніколи не розказував казок, лише чув їх од мами. Але кивнув головою, почав згадувати мамині казки.

Мала зозуляста курочка, погнавшись за прудким жуком, підказала казку. Про курочку рябу... Це мама тоді розповідала, як німці бігали між хатами і, яку встигали, палили. Трищали постріли, з гуркотом валились крокви, лунали зойки, острашливі чужі голося... Толі хотілося кричати від жаху, вдряпуватися в жовту глину погребя, щоб німці не знайшли його... Мама міцно тримала їх з Ніною, притискала до себе... І так спокійно стала розповідати про діда, бабу й курочку рябу, що знесла золоте яєчко... Толя й незчувся, як перестали долимати до нього постріли, тріскотнява... А прокинувся вже у хаті на полу. І тільки чути було, як дзижчала, мов німецький літак, велика синя муха, марно б'ючись у шибку...

— А де ж казочка? — Ніна поклала Толі голову на коліна, знизу благально заглядала в очі.

— Жили-були дід та баба,— почав спроквола Толя, насупивши брови. А закінчив жартом: — Та й купили порся, от і казочка уся.

— Ні, не вся,— страдницьки зморщила носика Ніна.— Вони його кропивою годували, купали в калюжі,

коли сонце дуже-дуже пекло. І виріс він здоровенний, як... як,— оглянулась,— хлівець. Тоді його... закололи... Тепер смалять ячною соломною, і дим звідти смачний... за хатою не можна всидіти...— ковтнула гірку слинку.

— І зовсім не про те поросся казка,— спробував розраяти сестричку Толя.— І баба й дід там інші. Вони закололи поросся, а собі взяли тільки... хвіст і ноги на холодець. А сало й м'ясо — онукам... Щоб росли швидше...

— Про те, про те казка,— скочила з місця, тупнула ніжкою Ніна,— і дід той, і баба та... Поганючі вони...

— Багато ти знаєш! — розсердився Толя.— У казках всі баби й діди гарні. І в Петра теж гарні. Хоч у них поросяти немає, так курку зарізали, як Петро забивав патрон у пеньок і руку поранив. Баба тільки голову з'їла, а дід нічого не їв... То в нас дід поганій... Бо хотів, щоб дядько Микита поліцаєм став. А дядько послухався. Хіба ж не послухаєшся батька?..

— Еге,— похнюпилася Ніна.— Він потім з гвинтівкою ходив і усіх, кого хотів, стріляв. А партизани його самого... застрелили... Мама казала, коло верби на шляху...

— Коло верби,— згодився Толя.— Тільки нашого тата зовсім там не було, він на залізницю ходив, щоб поїзд не поїхав, а перекинувся... А дід кричить, що тато застрелив...

...Коли їхній дядько Микита зайшов до них у хату в чорній шинелі й з гвинтівкою, Толя і Ніна не впізнали його. Злякано шугнули на піч, думаючи, що то німець. І вже звідти, обережно визираючи, роздивилися. Але злазити не поспішали.

— Дядьку, а нащо ви чорним стали? — нарешті осмілів Толя.

— Бо чорти понесли його в поліцію,— замість Микити сердито відказала мама, шуруючи в печі рогаками.— Людей, бач, мордувати йому закортіло...

— Хіба я сам? — буркнув дядько Микита.— Заставили. Комендант каже: «Або в Германію на шахти, або поліцаєм...» Ще й старий: «Иди та йди...» Ну, я й узяв оце пушку,— кивнув на гвинтівку.

Мама нічого не відповіла, і дядько Микита посунув до дверей. Уже взявшись за клямку, хрипко мовив:

— Не бійсь, Дмитра не викажу...

І грюкнув дверима...

Більше він не заходив...

А наприкінці літа, коли за лісом уже обзивалися радянські гармати, пройшла чутка, що Микиту вбито на Дарницькому шляху. Дід просто з городу, притиснувши заступ до боку, побіг туди...

Потім він плакав і кричав на весь куток, що то «Дмитро, паразит, підслідив», грозився заявити в поліцію, але назавтра в селі були наші...

Шаруділа квасоля. Знялися з писком наполохані синиці, розчаровано нявкнув обдурений кіт.

— Ні, ті дід і баба,— раптом захлинулася Ніна сльозами.

Толя завжди розгублювався, коли Ніна плакала. Кинувся невміло втішати — гладив довге жовтаве волосся, тицьнув у руку блискучого патрона з кулею...

Ніна не вгамовувалася. Навіть патрон не справив на неї враження.

— Перестань, перестань,— благав Толя.— Хочеш, я тобі патрона назовсім подарую?

— Не хочу патрона! — кинула геть іграшку, і вона, сяднувши боком, щезла назавжди в густому квасолинні.— До діда хочу!..

— Підем, підем,— аби лихо-тихо, сказав Толя.

У Ніни враз висохли сльози, залишивши на щоках світлі смужки.

— Ой! — радо сплеснула вона в долоньки і мерщій подалася в хату по святкову хустину, на якій по синьому полю розкидано білі квіточки з тонюсінькими ніжками.

А Толя злякався: що скаже мама?.. Вона не битиме, вона ніколи ні його, ні Ніни не біла. Тільки гляне прикро. І скаже: «Ти у нас тепер один мужчина в домі. А всі мужчини терплячі й горді».

Ніна вискочила, наспівуючи якусь тільки їй зрозумілу пісеньку. І затнулась, натрапивши на колючі братові очі.

— Ходім назад! — шарпнув Толя Ніну за руку.

Нініні очі знову стали, як два солоних озерця. Але вона не заплакала.

Зігнувшись і якомось зблякнувши, покірно пішла слідом за братом. Під її ніжками сумно тріскались висохлі стручки квасолі.

— А може... — прошепотіла біля дверей, за якими понуро стояла темрява низьких сіней.

— Що — може? — лагідніше обізвався Толя, з полегшенням відчувши, що до плачу вже не дійде.

Ніна намацала великим пальцем ноги білу квасолину і заходилася втоптувати її в затужавілу землю. Толя й собі задивився на ту квасолину.

— Може... підійдемо... просто так... подивитись...

Толя часто закліпав повіками. Він одразу зрозумів сестриччину хитрість. Але що тут заперечиш? Вони ж лише зирнуть здалеку...

— А кудою підемо? — тільки й сказав.

Ніна прикусила замурзаного мізинчика, наче з того пальця могла висмоктати кращий шлях, та й відповіла навмисне тихо, щоб не вирвалася назовні радість з її маленьких грудей.

— Повз ясла. А там — городами. Біля бомблячої ями. І межею. Вона м'яка!.. А Пірата не страшно. Він на чужих гавкає, а ми ж свої...

Спіткнулась, перелякано дивлячись на Толю.

— Для Пірата — свої, — великодушно згодився Толя.

Ясла поминули швидко. Іншим разом хтозна-доки затримала б їх купа жовтого вологого піску посеред двору, що її, мабуть, ще до війни завезли. А це лише перейшли купу, провалюючись по кісточки, та Толя зліпив «сніжку», легенько кинув на Ніну. Ніна мовчки обтрусилась. І пішли далі, ступили на вузьку межу між двох шелестливих рядків кукурудзи...

А кабана вже не було — внесли в хату. Тільки чорніло згарище під грушею та стояв, не розходився густий запах свіжого сала й м'яса.

Ніна перехопила слинку, що сама виповзла на губу, зітхнула, мов бабуся, опустила на великого гарбуза, що втік од своїх братів і сестер та й осів на межі спотикачем.

Толя не присів, тільки вхопився за високу бадилу, котра далеко в синє небо вигнала шамтючу

волоть. Волоть здригнулась, розбудила широке листя...

— Гав, гав, гав! — хтозна-звідки вискочив Пірат. Білі вуха стали сторч, білий хвіст став сторч...

— Пірат, Пірат! — озвалася тоненько Ніна. — Іди сюди. Ми свої...

А Пірат, ставши передніми лапами на низенький парканчик од городу, гавкав не вгаваючи.

Не впізнавав.

Лише коли Толя вистромив з-за бадиліни винувате обличчя та свиснув неголосно, собака ураз замовк, відбіг назад, з розгону перескочив парканчик і забілів боками поміж прив'ялого гудиння. Лизнув Толю в руку, а Ніну — в щоку, ніби вибачався за свою короткозорість, сів на межі, замолотив хвостом, здіймаючи порохняву.

Цокнула клямка, і на поріг виступило з п'ятьми сіней бородате похмуре обличчя діда Кирила. Червоний ніс, що, певно, уже нюхнув горілки з глибокої чарки, звузився.

Толя й Ніна де стояли, там і сіли і Пірата потягли за собою. Пірат зліг на лапи, нічого не розуміючи, дивився на своїх друзів. Кого вони бояться? Хіба є хто чужий? А коли є, то хай тільки покажуть, де він, — зажене без штанів аж до лісу.

— Мовчи, мовчи, Пірат, — просила просто у вуха Ніна.

І Пірат мовчав. Поки дід не гукнув сердито:

— Пірат, куди тебе чорти занесли?

Тоді скочив, вибачливо глянув на своїх друзів, тернувся на прощання боком об Толю і за мить уже був на ганку.

Толя й Ніна одночасно смикнулися з місця. Одночасно, та нещасно. Бо гарбуз-пузань перепинив Ніні дорогу, і вона м'ячем перекотилася через нього, збила з ніг Толю, наробила великого шелесту.

Поки вставали, вже й дід опинився поруч.

— Чого це вас чужими городами носить? — озвався з височини, десь аж від верхівки кукурудзи. Дивився й ніби не впізнавав онуків.

А Пірат крутився коло Ніни й Толі, жалібно повискував...

— Ми... хотіли са...— сказала Ніна і мерщій закрила долонькою зрадливого рота.

— Самі дома лишилися,— підхопив, не дав упасти її словам Толя.— Хотіли на поле сходити, «заячого мила» нашукати...

— А на дорозі тічка збіглася,— подала тремтячий голосок Ніна.— І ми пішли городами...

— Хотіли Пірата попросити, щоб провів нас у поле, бо там вовків!..— осмілів Толя і звів очі на діда.

Дідове обличчя, як і раніш, було похмуре, тільки повіки часто заблимали, то затуляючи, то відкриваючи почервонілі очі.

— Ідіть за мною,— буркнув і почалапав, з хрускотом підминаючи гудину.

Ніна і Толя нерішуче рушили слідом. Дійшли до парканчика, стали.

— Підождіть, я зараз вийду,— буркнув ще раз дід. Глухо гупнули двері.

Ніна глянула на Толю. Толя на Ніну.

І, разом відштовхнувшись од парканчика, шугнули, не розбираючи стежки, в город.

Тільки гойднулась, шахнула шкарубкими стеблами кукурудза. Та непевно гавкнув украй здивований Пірат. І розпливлася на прибудній цеглині сльозина, що її вітер зірвав з Ніниної щоки...

НЕЗВИЧАЙНІ МЕДАЛІ

В ці дні тривога і радість ходили поруч. Тільки неоднаково виявлялись. Радість скупко одсвічувала в легеньких усмішках, як бабуся чи мати дивилися у напільне вікно, за верболіз, звідки раз у раз гукала, наближаючись зі сходу, війна. А тривога глибокою тінню лежала на їхніх обличчях, проступала в непевній мові, гарячкуватих руках.

Бо ходили страшні чутки, що фашисти готують розправу над партизанським селом...

Тихого суботнього ранку прибігла тітка Мокрина, їхня далека родичка, що живе біля поля, прибігла в самому піджачку, накинутому на сорочку, й захлинаючись од плачу, розказала, що гасали по їхньому кутку поліцай Сашко та ще якийсь здоровенний фріц, наказували нікуди з дому не ходити, бо буде якась перевірка. Люди миттю порозліталися наполоханими птахами, все покинули.

Той у полі під копичкою сховався, інший в погребі накрився лядою. А Митрофан Гусак заліз у густолистя шовковиці й там причаївся. А в неї двійко, як каша, у поле не понесеш...

— То я їх замкнула в хаті, строго намовила, щоб мовчали. І — до вас. Може, приймете? — благально глянула на матір і бабусю.— У вас погріб глибокий... Та й не так моторошно в гурті...

Василько прокинувся від схвильованого голосу тітки Мокрини й тепер, зіщулившись, слухав її перебивчасту мову. І таке було в неї при цьому страдницьке обличчя, що навіть згадка про те, що дев'яностолітній дід Митрофан, трухлявий, як осиковий пеньок, заліз на високу шовковицю, не розсмішила Василька,

Схопився, довго ковзав ногами, доки потрапив у холоші вузьких полотняних штанів, пофарбованих вільхою в брудно-іржавий колір.

Треба мерщій збігати до копанки по гвинтівку. Ех, шкода, що вони з Миколкою не випробували її! І дуло прочистили, і гвіздок приладнали на гумці, щоб розбивав капсуль. А випробувати не наважились: учора їхньою дорогою сунули машини, підводи, йшли гітлерівські солдати. Злі, насуплені, якісь пом'яті... А надвечір танк здоровенний прогуркотів — аж миски та ложки бряжчали й долівка ходором ходила...

Вискочити за двері Василько не встиг.

Десь у кінці вулиці диркнув автомаг. Раз, удруге, втретє... Хтось загаласував. Бабуся — до вікна.

— Німець... на коні... — тільки й прошелестіли її губи.

Наче й не стояв ніхто на ногах, — всі простяглися на долівці. А Василька проковтнуло чорне підпиччя.

Моторошна тиша залягла в хаті.

Дир-дир, дир-дир, — все ближче. Гуп-гуп, гуп-гуп...

Василько не витримав, штовхнув у вуха пальці. Відразу все втонуло в густому гудінні й дзвоні. Наче поблизу завели трактора.

Коли наважився висмикнути пальці, мама й тітка ще лежали долі, а бабуся стала на коліна, до чогось прислухалася.

— Оксано! — лячно до мами. — Щось тріщить у снігах...

Але першою схопилася тітка Мокрина. Бліда, з розкуйовдженим волоссям, вона притьмом вискочила з хати.

— Хоч би ж він, люципер, не звернув на їхню вуличку, — широко перехрестилася бабуся. — Ой, хоч би ж...

У снігах пахкало — ніби хтось розкурював здоровенну люльку.

Мама і бабуся водночас штовхнули двері. А Василько цього разу був третім.

Темряви в снігах не було. Було червоно, криваво. Палав ящикок з сіном, де неслася їхня єдина зозуляста курочка.

Бабуся схопила відро, що висіло на гаку в кутку, бурхнула воду у вогонь. Засичало, закуріла пара.

Вогонь, звиваючись, спробував перебрatись по стеблинах до загороди, в якій до війни жило поросся, але бабуся й мама накинулись на нього, затоптали босими ногами.

Стало темно, як завжди. Тільки від сінешніх дверей тягся струмочок сонця, мов хто проткнув дерево розжареним до білого прутом.

— Он він що,— охнула бабуся.— Вогняними кулями стріляв... Ой, чи ж не попало в стріху? — взялася за клямку.

— Чекайте, я,— випередила мама.

І зіткнулась на порозі з дядьком Степаном.

— Не горить, не горить,— зрозумів мамин порух дядько.— Пішли в хату, діло є.

У хаті закульгав до столу, сів, заходився скручувати цигарку.

М'явся, не хотів говорити при Василькові.

— Васильку, вийди погуляй,— почала та й затнулась мама.

Бо куди ж він зараз вийде?

Довелося говорити при ньому.

— Звідти є наказ... самі знаєте, звідки,— приховати всіх, хто допомагав... Так що збирайтеся, через півгодини заскочу.

— Чи, бува, не до Миколки в осички? — зрадів Василько.— Там густина-а...

— Ну, це вже моє діло, куди,— відказав дядько Степан, ідучи до дверей. Вже узявшись за завертку, озирнувся, почувши басовитий гул,— то бабуся заштовхувала в мішок чавуни.— Багато не складайте: однаково все не заберете.

Василько мерщій на піч по своє хазяйство. Шастав у всіх закапелках, доки відшукав наган без барабана, шість патронів з кулями і п'ять без куль та ще квадратний патронташ. А смолу не зміг одідрати. Хоч і поклав її на комині в холодному місці.

Та дивуватися не став, чого це вона розпливлася.

Бабуся й мама думають, що він сонько. А він усе бачив і чув. І як бабуся потихцем встає серед ночі до печі, і як тонко дзвенить шибка, коли партизани приходять по хліб. А то якось надибав у городі два пузаті мішки. Ткнув пальцем — забіліла цятка. Боршно.

Мама, видно, забула, як брала його на базар. Одягла щонайгіршу спідницю, із скатерті, пофарбовану бузиною, й пішли. А взяли лише корзину огірків. Стояли-стояли — ніхто й не підходить. Та кому треба огірків літньої пори? Аби це солі хоть щіпоть чи сала шматочок... Василько, зголоднілий, втомлений, вже почав тягнути маму додому. Вона тицьнула йому найбільший огірок і попрохала ще трохи зачекати.

І справді, якогось миршавого чоловічка в капелюсі, але босого, зацікавили їхні вже прив'ялі на сонці огірки. Ліниво поторгувався та й вивалив їх собі в пелену довгої на випуск сорочки. Натомість подав мамі кілька марок. І між них Василько помітив маленький списаний папірець... Мама, не рахуючи гроші, швиденько сховала їх і папірець.

Шарпнула Василька, заквапилась...

— Ну, скоро ти там? — нетерпляче заглянула мама до Василька на піч. — Позбирав своє залізляччя? Он Степан уже під вікном.

Вибралися на пригашений осінню город. Ішли між двома тісними рядками кукурудзи. Вузли, що їх несли мама й бабуся, чіпляли за товсті стебла, і десь угорі шаруділо листя та шамотіли висхлі мітелки.

Василько ніяк не міг второпати, куди це веде їх дядько Степан. Лише як блиснула крізь плетиво гілок вода, збагнув — на острівцець у белебнях, де весною кричать перелітні качки й гуси.

— А тітка Мокрина? — спохопився Василько, коли вже забрели в мілку воду.

— Еге, — суп'ятилась бабуся. — Як ми забули?

Дядько Степан в нерішучості бовтав чоботом воду.

— І не думай, Степане, я сама збігаю, — махнула рукою бабуся. — На вузол.

— А я? — кинувся був за нею Василько, та мама міцно схопила його за лікоть.

Дядько Степан з тріском розсунув зелено-жовту стіну очерету, і очам відкрився невеликий, порослий кущами верболозу острів.

Під буйним кущем всілись жінки і схвильовано про щось говорили. А біля маленької кринички, певно, викопаної колись косарями, мовчки гралися малюки.

Василько відразу попростував до жінок. Там хоч щось путне почуєш.

— Васько!

Озирнувся — Микола підводиться з гурту малечі.

— Ху, — підійшов до товариша. — Ну й дали мені роботу — стерегти пуцьвірків. Посидь, кажуть, з ними, а ми порадились.

— То ти не можеш втекти з острова? — розчаровано шморгнув носом Василько.

— Це ти про гвинтівку? — зрозумів Миколка. І насупився. — Вони ж знаєш які — те у воду повзе, той дрючком в око іншому наміряється. А Шурка Степенчишина як побачила літак з хрестами, то вхопила червону хустку й давай вимахувати...

Василько з жалем поліз у кишеню, та іншого виходу не було.

— Митьку, — покликав старшого з малюків, років, може, шести.

Митько охоче підбіг.

— Ось на, — подав йому три гільзи. — Поки не повернемось — наглядай за ними... Хто спитає — ми в кущах, лозу ріжемо на курінь. Ясно?

— Ясно! — по-військовому виструнчився малий і приклав руку до непокритої голови. І так стояв, доки хлопці не зникли за стіною шелюги. Тоді зітхнув глибоко, поволі рушив до неспокоїної армади.

Василько й Миколка перебрели мілку теплу воду й порачки вибралися до канави, де кінчався верболіз і простелявся вкритий ніжною отавою луг. Так куди ближче, ніж плентатися манівцями — городами. Але трава по кісточки... З усіх боків видно, мов на долоні...

Перевернулись на спину, послухали. Так чогось чутише.

Гомін бою притих. Лише десь біля лісу глухо бубонів кулемет. Та на большаку тягуче завивав танк чи здоровезний грузовик «Хеншель», який може швидко їхати і вперед, і назад.

— Ну? — перекотився на живіт Миколка.

Віддерли себе від м'якої затишної землі, зібгались в пружні клубки.

— Раз!

Злякано чвакнуло багно...

Василькові здавалося, що він біжить голий-голісінський, а з усіх кінців крізь приціли автоматів див-

ляться на нього чужі люті очі. Від цього видіння заплющались його власні очі, і він мчав наосліп, лише в глухого Миколчиного тупоту вгадуючи дорогу.

Якби не кущ біля копанки, то брикнув би на її дно, в рідку твань, де можна втонути з головою.

— Так розігнався, що не міг зупинитись,— виправдувався перед товаришем, як віддихувались уже в безпеці, під розлогим бузиновим кущем.

А гвинтівка трохи далі, в сухішому місці. Якраз під коренем одинокої берези, що нагнулася над копанкою, щоб подивитися на себе, але побачила бридку грязюку й гордо розпрямилась, вигналась угору.

У торішньому листі захована гвинтівка.

Витягли, попробували гумку, гвіздок. Все на місці. Звичайно, якби затвор, тоді краще — заклав патрон, звернув затвору голову направо. І — цілься, стрілай. Але й гвіздок наче діє справно. Засунули порожню гільзу, натягнули гумку. Цок! Точно в ямочку на денці!

— Ходімо! — скинув на плече важку гвинтівку Василько.

— Е-е,— протяг Миколка,— а чого це ти з гвинтівкою, а я — так?..

— Чого це — так? — обурився Василько.— Ось на мій наган. Він хоч і без барабана, так це коли придитись...

Нагорі щось обережно зашелестіло, і Василько замовк, ніби грушею вдавився.

— Х-хі, це, видно, вони нас оточують,—ледь видихнув Миколка.— Бачили, як бігли...

Шелест слабшав, наче віддалявся.

— Може... то кіт? — неслухняним язиком висловив здогад Василько.

Обережно визирнули.

Тримаючи на руках по дитині, пригинцем кралися тітка Мокрина й бабуся.

— Чого ж ми сидимо? — звівся Миколка на руки.— Давай за ними...

— Лежи,— натиснув йому на плече Василько.— Ми... ми з тилу будемо їх прикривати. Ясно?

— Ясно! — Миколка якось одразу посуворішав. Узяв свою зброю, спробував, чи клацає курок. Вибив ліктями ямки для зручності, приліг.

Василько з гвинтівкою вмовстився поруч.

Звідси зовсім мало видно — шматок городу й закрутень стежки.

Та коли хто здумає йти слідом за бабусею й тіткою, йому не минути копанки...

— Васильку,— смикнув друга Миколка,— а ти патрон з кулею заклав?

— Еге,— спохопився Василько. Нігтем витяг порожню гільзу, заклав справжнього патрона.

І від того нескладного поруху нервовий дрозг пробіг по всьому тілу. Це ж варто відтягнути гвіздок і...

Кулемет за селом нарешті змовк. Затих і танк чи автомобіль на большаку.

Моторошна, важка тиша залягла, здавалося, над усім світом.

Хлопці, не змовляючись, устали. Спочатку ішли тихо. А як ззаду почулося щось схоже на тупіт, рвонули бігом до острова...

А там — переполюх. Плачуть матері, охкає бабуся...

Побачивши все те крізь щілину в очереті, Василько й Миколка поклали гвинтівку та наган під кущем і швиденько з'явилися на їхні очі.

— Нікуди тепер, чуєш, нікуди щоб од мене, ні на крок,— і гладила Василька по голові й водночас лягла мама.

Те ж саме робила й Миколчина мати, тільки на додачу ляснула долонею по синовій похиленій логілиці.

— А куди мені тепер? — серйозно глянув на матір Василько.— Всі наші тут. Будемо з Миколкою табір охороняють...

— Охороняйте, охороняйте, скільки влізе...

Мама думає, що він жартує. Ну, і хай думає...

— А мені можна з вами? — несміливо підійшов Митько, як друзі вже лаштувались перелазити на той бік очерету.

— Тобі? — замислився Василько. Почухав п'ятою коліно, запитливо глянув на Миколку.

— А чого ж,— охоче згодився той.— Будеш зв'язківцем. Сидітимеш з цього боку і, коли що, передаватимеш...— оглянув гурт, не побачив дядька Степана,— тітці Ганні, бригадирші...

Гордий з такого доручення, Митько аж почервонів.

Сонце вже торкалося розпеченим боком гострих зубців лісу, плавило їх, а друзі ходили й ходили кучою витоптаного стежкаю, чуйно вслухаючись у шереги, шуми, гомони заплави. Надвечір ожило птаство й жителі мілких стоячих вод. Василько й Миколка вже не раз падали плазма на мокру траву, ладні вистрілити в напрямі підозрілого шуму. Але там, де він пролунав, з'являлась якась метушлива пташка чи лупала здоровенними очима жаба... А друзі ще з хвилину лежали, доки не втихомирювались серця...

На цей плескіт вони вже не звернули уваги. Качка, певно, перед сном чепуриться. Але плескіт ближчав, дужчав... І на качку не можна було звернути...

Василько і Миколка позадкували, доки не вперлися в стіну очерету...

Залягти вже не було змоги — ноги не гнулися. І вони застигли стоячи — з гвинтівкою й наганом без барабана в руках...

Гойднулася остання гілка верболозу...

— Руки вгору! — несподівано для самого себе дзвінко скрикнув Миколка й клацнув курком.

А Василько навмання спустив гвіздок. Гвіздок бризнув кудись в очерет...

З-за куща висунулось здивоване довговиде обличчя в пілотці з зіркою.

— Ур-ра-а!! — кинули геть зброю друзі й повисли на шії солдата. Аж схитнувся він.

— Тю на вас! — гукнув дядько Степан, що йшов слідом. — Ошаліли!..

А в голосі його — вщерть радості. Мабуть, сам недавно отак висів на солдатовій шії. Бач, почервоніла...

* * *

— ... Іду я, значить, — смокчучи курячу ніжку, серйозно розповідав солдат іншим солдатам, що тісно посідали навколо столу, — нічого такого не підозріваючи. Роздивляюся на всі боки, милуюся, значить, природою... Коли це нагло: «Руки вгору!» Вискакують два козарлюги — один з кулеметом, а другий з гранатометом... Я ледь ноги не підкинув з переляку... І досі жижки трясуться, хоч в госпіталь просись...

Дружний регіт, здається, підіймає стелю. А Василько й Миколка, що теж сидять з солдатами, носами просто в миску повлазили.

— Та ви не тушуйтеся, хлопці,— коли вщух регіт, сказав солдат, обнявши обох,— служба в нас, що говорити, нелегка, от і хочеться інколи повеселитись... А табір ви охороняли справно. Якби це я був вищим начальником, дав би вам по медалі. А так, нате ось,— і подав обом по чималій грудці цукру.

Василька і Миколку мов хто облив теплою водою, настояною на любистку. Сидять непорушно, міцно затисли цукор...

Вони довго берегли ті спокусливі грудки. До саміснького Дня Перемоги.

А в той сяючий день з'їли. Бо в День Перемоги без солодкого обійтись не можна було.

НА ТЕ ЛІТО, ПІСЛЯ ВІЙНИ...

Сльозавий осінній вечір поволі розтанув у непроглядній густій темені. У ній потонуло все: хати, вулиця, поживклі в'язи, низьке небо з безкінечними сірими хмарами і навіть рудий коник з білими латками на боках, прив'язаний до сарайчика.

Та Слава не збирався іти до хати. Напружуючи зір, він намагався тримати в очах білі латки, а вони розпливалися, ставали оранжевими, зникали... Тоді повернув вухо на допомогу.

І вухо слухняно вловило хрускіт соломи на міцних конячих зубах...

А це раптом зник і хрускіт. Лише розмірено падали з в'язів краплини, тривожили опале листя.

І Слава, сердито глянувши на хату, де чомусь довго затримувалася мати, рушив, наставивши вперед руки, до невидимого сарайчика.

Листя, трава, земля набрякли водою, і ноги ступали зовсім нечутно, мов пливли у повітрі.

Здається, підійшов зовсім близько, а коня не видно. Невже відв'язався і подався до напівпорожньої стайні? Та він же німецький, не зник до стайні, може бозна-куди забрести...

Зібравшись з духом, намагаючись не думати про здоровенні конячі копита, ступив ще два кроки.

І тут кінь нарешті відчув його, дружелюбно заіржав просто у вухо.

Слава з несподіванки відскочив, та зразу й повернувся. Хоча кінь і німецький, а все ж... хороший. Скільки городів виорав за осінь, скільки людського майна з лісу перевіз... І зовсім не схожий на фашистів — не злий.

Жодного хлопця не хвицнув копитом, навіть Миколу Ковтуна, котрий з дурного дива оперезав «Гітлера» пугою. І в кишені не лізе по хліб, ніби йому соромно за колишніх своїх хазяїв, які позабирали у людей геть усе, до зернини.

Слава погладив коня по кістлявій морді, почухав за вухом. А ліва рука сама полізла в кишеню, розламала там припасений у поле шматок хліба й половинку сунула в конячий теплий рот.

Кінь спершу не повірив. Тримав у зубах хліб і здивовано поглядав на Славу. А коли повірив і проковтнув, то вдячно торкнувся Славиної щоки мокрими губами.

— От іще, конячі ніжності,— буркнув Слава.

Рипнули двері, пропустивши з сіней у ніч тоненьку смужку жовтого світла.

— Слава, де ти? — стривожено кликав материн голос.

Слава не встиг одгукнутися, як почувось бабине, буркитливе:

— І нащо тягнеш його? Ніч, темінь, поле... Хай би краще з Ніною посидів, а я...

— Мамо! — метнувся Слава.— Не слухайте! Я й коня буду поганяти, і за ралом дивитимусь...

— Та хтозна...— завагалася мама.

— Та я ж мужчина! — втративши терпець, крикнув Слава.

Вогка ніч проковтнула його крик.

Мама тихо, невесело засміялась.

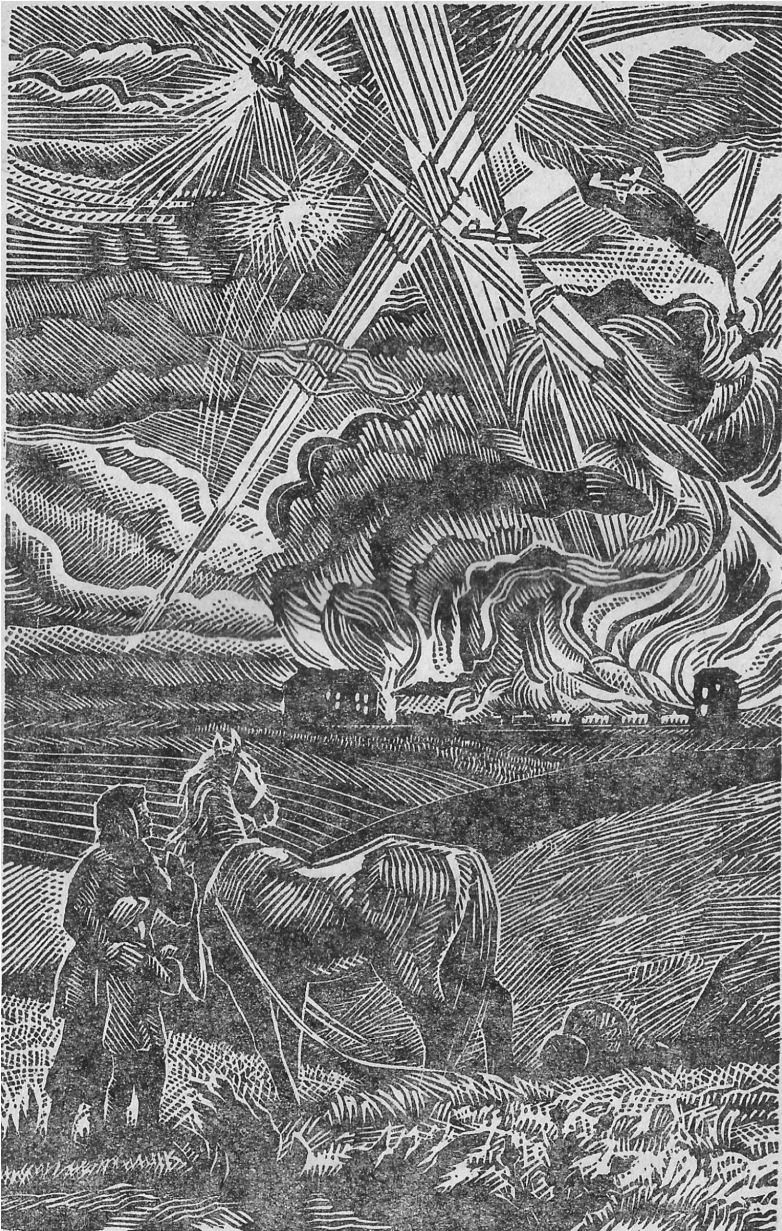
— Ну, добре, підем. Ви не турбуйтеся, мамо, зі мною мужчина...

Хай сміється тепер, як хоче...

Вибралися на безлюдну, безгомінну вулицю.

Мама вела коня, а Слава ішов позад рала. Рало глухо тарабанило, і Слава раз по раз сліпо оглядався — чи не біжить слідом підступний мовчазний собака, котрий намертво чіпляється за штани. А коли вони обтріпані до колін, отак, як у Слави, впивається в беззахисне тіло...

Добре, що спливла в пам'яті чута від бабусі приповідка: «У таку мрячну погоду добрий хазяїн і собаки надвір не випустить», — а то шию звернув би.

Згадав і заспокоївся трохи — він уже перевірів, що бабусині прислів'я та приказки не обдурюють.

А потім ще надійніша думка зринула: скільки тих собак залишилося на селі після окупації? Котрий і пересидів лиху годину десь у колочках чи в лозах, все одно так заляканий, що й писка на вулицю не вистромить.

Наблизилися до високої сосни на розі — Слава вгадав її з тривожного, ніколи не втихаючого шуму — й звернули у вузьку вуличку, що веде просто до їхнього городу на краю поля.

Щасливо минули велику вирву в кінці вулички й були на місці.

Якби бабуся не забила удень обтесаних стовпів, не знайшли б вони свого городу. Стовпці невиразно білили, наче голі худючі люди. Славі стало моторошно, і він кинувся допомагати мамі перевертати рало.

— Ну, рушили, рябий, — лагідно, мов до людини, сказала мама.

І кінь слухняно пішов, чалапаючи великими копитами по грузькому картоплищу.

Слава ступав позаду, нагинаючись, пробував пальцем, чи добре бере рало.

Досягли білого примарного стовпчика й повернули назад.

— Хоча б не принесло отих... — зітхнула мама і глянула в темне небо.

Слава й собі задер голову.

— В таку погоду не прилетять, — заспокоїв він матір. — А якщо й здумають, то заблудяться у хмарах...

Ось уже з місяць, як із їхнього села вигнали фашистів, та вони й досі літають бомбити станцію... Станція велика — на цілих п'ять колій. Кидають, кидають бомби на станцію, а наостанку ще й розвернуть-ся над селом, сіконуть з кулеметів.

Слава й мама ніби наврочили своєю розмовою.

З далекого, запнутого чорною хусткою ночі неба долинуло ледь чутне, тягуче: гу-у, гу-у... Щодалі воно ближчало, і вже можна було розібрати погрозливе: везу-у, везу-у...

Рябий сам зупинився, неспокійно форкнув.

— Ой синку,— злякано заквапилася мама,— давай хоч у вуличку сховаємося.

Кінь наче зрозумів її мову, без нокання смикнув рало.

А гудіння вже висіло над головою, важке, мов камінь.

— Но, но! — ударила мама коня долонею, хоч він і так поспішав, як міг.

І враз угорі щось неголосно тріснуло, мов дитяча паперова хлопавка. Різке зеленкувате світло залило село, поле, висвітливши до дна кожну долинку, окресливши кожен куц, горбок...

Мама й Слава, де стояли, там і попадали, щоб злитися з чорною землею. А вона не хотіла їх приймати, виділяла, показувала літакові. Темною горою застиг кінь, а ще довша лягла од нього тінь у причаєне поле.

Трохи далі спалахнула ще одна «лампа», певно, якраз над станцією, бо там тривожно зойкнув паровоз, натужно пихнув, з брязкотом смикнув вагони, щоб вивести їх у рятівну пітьму.

Раптом назустріч тому зрадницькому світлу стрімко кинулося інше, голубе. Вузкий тонкий ніж легко перетнув мертвотне світло «ламп» і вихопився вище, розпанахав темряву, здається, до самих зірок. Постояв трохи і зашарив у небі, розшукуючи літак.

Хоч якась неблаганна важка рука притисла Славу до землі, та він усе ж надсилу підвів неслухняну голову, задивився на той промінь.

Невже не впіймає?

Не впіймав. Звідкілясь із високості літак рвучко шугонув униз.

У-у-у-у...— вдарило у вуха, кинуло Славіну голову до землі.

З-з-с-с,— зловісно засвистіло.

Ба-ба-бах! — нагло роздерло на клапті нічне застигле повітря. Аж земля гойднулася.

«Не влучив!» — зрадів Слава, не побачивши вогню над станцією та почувши, як невдоволено гуде літак, видираючись угору.

І тут притьма метнувся за ним голубий промінь, чіпко вхопився за блискучі крила.

Ду-ду-ду-ду! — прийшов йому на поміч басовитий крупнокаліберний кулемет. Червоні траси потяглися

до літака, як разки намиста, кинутого чияюсь дужою рукою.

Літак метався на всі боки, перевертався, зривався вниз, мов засліплений горобець, щоб розтанути в темні, та голубий промінь цупко тримав його. А кулемет посилав і посилав прудкі разки...

Слава незчувся, коли й на коліна став. «Ну, ну, ще трохи!» — благально шепотів він.

І кулемет наче послухався його. Намистинки затанцювали біля крил... І крила ураз взялися багряними пасмугами. Пасмуги ширшали, обвивалися брудним димом.

Похлинувся мотор... знов запрацював гарячково, намагаючись підхопити поранений літак, не дати йому впасти.

Марно!

Промінь провів літак до лісу й згас.

Гух! — вдарило там, підкинувши криваве полум'я і чорні уламки.

І раптом усе стихло. Лише стояв — у повітрі чи у вухах — голосний дзвін, мов поруч сюрчав цвіркун.

— Здорово! — забувши, де він, вигукнув Слава.

— Тю на тебе! — скинулась мама. — Ще прилетять. Вони вперті...

— Не прилетять! — заявив Слава. — Думаєш, інші льотчики не бачили, як отой брязнув у ліс?

Встали, обтрусилися.

— Може, додому? — непевно мовила мама. — Ти, мабуть, змерз?

— Чого? — аж розсердився Слава. — Саме зараз тільки й ралити, — розсудив по-дорослому. — Видно все як на долоні.

Вони одночасно глянули вгору.

«Лампи» трохи опустилися донизу, але сяяли так само яскраво. Тільки вже не погрозливо, а просто світилися.

Кінь стріпнув захололими боками, охоче рушив з місця.

Мовчала ніч, мовчала мама, мовчав кінь. Лише рало неголосно шкрябало землю, не порушуючи німотної тиші.

А Слава не міг мовчати. Після щойно баченого двобою йому хотілося бігати, скакати, кричати... Ні біга-

ти, ні скакати, ні кричати не можна було серед чорного причаєного поля. Хіба говорити, та й то неголосно.

— Мамо,— обізвався він стиха,— а пам'ятаєш, як ми давно-давно, ще до війни, в кіно ходили? З татом...

— Чого це тобі згадалось? — здивовано обернулась мама.

— Хтозна,— пересмикнув Слава худими плечима і повів далі: — Я тоді зовсім дурненький був, мов теля без прив'язу: не кіно дивився, а канючив морозива... Тільки й запам'яталися червоноармійці з шаблями, бо вони мчали наче просто на мене... Та ще дядько веселий смачно їв здорового кавуна і заюшивсь до самих вух... Аби тепер — прибіг би найраніше і сів би у першому ряді або й на підлозі перед екраном, щоб геть усе видивитись...

— Еге,— зітхнула мама,— наче сто років тому...

— А ще чогось пригадалося, як сидів я біля копанки й чекав, коли доспіють вишні. Сонце гріло дуже, вітерець обдував їх, а вони не червоніють... Хоч плач. Я, видно, заплакав би, коли б не підійшла та незнайома дівчина. Підійшла нишком, стала тихенько за моєю спиною, сміється без голосу. А коли я обернувся, подала мені букетик. «На,— каже,— хлопчику, та не журись, скоро доспіють. Бач, уже побуріли». І мені враз стало тепло-тепло, аж жарко... Хочу йти, а ноги не йдуть... Мамо, а де тепер ота дівчина? — запитав несподівано.

— Де? — не зразу обізвалась мама.— Може, в армії воює, може, загнали бідну в ту кляту Німеччину, може...

— Звичайно, в армії! — вчасно перебив матір Слава.— Вона... санітаркою! Гармати ревуть, літаки низько літають і строчать, а їй хоч би що: повзе собі в полі, підбирає поранених. А як побачить красиву квітку, обов'язково зірве...

— Ти мій розумнику малий! — з тихим журним усміхом кинула мама. І додала з гіркою задумою: — Війна всіх поробила розумними, навіть дітей...

— От і не всіх! — заперечив Слава.— Он Могька Котурова як була до війни дурною, так дурною й лишилася. Каже: духи — то такий газ, щоб людей душити в машинах. А правда, духи — солодка вода? Со-

лодша за буряковий сік? А ще каже — після війни газет не буде...

— Тихше, тихше,— злякано перебила його мама.— Наче гуде...

Слава вкляк на місці. Довгу хвилину напружено слухали.

— Причулося,— нарешті полегшено стрепенулась мама.— Так про що ти там питав?.. Ага, про газети. Будуть, обов'язково будуть! І ще журнали почнуть виходити, книжки для дітей з малюнками...

— А про що там, у газетах, писатимуть? — щиро здивувався Слава.— Війна скінчиться... То все про героїв фронту пишуть, фотографують їх, побиті фашистські танки...

— Синку, синку,— невесело осміхнулась мама,— рано в'їлася тобі в душу війна... Ну, геть розмови, давай сіяти.

Зерна зовсім мало, тож мама принесла його в кшнях. Голова колгоспу одноногий Мефодій Волошко ділив його між людьми на пригорщі.

Розсіяли ріденько.

— От і все,— випростала мама спину.

— Мамо,— тихо спитав Слава,— а правда, ще буде кіно, будуть вишні, квіти... повернеться тато?..

Мама одповіла не зразу.

— Будуть,— сказала так само тихо.— І кіно, і квіти, і вишні, і газети без війни... Бо тепер фашистові не вернуться. Хай побришкає трохи, полякає літаками — дарма. Дорога йому одна — в Берлін. А звідти — на той світ...

Рушили додому.

Бабуся не втерпіла, вийшла до ялини.

— Цілі? — радо сплеснула руками. Кинулась до Слави, обіймає, наче місяць не бачились. Ледь виврався.

— Бабо, а ви знаєте, коли оте жито, що ми посіли, виспіє? — хитро поцікавився, як бабуся перестала охкати, заспокоїлась трохи.

— Та коли ж, на те літо,— не довго думаючи, відказала бабуся.

— На літо, це правда, що на лі-іто-о,— таємниче тяг Слава й не стримався.— Після війни, от коли!

— Еге,— здивовано плямкнула бабуся,— диви, до чого додумався!

— Вийдемо ми жати вдень,— уголос мріяв Слава,— і возитимемо вдень, бо тоді тільки наші літаки літатимуть і коней багато буде, нікому не випадатиме черга на ніч... А як помолотимо та змелемо в жорнах, то напечемо калачів...

— Чого саме калачів? — обернулась мама.

— Бо я їх ніколи не бачив, тільки чув про них. А правда — вони схожі на веретено? От коли мені присниться калач, то все веретено крутиться перед очима... Ітимуть з війни наші бійці, а ми їм — по калачу кожному: їжте, це ми жито для них ще при війні, під фашистськими «лампами» посіяли... А татові — найбільшого калача!.. Правда ж, так буде, правда?

— Ось діждемось, побачиш,— прояснілим голосом мовила бабуся.— Ох, хоча б їх швидше загнали безвісти!..

Слава ще хотів спитати про бублики, цукерки, але очі самі заплющились, язик став млявий, неслухняний. Вже й не пам'ятав, чи сам увійшов до хати, чи хтось його вніс.

А потім йому наснився калач. Великий, рум'яний, він був точнісінько схожий на веретено, тільки здоровенне, довжелезне. Слава уже доторкнувся до пахучого, принадного калача жадібними губами, та згадав про коня й схаменувся. «Він же сьогодні цілу ніч трудився». І рушив до хлівця.

«Фашистському коню несеш?» — несподівано почувся звідкілясь гнівний голос Миколи Ковтуна.

«Якому фашистському? — одрубав Слава невидимому Миколі.— Він наш, зовсім наш. То він... у фашистському полоні був. От!»

І рішуче ступив уперед, до хлівця, де до нього тягнулися добрі, лагідні очі рябого коня...

УСМІШКА

Повість

I

Звістка про початок війни не дуже засмутила мене. Тепер, гадав я, у неділю, а може, й щодня, для дітей показуватимуть кіно тільки про війну. А то було цілий тиждень мрієш про те кіно, у неділю зранку рахуєш хвилини по великому годиннику на стіні з лінивим маятником, який ледве гойдає свою блискучу ногу, а коли нарешті з завмерлим серцем сядеш у залі на рипучого стільця й тебе огорне таємнича темрява,— на екрані довго й нудно то співають, то кавунами перекидаються, а то ще дядьки з тітками заводять балачку, наче вони до кіно не могли вибалакатися... Хіба вряди-годи траплявся фільм про війну. Отоді я не міг усидіти на стільці, підскакував, розмахував руками.

А вийшовши з темного залу, геть усім захоплено розповідав, як «він на нього прицілився, а він — гуп у канаву»... Тому, кого я здибував на вулиці, було легко — давав мені цукерку й тікав. А от учням у класі, куди мама брала мене з собою, після військового фільму було тяжко...

Взимку 1941 року мого батька забрали до армії. І ми лишилися утрьох: мама, я і маленька Маринка. Мама, коли трохи виплакалась разом зі мною, то витерла сльози зразу мені, а потім собі й сказала: «Миколко, ти бачиш, як воно склалося? Грошей у нас мало, треба мені йти вчителювати. Ти вже майже дорослий, розумник, бач, помагати мені став, он сьогодні підлогу підмів...» Коли мама говорила це, у мене шовковисті хвилі ходили по тілу. А мама зазирнула якось тепло й благально мені в очі: «То і Маринку глядітимеш, правда? Вона ж у нас гарнісінька, правда?»

Я скривився. Краще б я десять разів на день підмітав підлогу, ніж глядіти сестричку. Така вона у нас криклива. І нащо мама купила її в магазині? Наче там не продавали хлопців...

Але що було робити? Хіба я не розумів, що мамі ніде діти Маринку?

Що вже я намучився за один-єдиний день! І рачки лазив, удаючи з себе собаку, і гавкав до хрипоті, і колихав її, і хусткою червоною перед нею розмахував, доки рука не заніміла... Вона затихне на хвильку й знову — а-а-а-а... А потім Маринка помітила за вікном на гілці горобця і потяглась до нього ручками. Я узявся терпляче пояснювати їй, що горобець прудкий, що я не вмю літати. Наче не чує, правда, не кричить, але так жалібно скривила личко і такі великі, мов горох, сльозини котяться по щічках... Я поставив на підвіконня ослінчик, заліз на нього, вистромив голову в квартиру... І тут з-під моїх ніг вислизнув ослінчик... Я встиг лиш пронизливо зойкнути й завис у квартирці... Прийшов до пам'яті уже в ліжку. Дуже боліла шия. Мама дивилась на мене геть настраханими, аж темними очима. І як вона почула в школі, що за сто кроків од нашої учительської квартири, мій крик?

Відтоді Маринку забрала глядіти сусідка-пенсіонерка. А мене мама повела з собою в клас.

Я зразу страшенно соромився. І від того застигло, дерев'яно сидів за партою, поруч із хлопцем, у якого чуб кумедно стирчав на всі боки, а з бородавки на щоці росла довга біла волосина. День сидів «янголом», як сказала б сусідка-пенсіонерка, два сидів, три... А потім несміло присунувся до свого сусіда — його звали Мишком, — несміло спитав його, чи вміє він малювати. «Тільки козу і паркан», — скупом сказав Мишко. «То намалюй хоч козу і паркан», — попросив я. Мишко зітхнув, одклав ручку — він сопів над якимись цифрами, — узявся за малювання. Я роздивився малюнок і знову сіпнув Мишка: «А хіба ти не можеш намалювати горобця? Він же менший від кози...» Мишко ще глибше зітхнув і стулив щось ледь схоже на горобця. Мама посварилась на мене пальцем, сказала, щоб я не заважав Мишкові. Та що я міг удіяти, коли мені було нудно?..

Але це ще було півбіди. А от коли я подивився кінофільм «Чапавв»! Смикав не тільки Мишка, а й дівчаток на парті поперед нас, захлинаючись од захвату, і розповідав про той чудесний фільм, і дудонів, як кулемет Анки, і схоплювався, щоб показати, як наші йдуть в атаку... Мама просила мене не заважати класові, дуже сердилася... Де там! Я й не думав угамовуватись... Аж поки Мишко не вщипнув боляче та не засичав мені просто у вухо:

— Не ворохобся, а то в куток поставлять...

Я притих і почав пильно роздивлятися куток. Чого Мишко лякає мене ним? Там чисто, павуків не видно, з кутка можна у вікно дивитися, не те що з задньої парті, на якій ми сидимо. І коли Мишко, низько нагнувшись, посопуючи, весь поринув у якусь задачу, аж губами плямкає, я знову смикаю його за рукав:

— Мишко, га, Мишко, а чого ти мене кутком лякаєш? Там гарно.

— Соромно, ганебно стояти в кутку,— одрубув Мишко.

Я замовкаю. Звичайно, до наступного уроку...

Коли мамин клас закінчив навчання, Мишко полегшено зітхнув — тепер я не набридатиму йому. Великодушно сказав:

— Ну, Миколко, що було, те минуло. Давай п'ять! До осені!

Я потиснув Мишкову руку й невинно мовив:

— Чого аж до осені? Я до тебе додому заходитиму. Ти ж за чотири хати од нас живеш...

Мишко знову зітхнув, тільки вже не полегшено...

22 червня рано-вранці, коли я вкотре розігнався до Мишка, горлатий репродуктор біля школи сказав, що почалася справжня, а не в кіно, війна... І мама погукала мене додому, весь день нікуди не випускала...

Другого дня я швиденько вмився, одягнувся, поснідав. Благально подивився на матір — бачиш, який я слухняний, пусти до Мишка!.. Наперед смакував, як упрошу Мишка намалювати мені цілу битву з фашистами. Хай зразу в нього не вийде, навчиться... Ну, а увечері, звичайно, в клубі покажуть кіно про війну!..

Та мама не пустила. Взяла мене за руку, і ми пішли на пошту. Я зовсім неохоче плентався туди. Одне, що Мишко не намалює мені битву, а друге — я побою-

вався тітки, яка сиділа там у вирізаному в склі віконечку. Вона була здорова і говорила грубим чоловічим голосом. Мама підступила до віконечка.

— Прийшла до вас, Ганно Пилипівно,— казала мама,— за порадою. Я лишилася сама з двома дітками... Не знаю, що робити. Чоловік, мабуть, уже воює... То як, по-вашому, листи звідти, з фронту, йтимуть? Як, по-вашому, Дмитро напише, що мені робити?..

Тітка витягла з кишені хустку, витерла тою хусткою очі й мовила на диво тихо, хрипко:

— Звичайно, йтимуть, звичайно, напише... Твій Дмитро — чоловік при літах, сознательний... А мої сини — зелені, як груші в маю. Учора пішли... Вхопили ті ружжа, наче пряники, й про матір забули... Просила — не бравуйте, кланяйтесь кулям, поперек не заболить... Еге, чи й чули...

Лист прийшов на п'ятий день після початку війни. Батько писав, щоб ми їхали на Чернігівщину до його матері та сестри.

2

І ми поїхали. Вірніше, зразу пішли. Мама несла Маригку і вузол, а решту — мамині учні: вони дізнались, що ми виїжджаємо, й геть усі прийшли проводжати. Вони були сумні, дівчатка інколи схлипували. Поруч мене брів Мишко, якому я завдав стільки прикроців. Та, я бачив, як він на мене не сердився. Міцно тримав мене за руку й часто кліпав білими віями. І мені так стало жаль розлучатися з Мишком, з учнями, з нашим селом, що красиво називалося — Поділ, що я теж закліпав очима... А коли ми зупинилися біля станції, я витяг із кишені свого улюбленого наганчика і мовчки тицьнув його в Мишкову руку. Мишко підніс його до своїх очей, роздивився. І — знову поклав мені в кишеню.

— Лиши собі. Згодиться. Війна ж...

Я вже одного разу їздив на поїзді. Татко возив мене до сусіднього містечка дивитися цирк. Був я тоді геть малий, і мені тільки й запам'яталося, як страшно закричав паровоз, як я кинувся з лементом од того чорного горлатого страховиська. Батько ледь упіймав

мене за станцією в посадках акації, ледь втяг у вагон. І всю дорогу я сидів у куточку, боявся визирнути у вікно.

Тепер я одразу прилипну до вікна й усе видивлюся. А щоб не оглушив мене паровоз, то затулю вуха, коли він ревтиме...

Думка про майбутню подорож пригасила в мені жаль за Мишком, за нашим селом.

Вийшло ще краще, ніж я гадав.

Хоча ми й чекали надто довго поїзда, аж я заснув, зате сіли не в закритий вагон з маленькими віконцями, а у вагон без стінок. І поїзд був не простий — солдатський, який їхав до фронту. Попереду стояли на таких само вагонах-площадках, як і наша, справжні гармати! Правда, на нашій площадці гармати не було, був здоровенний казан на колесах, що звався похідною кухнею. Про це мені сказав дядько у білому фартусі з величезною ложкою в руці. Я його зразу злякався, бо думав, що він лікар, який дає уколи, сховався за маму. Дядько заспокоїв мене:

— Не бійсь, я не лікар, я кухар. Хіба в лікарів бувають отакі інструменти? — підняв угору ложку.

Еге, в лікарів таких «інструментів» я не бачив. Отож вийшов з-за мами, досить сміло приступив до дядька:

— А чого ви собі гармати не взяли, чого оцей казан?

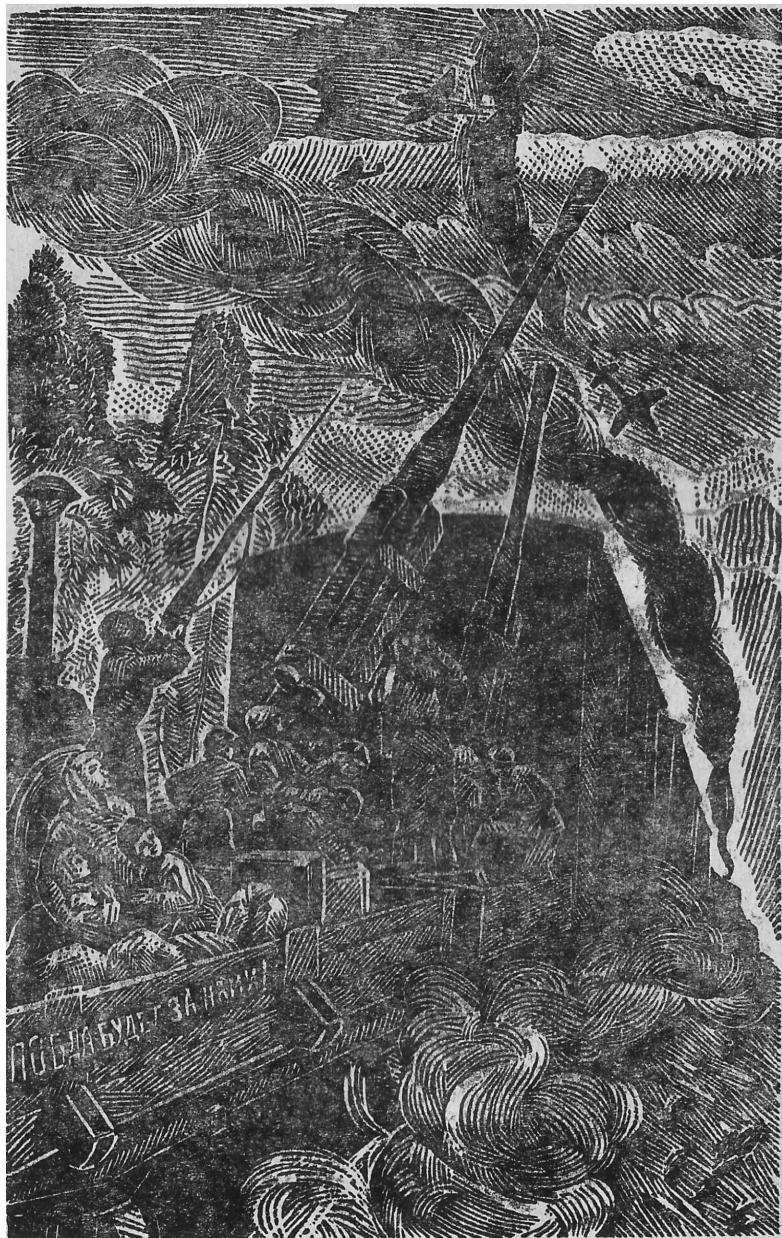
Дядько хитро примружився:

— Хлопче, оцей казан, а по-нашому похідна кухня, головніший за гармату. Ось побачиш, як тільки сонечко перекотиться за полудень, то по моєму сигналу поїзд стане і всі солдати до мене бігцем кинуться...

Я недовірливо похитав головою, хотів ще щось спитати у дядька, та тут паровоз коротко крикнув, наче молоденький півник, поїзд смикнувся, і ми поїхали. Мама потягла мене за руку, посадила.

І я закрутив головою.

Поїзд гнав усе швидше, і перед моїми захопленими очима стільки всякого пропливало та пролітало! Вочевидячки поскакували назад високі телефонні стовпи. Синіми стрічками бігли поруч нас сусідні рейки, на них раз у раз сліпучо зблискувало сонце. Голубіли ніжно калюжі, маяли зеленими головами дере-

ва, певно, дивувалися, що я, хлоп'як, їду в поїзді, та ще й не у вагоні, а на відкритій площадці, і геть усе навкруги бачу... А он-он пастушки приставили долоні до лобів, аби краще видивитися наш поїзд. Я помахав їм, вони теж помахали. І мені стало дуже радісно й гордо...

Раптом паровоз, що досі лише чмихав білсю парою та хахкав чорним димом у блакитне високе небо, закричав часто й тужно, мов людина. У мене аж мороз пішов поза шкірою... Чого то він?

Солдат у білому халаті миттю схопив мене і маму з Маринкою, потяг під кухню-казан. І сам приліг поруч, злякано позираючи у небо.

І я вистромив голову з-під казана.

З неба, наче просто з сонця, на нас падав літак. Де він узявся? Од цікавості у мене аж очі виповнилися сльозами. Зовсім не думалося, чий то літак, думалося тільки, чи підлетить він до нас і чи побачу я його зблизька...

Над самісіньким поїздом літак спритно вивернувся, показавши великі чорні хрести на крилах.

Літак вивернувся з диким ревом, а по поїзду лунко вдарило, наче горохом чи градом. Болісно закричали біля сусідньої гармати...

І якось одразу я втямив — то фашист по нас стріляє. По наших солдатах, по мамі, мені, маленькій Маринці...

Я впав обличчям на дошки платформи, дряпав їх, шорсткі, невіддатливі, аби сховатися од смертоносного гороху... А літак, краючи виттям мої вуха, гасав над поїздом.

Од розпуки у мене потьмяніло в голові...

Коли мама витягла мене з-під казана, я довго не смів подивитись у небо. А як підвів очі, то не впізнав неба. Зовсім недавно рідне, тепле, воно стало холодним, чужим, ворожим...

Я тремтливо спитав:

— Мамо, оце вже і є війна? А чому вона така страшна?

— Оце і є війна, — тихо сказала мама. — А найстрашніше, синку, видно, попереду...

Ми ще довгенько їхали, майже до вечора. Та я вже не метляв головою навсібіч, я затаївся за великим

вузлом і зорив тільки на небо, і просив його не посилати більше на нас літаків. І паровоза прохав їхати швидше. «Бо ж і тобі буде зле, як вони налетять та застрочать»,— шепотів я до паровоза.

На маленькій станції нас зустріла бабуся. Щойно я побачив її біля воза, як грушею скотився з площадки додола, зарився руками і обличчям у колючий жовтий пісок. Мама не встигла й ойкнути...

Як бабуся обцілувала мене, Маринку («Голуб'ятка мої, приїхали! А в мене ледь серце не вискочило — у таку веремію вибрались...»), як ми рушили до воза, солдат гукнув услід мені:

— Чого це ти, козаче, й не подякував, що я підвіз тебе? Чи, мо, розсердився?

— Та ні,— зняковів я.— У вас добре було... Аби не оті гади хрестаті...

— А гади,— зітхнув солдат.

Ми їхали на маленькому возику, запряженому молодим коником. Отой коник трохи розважив мене. Він то ліниво гунав копитами по куряві, то враз зривався на галоп, аж ми перекидалися на возі. Потім озирався до мене, показуючи великі зуби, наче говорив мені — ну, розвеселив тебе?

А бабуся сварилася:

— От ошед!

Підвода минала хати, величезні верби, людей, що проводжали нас поглядами, собак, які зривалися з гавкотом за возом...

У мене вже пилюка хрустіла на зубах, їсти захотілося...

— Бабо,— скрививсь я,— а чого ви так далеко од станції живете?..

Бабуся хльоснула ложиною коника, що прислухався до моєї мови й плував ногу за ногу.

— Еге, там, як споночіє, так і грають оті скарійоти в небі... Спасибі моему татові, що поставив хату край лісу, а то вже, може, й друзок од неї не зосталося б, якби коло чугунки збудував...

Я одразу згадав літака, що ревів над поїздом, і замовк.

Бабуся хата стояла близько лісу. Коли ми вперше зайшли до неї, я чогось одразу подивився в куток, завішаний рушниками. У тому кутку — якісь темнолиці дядьки й тітки. Суворо дивляться, ніби допевняються, що за шкоду я вчинив. Я мерщій одвів од них очі, хоч ніякої шкоди в бабусиній хаті ще не встиг зробити.

І тут мої очі зустрілися з такими знайомими усміхненими очима. Ленін! Портрет, правда, був не великий, як у нашій хаті на Полтавщині, а всього з мою долоню, Ленін дивився із куточка великої фотокартки з багатьма людьми в кружечках. Але усміхався так само приязно, як і на Полтавщині, наче казав: «Бачиш, ми знову зустрілися... Не нітсья, хлопче!»

Я скочив на лаву, радо сказав:

— Бабусю! І у вас є Ленін?

— Аякже, — ствердила вона. — То був золотий чоловік.

— А нащо ви отих... сердитих, повішали в кутку?

— Що ти мелеш? — перехрестилася бабуся. — То ж боги. — І приступила не до своїх богів, а до великої фотокартки, тицьнула пальцем у один кружечок. — А оце твій батько. То він, як технікум на трактористів кінчав, знявся з товаришами на пам'ять.

Я придивився і ледь упізнав батька. Хлопчисько та й годі. Чуб стирчить, мов щітка, брови насуплені, губи міцно стулені... Таким я ніколи не бачив свого батька. Він завжди жартував, розкотисто сміявся, а ще вечорами співав з матір'ю дуже красиву і журливу пісню «Повій, вітре, на Україну...» Придивився до інших хлопців та дівчат. Теж супляться, наче не раді, що стали трактористами... Зустрівся ще раз із Леніновими усміхненими очима й ураз все зрозумів. То вони навмисне позводили брови, щоб дорослішими здаватися. А самим їм дуже радісно, що стали трактористами і от-от сядуть на чудесну машину... Ленін все це розуміє, от і всміхається і до них, і до мене — тепло, приязно й трішки хитро.

Мама другого ж дня влаштувалася працювати в школу, що була десь коло базару, Маринку гляділа бабуся — то дома, а то й у поле брала її. А я, ставши «вільним козаком», разом з хлопцями щодень пропадав у лісі. Ліс одразу зачарував мене. Коло Подолу, де ми раніше жили, лісу не було, сам степ слався на всі боки, хіба де-не-де серед пшениці визирав, ставши на здібочки, який кущ. А тут — здоровенні дерева, десь аж у небі їхні верхівки метуть хмари, пташки співають гарно, і у війну гратися — розкіш! А ще — гриби. Коли я вперше знайшов білого тугого грибка, я весь день носив його в руках і гладив, наче кошеня.

Одне слово, удень мені було добре. За війною-грою забувалася справжня війна, де воює мій тато, де шуліками пугають чорнохресті літаки. Я швидко здружився з хлопцями, бо мав нагана, який голосно клацав. Надто з Віталієм та Іванком заприятелював.

Увечері бабуся брала мене на посиденьки до сусідки Хазчихи. Збиралися там самі бабусі. Світла не світили, у хаті завивався моторошний морок, у підпіччі щось зеленкувато блимало... А ще страшніше ставало од розмов. Бабусі якимись чужими, глухими голосами розказували про диверсантів, що їх німці ночами скидають з «яропланів». Ті диверсанти колють довгими гострими ножами і людей, і свиней... А ще «яроплани» скидають бочки з газом, а того газу тільки дихнеш — так і оканузишся... Я весь дригонів на бабиних колінах... А коли нарешті поверталися додому і я залазив на піч, перед моїми заплющеними очима все оте ясно поставало: і заколоті люди та свині з безтямними очима, і бочки з газом, який витікав із них, чорний та густий, мов дьоготь...

Я скрикував, шарпав маму. Її важко було розбудити — вона цілими днями в школі працювала і окопи в полі копала, щоб танки фашистські в них попадали. Зате бабуся одразу просиналась. Гладила мене по голові, казала лагідно, що то все бабські брехні. Та я не дуже вірив їй. Бо бачив, як бабуся, «приспавши» мене, спускається потиху з печі і при жовтому, як олія, світлі лампадки довго молиться до своїх некліпних бессонних богів...

У тривозі, очікуванні татових листів із фронту, «війна» у лісі сплигло літо. От і перші листочки не-сміло зажовтіли серед зелені. Я дивився на них, і мені сумно-сумно було.

А війна вже була зовсім близько. Щоночі бомбили станцію, тривожно кричали паровози, од вибухів тряслася хата, скло на вікнах кривавилося од далеких заграв. Ми ховалися у підпіччя, і тепер воно стало для мене затишнішим, ніж піч.

Потім селом ішли наші червоноармійці. Втомлені, закурені, неголені, опуштувши голови. Люди мовчки, пригнічено дивилися на них...

А потім..

Я стаяв коло воріт, весь напружений, мов струна. Зараз побачу фашистів — з довгими гострими ножами в руках...

Вулиця була порожня, наче вимерла. Тільки сусідів півень грібся у кураві, марно кличучи курей.

Якісь дядьки вигулькнули з-за повороту. Я прикипів до них очима. У сіро-зеленому одязі, в руках — куценькі чорні гвинтівки. Сміються, роззираються навсбіч... «Може, це не вони?» — спантеличено подумав я. А ті, сіро-зелені, все ближче й ближче...

І раптом я побачив на грудях одного з них хрест.

Моя рука сама вихопила наганчика. Кляц! Кляц! Мені здалося, що на всю вулицю пролунало те кляцання. А почув його лише один німець без пілотки, на голові якого росла рідка, мов пороссяча щетина, біла чуприна. Він зареготав, підвів свою куцу гвинтівку, націлівся на мене.

І тут хтозна-звідки бурею вилетіла бабуся. Вирвала з моїх рук наганчика, шпурнула в город. А мене так турнула од воріт, що я аж у реп'яхи коло погрібника покотився...

Я схопився, весь поколотий, з плачем побіг на город. Отак нагло, безжалісно закинути мій улюблений наганчик! Повзав між лапатим картоплинням, дряпав щоки об шорстке листя гарбузів, бруднив руки в землі...

До самої копанки дорачкував, хоч бабуся нізащо не могла докинути його аж туди...

І поки я із сльозами шукав наганчика, вулицею пройшли німці, прокотилися їхні вози з високими дощаними стінками, навіть невеликий танк прогуркотів, лишивши глибокі рубчасті сліди... Про все це мені увечері розповіли Іванок та Віталій, а сліди я сам побачив. А тоді, втомлений од рачкування по городу, од жалю за наганчиком і од сліз, я в'яло побрів до хати.

У хаті було незвично тихо, мов на цвинтарі. Хоч усі були дома. То було бабуся і хвилини не всидить на місці — від печі метнеться до мисника, від мисника до Маринки, від Маринки до богів, як пом'яне чорта, — щоб перехреститися... Тепер же згильдилася на припічку і наче задерев'яніла. У тітки Саші на колінах лежало вишивання, а в пальцях застигла голка з червоною ниткою. У мами на руках притаїлася Маринка. І всі, навіть Маринка, дивляться за вікно, де на вулиці потроху влягається збита німцями курава.

— Бабо, нащо ви закинули мого наганчика? — уже без зла спитав я, відчувши якось одразу, що сталося значно більше лихо, ніж втрата моєї іграшки.

Бабуся журно подивилася на мене:

— А якби він узяв та й стрельнув у тебе? То ж не люди, а звірі, варив би чорт їхнього батька в найбільшому казані!

І я мовчки заліз на припічок, притулився до бабусі, наче то не я щойно був неймовірно сердитий на неї. І з тугою звів очі на фотокартку, звідки дивились батько і Ленін. Батька побачив, а Леніна... не було. Там синів паперовий косинець...

— Чуєте! — смикнув я бабуся за кофту. — А де Ленін?

— Цить! — незвично grimнула вона. — Не було там ніякого Леніна! І щоб не смів дурним язиком паякати про це! — вона озирнулася, наче в хаті був хтось чужий і поганий.

— Як не було? — здивувався я.

— Синку, — м'яко мовила мама, — ти вже майже дорослий... Зрозумій — вороги прийшли... І нам буде дуже погано, коли вони побачать у нас його портрет. От і затулили...

Я все зрозумів.

І так без Леніна стало сумно в хаті, так безрадісно, що я тицьнувся бабусі в пелену й тихо заплакав.

А бабуся гладила мене по чубові граблястою рукою й зітхала.

6

Оті перші німці всього на день і ніч затрималися в селі. Вони, казали люди, розбили на базарі магазин, забрали всю ковбасу й горілку, а потім настріляли курей і смажили їх просто у дворах. Посмаживши, пили горілку і заїдали її ковбасою та курятиною. І весь день горлали своїх незрозумілих пісень якимись залізними голосами. І всю ніч горлали, тільки вже хрипко-іржаво. А ранком щезли. І в селі до вечора було порожньо. Та люди й носа не потикали на вулицю, корів теж не випускали, і вони тривожно ревли у хлівах.

Увечері другого дня довгими машинами, що гарчали, мов собаки, плювалися гідким димом, приїхали інші німці. Вони завернули в колгоспний двір, опечатали комори, а тоді рушили по людських дворах. Закувікали перелякано поросята, закудкудакали кури, що їх не встигли постріляти попередні «веселі» німці.

— О господи,— бігала по хаті, не могла знайти собі місця бабуся.— Обдеруть скарійоти до ниточки, доведеться нам зимою зуби на полицю класти... Може, сховаємо кабанчика в городі, га, Олено? — притьма кинулась вона до мові мами.

Мама зітхнула:

— Гірше буде, як найдуть. Та й кабанчик у вас дивний — ледь зачує людський голос, одразу рохкає...

— Еге, чамренний,— зів'яла бабуся.

Мені було страшенно жаль, просто уявити собі не міг, що німці заберуть нашого кабанчика, який так лоскітно тицяється в мою долоню, коли я приношу йому щиріцу.

— А під піл його! — сплигнув я з припічка.— Чи в підпіччя... Я затисну його писка...

— Сиди вже! — махнула рукою бабуся.— Не твоє мелеться — не підставляй кіш.— І зовсім іншим голо- сом, повним журби:— О господи, хоч би дітей у войну

кудись в тихе місце звозили, щоб вони не бачили отой розрухи...

Біля воріт почувлися гаркаві голоси. Бабуся визирнула у вікно, накинула на себе піджак, хоч надворі було тепло і тихо, й хутко вийшла. І я зайцем майнув за нею.

Німці по-хазяйськи зайшли у двір, стали діловито озирати його. Байдуже ковзнули очима по бабусі, мені, по нашій старій перехнябленій хаті. Та ось невчасно обізвався з хліва кабанчик, і вони пожвавішали, рушили туди. За ними підтюпцював низенький лисий чоловічок, у якого тільки за вухами та на потилиці виднілися пасма рудого волосся.

Бабуся зірвалася з місця і за мить була на дверях хліва. Стала, широко розкинула руки. Я прилип до неї. Чув, як у моїх грудях молотом бухає серце, от-от вискочить...

— Пани-людоньки,— благально подивилась бабуся на високого німця, у якого на кібцюватому носі тримались окуляри без дужок.— Нащо вам отой вишкварок, у нього ж і сало не зав'язалось. А в нас,— цупко вчепилась у мого чуба,— ще одне дитинча, менше від цього...

Німець здивовано подивився на бабусю, наче перед ним раптом стовп виріс, зняв окуляри і враз щосили штовхнув бабусю. Ми попадали у гній, що лежав коло хліва. І поки бабуся, охкаючи, вставала, поки підводила мене, лисий чоловічок спритно витяг із хліва кабанчика...

Потім вулицею вели закривавленого голову сільради. Два поліцаї та німець час од часу спускали на голову сільради здоровенного пса, що його німець вів на повідку. Пес злісно гарчав і хапав дядька за ноги, за зв'язані руки... Голова сільради страшно кричав. Мені той моторошний крик довго вчувався...

У всіх нас, як сказала бабуся, чорно стало на душі.

Був зимовий морозний день. З хмар, що височено сріблилися в небі, спадали великі гарні сніжинки. Ми, тобто Іванок, Віталій та я, вперше за багато днів

нидіння у темних хатах випущені надвір, просто чамріли од свіжого, аж солодкого повітря, од сліпучого сонця, що запалювало сніги білим холодним вогнем, од сніжинок, які метеликами танцювали в блакитному повітрі... Ганяючи за тими сніжинками,— хто більше упіймає їх ротом,— ми непомітно забилисягородами на сусідню вулицю Шавулівку, просто до хати Остапчуків.

Я знав од бабусі, що господар хати до війни був директором школи, тепер же десь у лісі з партизанами. А його жінка разом з двома дітками тремтить, що їх поліцаї заберуть до тюрми...

Коло хати на колоді сиділи хлопчик і дівчинка. Вони не тремтіли, але були сумні-сумні. Ми зразу облишили ловити сніжинки і приступили до них.

— Чого це ви тут сидите? — спитав Віталій. — Задубнете...

Хлопчик шморгнув носом:

— Бо нашу маму поліцаї вранці кудись забрали. От ми й ждемо її. Еге ж, вони хутко відпустять? — І благально подивився чомусь на мене.

— Еге ж,— теліпнув я головою, а в грудях мені стало холодно-холодно.

Ми втръох, не змовляючись, тихо зіткнули.

— Як отак просто сидіти на колоді,— бадьоро мовив Віталій,— то і посинієте, і чекати довго. Давайте в жмурки згуляємо!

— Давайте,— ураз пожвавішала дівчинка.— Я люблю в жмурки, тільки я жмуритися не люблю. Хай я буду весь час ховатися?

— Та хай,— великодушно згодилися ми.

Ми вже геть захопилися грою, аж ухоркались, коли біля воріт зупинились сани-решітки. Я саме жмурився, уже знайшов Віталія, Іванка і хлопчика. А от дівчинку ніяк не міг відшукати, даремно никав по двору... Дядько скочив із саней, відчинив хвіртку, акуратно зачинив її і пішов до нас. Був він у сірому пальті, смушевій шапці, однак ми всі, хто де стояв, застигли на місцях. Дядько бадьоро поздоровкався з нами, пильно оглянув кожного. Одразу підступив до Остапчукового хлопчика, весело мовив:

— Зразу видно — Остапчуків.

— Остапчуків,— непевно згодився хлопчик.

— А де ж твоя сестричка?

Хлопчик зиркнув на дядька, тривога промайнула в його очах.

— Не знаю... Десь... кудись побігла...

— А може, ти знаєш? — приступив дядько до найменшого з нас, Іванка, який світив двома щербинами в роті.

Іванок засоромився, потупився.

— Ти не бійся, я їй нічого поганого не зроблю, — ласкаво мовив дядько. — Просто я їй хотів од тата цукерку передати. І тобі дам...

Він витяг із кишені дві цукерки, справжні цукерки в кольорових обгортках, яких ми, здається, сто років не бачили...

Іванок прикипів очима до цукерки. Похапцем тицьнув пальцем на хату:

— Вона тамечки... За загату влізла.

У дядька наче хто здув із обличчя усмішку. Хутко сховав до кишені цукерки, хутко пішов до загати, витяг дівчинку. Потім схопив за комір задерев'янілого хлопчика, вицупив їх з двору і вкинув у сани.

Тільки холодний сніговий пил бризнув з-під полозів...

— Ти, ти! — раптом тонко закричав Віталій і турнув Іванка в кучугуру. — Ти... зрадник... поліцай!

Іванок упав і заридав. А ми повернулися і, мов п'яні, кривулясто побрели без стежки на свою вулицю...

Я лежав і не міг заснути. Перед очима все стояли нещасні хлопчик і дівчинка. Увижалося, що до них безгучно підкрадаються поліцаї, а в руках у них гострі ножі...

Відчай так стис моє серце — не можна дихнути...

Як, як їх урятувати?

«Бачив, як бабуся богів просить?» — ніби хто проказав над моїм вухом.

Справді, просить... Колись, ще до приходу німців, занедужав кабанчик. Лежить, нічого не їсть, навіть не рохкає. Бабуся весь вечір вистояла, хрестячись, перед своїми богами, щось благально шепотіла до них. І кабанчик видужав. Правда, німці його забрали, але то пізніше, бабуся тоді й попросити богів за нього не встигла...

Обережно спустився додолу. По кутках було темно, од миготливого світла лампадки здавалося, що там хитаються здоровенні похмурі дядьки. Та я їх уже давно зовсім не боявся, якось непомітно зникли мої колишні страхи перед вовками, бандитами, бармалеями, їх усіх заступив страх перед німцями та поліцаями... Босими ногами нечутно пройшов по холодній долівці, підступив до бабусиних безсонних некліпних богів. Вони суворо подивилися на мене, ніби спитали, чого мені треба.

Як бабуся до них зверталася?.. Ага, згадав. Невміло перехрестився, зашепотів:

— Дядечку Дусвятизнами і ви, тітко Трисвятабородиця, допоможіть нам, бо фашисти постріляють хлопчика й дівчинку Остапчуків...

Підвів очі на богів. А вони... дивляться байдуже, ніби оглухли й не чують моїх слів. Проказав удруге, втретє. Ані ворухнуться... Невже не хочуть допомогти?.. А може, не здатні? Бо кабанчика врятувати — одне, а визволити дітей — інше. Адже в поліції, куди їх повезли, стоїть на ганку вартовий з автоматом...

І я повернувся до закритого косинцем Леніна.

Звів руку над головою, як це робили піонери у Подільській школі.

— Дядечку Ленін, — зашепотів пристрасно, — якщо ви не допоможете, то більше нікому. І вони не тільки хлопчика й дівчинку вб'ють, вони й нас з мамою та бабусею повбивають, бо наш тато був трактористом... Скажіть татові, хай прийде до нас разом із своїми товаришами, прожене німців... Тато мій, знаєте, який сміливий!..

Прошепотів це, і мені легше стало на душі. Ленін почує, він не такий, як бабині боги, що тільки поросят рятують...

Заліз на піч і відразу заснув.

8

Проснувся од незвично голосної мови. Вже давно у нашій хаті не говорили так голосно.

— Слава тобі господи, — розмашисто хрестилася бабуся, — прибрав ти од нас тих скарійотів, щоб їх, проси ти господи, ні сира, ні суха земля не приймала!..

«Невже? — аж підскаочив я на черені.— Невже наші потурили німців?..

— Їх уже нема? — радо проспівав я до бабусі.

— Нема,— махнула рукою бабуся.— На хронт подалися.— І зітхнула.— Та, кажуть, один чорт за ворота, а другий на поріг: якихось румунів уводять. О господи, може, не такі урвители ті румуни, як оці німчаї...

Я розчаровано пхикнув... Вже коли сидів за столом і наминав картопляний почереник, зміркував розважливо: певно, тато з товаришами десь потрібніший, от і не міг прийти. А все ж Ленін так зробив, що прибралась од нас кляті німці.

— Бабо,— сказав я,— а Остапчукових хлопчика й дівчинку відпустили, еге?

— Ті скарійоти відпускають, добра б їм не було! — зітхнула бабуся.— У район на муки повезли...

Я похнюпивсь.

Румуни вступили другого дня зранку, в хуртечу, що геть заліпила шибки. Крізь них нічого не видно було, тільки чути, як гупають копита коней, деренчать вози, перегукуються люди. Ми й не витикалися з хати — нащо нам дивитися на тих румунів, на німців надивились по саму зав'язку.

Я лежав на печі, щільно притиснувшись до черені, що берегла з учорашнього дня крихітку тепла, а бабуся розпалювала в печі.

З жалібним скрипом поволі розчинилися двері, й у хату мовчки всунулися два дивних дядьки. Жовті черевики, жовті шинелі, жовті пілотки, загострені спереду.

А на плечах у них — картаті рядна, зав'язані вузлом під шиєю.

— Що за поторочі? — аж сахнулась бабуся.

Дядьки похмуро бликнули на неї, скинули з плечей рядна, скинули із спин жовті ранці й утомлено сіли на лаву. Червоними пограбленими пальцями витягли з кишень цигарки і сірники, запалили. Ядучий дим зеленкувато-сивою хмарою поплив по хаті. У мене очі засльозилися, а Маринка, що пригрілася біля мого боку, запхинькала:

— Цього вони кулять? У мене в носі клутить...

Бабуся приступила до дядьків (я вже здогадався, що це румуни), узялася в боки:

— Ану киньте до печі свою смерделю! Дітей потруїте, страмники!

Дядьки з-під чорних, мов наваксованих, брів бликнули на неї й знову затяглися. З їхніх ротів завалував дим, наче з паровозної труби.

— О господи! — вдарилася в поли бабуся.— Ті нехристи обібрали, страху нагнали, а ці потруять к лихій матері!

І тут знову зарипіли двері. Прудко вскочив невисокий чоловік у такій самій формі, як і румуни, але без рядна.

— Драстуйте! — мовив по-нашому, тільки якось не так... якось кумедно.

— Драстуйте,— закліпала очима бабуся.— А хто ж ви? По-нашому балакаєте, а по-їхньому одіті...

Чоловік, мовби не почувши бабиних слів, зиркнув на Маринку, яка гірко ччала, швидко підійшов до румунів, вихопив цигарки з їхніх ротів і жбурнув до печі. Румуни щось ображено забурмотіли.

— Хто я є? — повернувся чоловік до бабусі.— Я є словак. Іван по-вашому. Ну, а в них слугую,— невесело розвів руками.— Наш лейтенант послав оце нас трьох жити у вас. Ви вже вибачте...

— Та живіть, що ми проти мовимо? — в'яло махнула бабуся рукою.— Може, хоч не дасте цим куріям розперезатися...

— А не дам,— енергійно кивнув головою словак.— Вони мене слухаються. А з вами, може, ще й подружимося...

Бабуся стенула плечима:

— Казав сліпий — побачимо...

9

По всьому селу розповзлися румуни. «Як сарана»,— сказала бабуся.

З ними й справді було трохи легше, ніж з німцями. Хоч вони й наставили по дворах кулеметів, а в нашого сусіда Степана, хата якого просто дороги, навіть у вікно вистромили кулемета, хоча й збирали хліб, яйця,

курей,— однак ті кулемети майже не озивалися, а продукти румуни збирали не так ретельно, як німці, і люди швидко навчилися приховувати їх...

Баба Хазчиha, до якої, обісмілившись, стала ходити наша бабуся, ну, а я хвостиком за нею, пошепки сказала, що румунів прислали, аби вони розбили партизанів. А вони бояться в ліс іти, у селі огинаються...

Командував румунами високий красивий офіцер із смішною півнячою пір'їною, встромленою в пілотку. Офіцер хоч і красивий, однак сердитий. Час од часу він обходив хати і нерідко бив солдатів тонкою чорною паличкою, з якою ніколи не розлучався. І весь час свистів. Солдати його дуже боялися. Іван якось пояснив: «Що б'є, то півбїди, а от що за найменшу провину на фронт посилає,— то є ціла бїда».

До румунів у хаті ми потроху звикли. Звикли до їхньої похмурої мовчанки, до їхніх зарослих чорною щетиною облич, навіть до їхніх ядучих цигарок звикли. Коли їх не посилали сторожувати на вулиці, вони або курили, або грали в карти на гроші чи на повидло. Інколи сварилися з-за тих карт — схоплювалися з лави, червонїли, вимахували волохатими темними руками один перед одним, ставали дуже схожими на роздратованих індиків. Іван розводив їх на кінці довгої лави, забирав карти.

— О господи,— скрушно хитала головою бабуся,— не інакше, гречкосїї, як оце й ми, бач, руки чорні, порепані. І чого їх понесло до нас воювати?..

А з Іваном-словаком справді подружилися.

Вже десь третього дня він витяг з кишені дві фотографії. На одній був він і білява жінка. А на другій — двоє дівчаток мого віку — витрішкуватих, довгоногих, наче лелеки...

— То мої,— глибоко зітхнув словак.— Жена і дце-рушки. Як вони там живуть?.. Мисліте, хотів я їх кидати? Забрали просто з товарні, заводу по-вашому, не дали й пожегнать¹. Оці фотьки вони мені прислали.— На його очі наплизли сльози.— Чи ж коли побачу їх? Якби в тилу вдалося перебути валку², а коли пошлють на фронт?.. Лишаться вони сиротінками...

¹ Пожегнать — попроситися.

² Валка — війна.

— Еге, еге,— хитала головою бабуся.— Хай би вона згоріла ця війна... Істинна вавка, як ви кажете...

І ми, тобто я і Маринка, з Іваном подружилися. Правда, коли він уперше подав нам на піч скибки, намазані повидлом, я сахнувся в куток. Та Іван так журно-приятно дивився на мене, псвидло так принадно пахтіло...

10

Нарешті минула довга і тяжка зима. Кінчалася картопля, а про хліб і говорити нічого. Ми за сніданком і обідом їли картопляні почереники і пісну картоплю, ледь забуджену олією. «Картопля на картоплі їде і картоплею поганяє»,— невесело жаргувала мама. Тільки на ніч бабуся давала нам з Маринкою по шматочку чорного, як земля, хліба. «Удень ви його дарма пробігаєте, а так десь він і зостанеться»,— казала. Словак усім ділився з нами.

Одного разу я подивився у велике дзеркало в баби Хазчихи. І не впізнав себе — такий худючий та зелений. Маринка ж була схожа на блідо-синій картопляний пагін, що виріс у погребі. Їй так хотілося молочка, воно щоночі снілося малій. І, проснувшись, вона плакала за тим молочком.

— Ось почекайте трохи,— втішала мама,— прийде весна, ми купимо кізочку. Ти пастимеш її на лужку, і вона даватиме тобі молочко.

Маринка тихо раділа, а я мовчав. Я знав, що ніякої кози в нас не буде. За що ми її купимо?

...Весна. Зазеленів ніжно луг, зазеленів ліс, погарнішав. Я ходив на луг збирати щавель на борщ. І до лісу наче ненароком заникав. Там було невимовно красиво. Десь із відлунням кувала зозуля, туркотіли таємниче горлиці, голубів туман між рядами сосен... От би у війну пограти! Так Віталій і Іванок разом з матір'ю перебралися на той бік села до бабусі бо в бабусі Степаниди була картопля.

Якось я далеченько забився у ліс, ганяючись за зайчатком. Воно теж, видимо, гралося зі мною, бо вибрикувало, махало коротеньким хвостиком і, недалеко одбігши, визирало з-за куща... Раптом почувся

кроки. Я хутко приліг. Два дядьки квапливо йшли вузькою, ледь помітною стежкою. Балакають по-нашому. На плечах у них гвинтівки. А на картузах — червоні стрічки. Радісно забилося серце. Партизани! Хотів скочити, підбігти до них, поспитати, чи скоро вони виженуть румунів та поліцаїв із села. Але посоромився...

Дома одразу розповів про ту зустріч бабусі й мамі. Вони перезирнулися, бабуся чомусь перехрестилась на ікони. І напалася на мене з мокрим рядом:

— А чого тебе, гультіпако, понесло до лісу, га? Ти хіба не знаєш, що румуни забороняють туди ходити?

— Почекайте, мамо,— перебила її моя мама,— то він ненавмисне туди забрів. Більше не будеш ходити, правда?.. А про зустріч щоб нікому ні слова...

— Навіть Івану?

— Навіть Івану. Він — хороший чоловік, та все ж у ворожій армії служить. Ти у мене розумник, збагнеш це...

Вдруге я побачив партизанів уночі. Прокинувся від бабусиноного вигуку:

— Олено! А визирни у вікно!..

Схопилася мама, схопився Іван, навіть хропуни-румуну підвелися. І всі притьма до вікна.

Високо вигойдувався у темно-синьому небі яскравий, аж блискучий, повновидий місяць. Він залив мерехтливим голубуватим світлом двір, хлів, дорогу... Дорогою їхали партизани. Тісно сиділи на возах, тримаючи в руках автомати та гвинтівки. Перемовлялися між собою, наче не по забитому румунами селу їхали, а десь у полі. Румунів наших як здуло од вікон і кинуло під лаву. Принишкли там, виставивши дула гвинтівок. Іван лишився на лаві. Гвинтівки до рук не брав...

— Одна, дві, три, чотири...— для чогось узялася тихо рахувати підводи мама. А коли довга валка проїхала, мама чи не вперше за час окупації засміялася: — Дадуть їм петеху!

— А дадуть,— тихо згодився Іван.— Рoste ваша сила. Бач, як відкрито поїхали... І звидите — жоден румун не стрілить... Єжиш-Марія,— тужно зітхнув,— як мені вибратися з цієї смоли...

— А ви до них! — стрепенулася мама. — Приймуть!

Словак безнадійно махнув рукою:

— Не можу. Шваби моїх жену і дщерушек стрілять...

Партизани поїхали, і справді — жоден постріл не бухнув. Тільки якийсь пришелепуватий собака здійняв шарварок на все село.

Румуни не скоро повилазили з-під лави. Стягли з полу матраци, набиті сіном, кинули їх у підпілля і там, бурмочучи щось, умостилися спати.

Іван лишився сидіти біля вікна...

Десь перед світанком нічну тишу розколов на дрібні друзки страшенний вибух. Я зразу здогадався — то партизани, що поїхали, підірвали фашистський ешелон. Ех, як жаль, що ми живемо біля лісу, а не біля чугунки! На власні очі побачив би, як перевертаються, репаються, мов гарбузи, їхні танки!.. А завтра знайшов би під укусом шматок гусениці чи й дула...

11

Одного лагідного тихого вечора ми втрьох — я, бабуся і словак, ну, а Маринка була в бабусі на колінах, — сиділи на призьбі. Неспішно сідало сонце, проїджуючи крізь візерунчасте листя клена м'які жовтаві промені. Уже не вперше ми просиджували отак вечорами на призьбі. Бабуся і словак розмовляли про погоду, про довоєнне життя, про «кляту війну»... Якось одім'якали всі в отакі години... Особливо бабуся.

Але сьогодні вона була неспокійна. Починала щось розповідати і обривала себе на півслові. Раз у раз виркала на верболози, що росли за копанкою, густі, наче гай... Словак здивовано поглядав на бабусю. А я все знав, і теж був стривожений, і косував оком на верболози.

Бабуся і мама думають, що я сонько. Ну і хай думають. А я давно не ручу, як Маринка. Відколи побачив, як собака кусав голову сільради, став прокидатися серед ночі. От і тої темної вітряної ночі кинувся, наче мене що вкусило. Лапнув рукою — нема поруч

бабусі. Визирнув з-за комина, а вона навздичочки йде до вікна, хоч румуни хропуть, аж лампадка колишеться... Придивився пильніше до вікна — по той бік прилипла до шибки бліда пляма чийогось обличчя. Мені стало моторошно. Та все ж я пересилив себе і, коли за бабусею обережно зачинилися сінешні двері, спустивсь униз, вийшов у сіни і припав до дверей.

— Ну, Ганно, — почувся тихий чоловічий голос, — не чекала? Чи вже забула свого бригадира?

— Таке скажеш, Васильовичу, — ображено відказала бабуся. — Чекала. Так ти ж обходиш мою хату. Воно, правда, у нас самі старі та малі, чи вам допоможемо...

— Можеш допомогти, Ганно. Нам треба самогонки-перваку для госпіталю — кінчився спирт, нічим рани промивати... Твоя хата близько лісу, зручно забирати нам.

— Та воно трохи страшнуvато, Васильовичу... Ті скарійоти-поліцаї за версту чують, де самогон жевуть...

Чоловік тихо засміявся:

— Не прибіднюйся, Ганно! Ти умієш так гнати, що ні одна собака не почує.

— Та вже якось вихитрую, Васильовичу. У верболозах прилаштуюся.

І з тих пір бабуся часто пропадала у верболозах. Вночі приходили партизани й забирали самогон.

Минулої ночі теж були. Але сталася халепа. Я всю її спостеріг, тихцем вислизнувши надвір слідом за бабусею. Дуже кортіло послухати розповіді партизанів про їхні сміливі діла. І цього разу мені пощастило. Зайшли два партизани та просто з залізниці! Я стояв так близько од них, що мені шибав у носа запах пороху і поту. «Оце, тітко, — казав один із них — забрели до вас, бо нема сили дотеліжитись до табору. Охляли і втомились, як чорти! Добу один сухар ділили. Зате такий ешелон шкрябнув із насипу — пальчики оближеш!» Бабуся забідкалась: «Та у мене, хлопці, сама картопля в кожушках...» Партизан клацнув зубами: «Давайте хоч дідька смаленого — проковтнем». Бабуся винесла з хати чавунчик і повела партизанів у верболози. Я, звичайно, пошпинькував назирці. Парти-

зани сіли у коноплях на колодку й жадібно вхопили по картоплині.

Партизани наїлися й якось одразу поснули. І тепер непробудно спали у верболозах. Я двічі рачкував по картоплі туди, сам бачив...

Маму і тітку зранку староста та поліцай погнали на роботу в общину. А бабуся «одгавкалась». Та їй, мабуть, краще б піти у поле, бо вона весь день не могла знайти собі місця — переживала за партизанів.

І тепер, сидючи на призьбі, аж поблідла од хвилювання. То на верболози скосує, то на сонце подивиться. А воно мов зачепилося за буйнокроний клен...

На вулиці почувлися швидкі кроки. І на воротах розіп'ялися поліцаї — Андрій і Полікарп, сини лисого старости. Обое низькі, глєвтякуваті, наче недопечені буханці. Завжди п'яні, як чопи, сьогодні вони були зовсім тверезі, якісь аж синюваті од тої тверезості.

Бабуся, побачивши їх, зіщулилась.

— Ганно! — гукнув Полікарп. — Ану давай отчот, де ти сховала лісових бандитів! Признавайся по-доброму, бо як самі знайдем — на бантині загойдаешся...

— Які... бандити? — ледь вимовила посірілими губами бабуся. — Ви, хлопці, видно, не похмелилися... ото вам в очу й привиділось...

— Но-но, не шкилюй з власті, — погрозово сказав Андрій і з тріском відкинув ворота. — Люди чули, як ти з кимось бубоніла у городі вночі.

Словак швидко зиркнув на бабуся. І мовив ледь чутно:

— Вони справді десь тут?

Бабуся кивнула головою.

Словак різко схопився. Ніколи я не бачив його таким розлюченим.

— Ви чого, морди п'яні, чіпляєтесь до старої жєни?! То я вночі разом з нею гнав самогон для доблесних румунських вояків, от і попробував... Понаїдали тут, у тилу, пики, хоробрі проти жінок! На фронт би вас, смрадухи!

Поліцаї вирячили очі, одступили до воріт.

— Ану геть відси! — горлав словак.

Полікарп смикнув Андрія за рукав:

— Ходім, брате, бо цей скажений може й кулю всадити. Хай йому грець! Хоч і не німець, а ми для нього — сміття...

Поліцаї почвалали. Словак, важко дихаючи, опустився на призьбу.

— Спасибі вам,— тихо мовила бабуся.

— Чого там дякувати. Свої люди... Тільки ви, бабуся, не ризикуйте так. У вас онуки...

12

Сонячного полудня словак забіг до хати дуже стривожений. За обідом хмурився, низько схилювшись над мискою. Подякував, схопився, нервово заходив по хаті. Бабуся з-за журчливої прядки раз у раз позирала на нього. Видно, хотіла спитати, чого це він такий, і не наважувалася.

Нарешті словак сам приступив до неї:

— Ви мені зготуйте на завтра щось, аби з собою взяти... До лісу ладнаємось...

Враз замокла прядка. Бабуся прикипіла очима до Івана.

— І ми, й ще взвод есесівців. З району...— Зітхнув глибоко.— Ех, доле моя... худінка...

Тої ночі бабуся залізла на піч аж перед ранком. Де вона була, я не питав — мені було ясно.

Іван повернувся з лісу з перев'язаною рукою. Сів на лаві, зігнувся, гірко мовчав. І ми мовчали. А що можна було сказати? Лише Маринка щебетала до своєї ганчір'яної ляльки...

Та ось словак підвів важку голову. В його очах стояли озера туги.

— Був би живий ваш Ленін, він би не допустив до цієї війни...

— А у нас є Ленін! — раптом вихопилось у мене. Затиснув рота, але пізно...

— Є, є! — задзвенів Маринчин голосок.— Отам, де тато! Я сама цула, як баба мамі казала... За папілцем...

— Що ви мелете? — гримнула бабуся.— О господи, що за діти!

Іван витягнув шию до фотографії. А потім ображено подивився на знічених маму і бабусю, ображено мовив:

— Все-таки ви мені не довіряєте...

— Таке скажете,— кашлянула бабуся.— Але ж за це... Та ще оцим малим ошедам на язик попало...

— Та я... я...— аж підскаочив я з полу.— Я нікому!.. Щоб мені язика голкою проткнули!..

Бабуся лиш махнула рукою.

Словак благально подивився на бабусю:

— А можна?.. Хоч одним оком?.. Я його так давно не бачив, цілих чотири роки...

Бабуся завагалась.

Тоді обізвалась мама:

— Мамо, винесіть Маринку надвір. Погуляйте з нею, розтолкуйте їй, що ніякого Леніна в нас немає. І Миколку...

Мама зиркнула на мене, на моє нещасне обличчя. Я не міг уявити, що мене витурять з хати і я не побачу Леніна.

— Миколка хай лишається... Він — не Маринка...

Бабуся взяла Маринку і вийшла. Чути — гарикнув замок. То вона знадвору замкнула хату.

Поки мама знімала фотокартку, поки витягували паперовий косинець, в хаті було тихо-тихо...

І враз на нас глянув Ленін. Це було неймовірно, це було як диво! Повне село ворогів, он і зараз чути з вулиці їхню голосну балачку, а на нас усміхнено дивиться Ленін своїми добрими, підбадьорливими очима... Ніби каже: «Нічого, недовго їм топтати нашу землю»...

У Івана заблищали очі. А в мами сльози виступили. А я обережно доторкнувся до Леніна...

Коли фотокартку знову повісили, коли повернулася бабуся з Маринкою, словак тихо мовив:

— А ви сміливі... Спасибі вам...

— Де там! — махнула рукою бабуся.

— Ні, сміливі... Він і в мене був дома на фотьці. І його книжка... Є мі ганьба перед ним, що я серед ваших ворогів проти його країни валчím¹... Куби ж у мене не жена, не діті...

¹ Валчím — воюю.

Ми не знали, як і чим його втішати.

У хату заповзали сутінки, пеленали кутки, фотокартку, нас.

А перед моїми очима все стояла Ленінова підбадьорлива усмішка...

13

Ранок був гарний.

Над зарошеним городом, над лугом, де зеленів верболіз, поволі сунувся, мов сива хмара, туман. Сонце, викочуючись з-за обр'ю, обсіпало його ніжно-рожевими іскрами.

Я, жуучи скибку з повидлом, прилип до вікна. Неже бабуся не пустить надвір?..

Словак і румун (один із румунів не повернувся з лісу, коли вони ходили на партизанів) мовчки снідали за столом.

Нагло розчинилися двері. На порозі став офіцер. Словак і румун схопилися.

В руці у румуна лишилася ложка, а в словака — бляшанка з повидлом.

Офіцер був такий сердитий, що аж не свистів, тільки сильно ляпав паличкою по чоботу, від чого злякано тремтіла пір'їна на його пілотці. Чортом окрутнувся по хаті, щось гарикнув румунові й словаку. Ті втягли голови в плечі... Потім задер голову до фотокартки на стіні, наче вперше її бачив. Різко тицьнув у неї паличкою, аж скло дзеленькнуло, повернувся до бабусі:

— Кто там? Комуністен?

— Що ви, що ви, господь з вами! — замахала обома руками бабуся.— Син учився на тракториста, от і знявся з товаришами.

Офіцер глянув на словака. Той тихо переклав. Він помітно зблід.

Офіцер недовірливо чмихнув і ткнув паличкою в косинець:

— А там спрятан хто?

Ми всі закам'яніли. Словак став зовсім як стінка. Зараз офіцер накаже зняти косинця. І тоді...

Раптом із рук словака наче хто вирвав бляшанку. Вона гупнула на долівку, з неї виприснуло повидло й обляпало офіцерові чоботи...

Офіцер аж підскочив од люті, аж піна виступила на його губах. Різко свиснула паличка й опустилася на словакові плечі. Раз, удруге, втретє... вдесяте... Потім офіцер округився на каблуках і вилетів з хати.

— Все,— яось неприродно спокійно мовив Іван.— Все. Фронт. Та я не міг інач...

Бабуся мовчки підійшла, мовчки погладила Івана, наче маленького, по білявому чубсві...

Другого дня ми проводжали словака на фронт. Бабуся напекла йому пиріжків із картоплі. Іван поснідав, узяв ранця на плечі. Поцілував мене, Маринку. Очі його були сумні-сумні.

— Ходи здоров,— перехрестила словака бабуся.— Може, там нашого Івана стрінеш, то перекажи...— І суп'ятилась: Дусвяти з нами, отаке вимелеш дурним язиком!..

Іван похнюпився.

— Еге, не слід нам там зустрічатися... Та я не буду стріляти у ваших, я вгору бахкатиму...

— І вголу не тлеба,— пролунав Маринчин голос,— там колосі птаски літають...

Словак мимоволі осміхнувся крізь сльози.

Вже на порозі рвучко озирнувся:

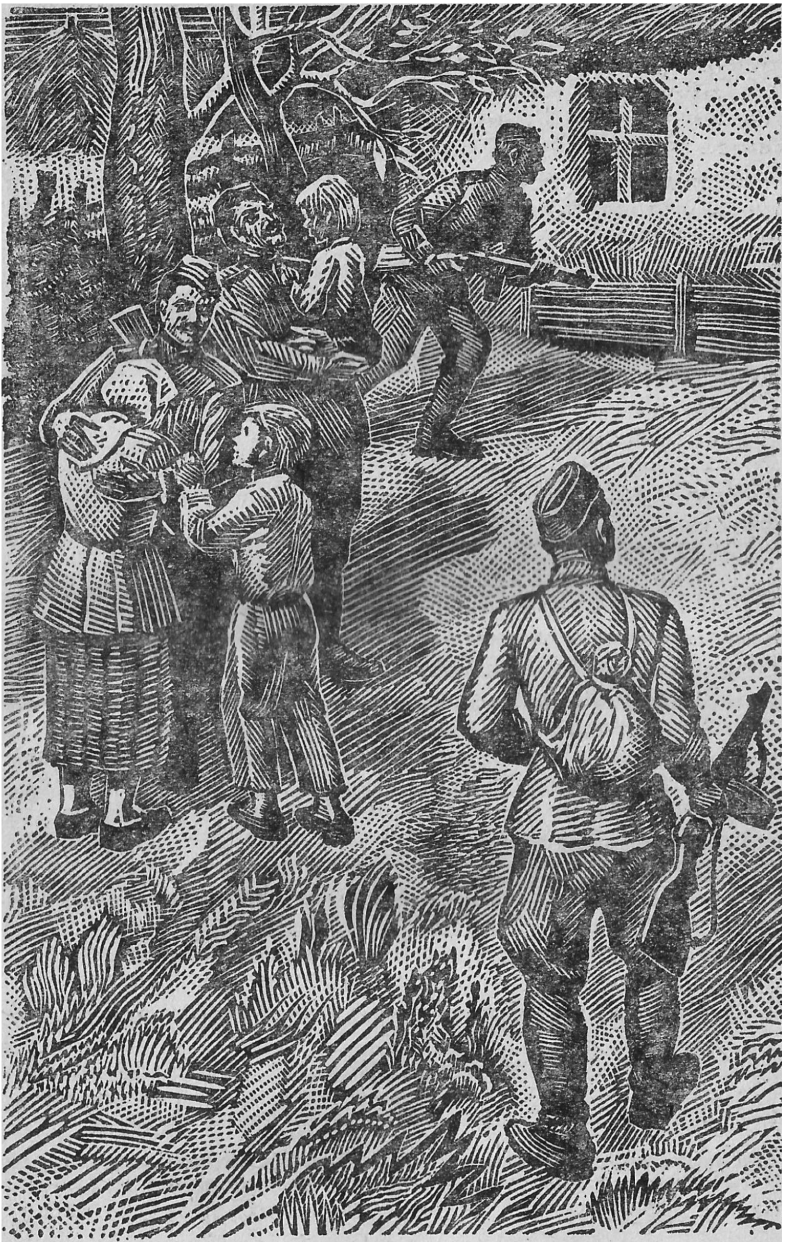
— А я... я щось придумаю... я таки перейду до ваших... ні, вони й мої... перейду до своїх... Отоді й передам вашому Івану, що ви живі-здорові...

Рожевий туман, накопившись, проковтнув його маленьку згорблену постать...

14

Тридцятого жовтня 1943 року ми проснулися од незвичайної тиші. Всю ніч гули машини, чулися німецькі роздратовані голоси (румунів од нас вивели ще в кінці травня), десь у лісі дудоніли кулемети... Ми всю ніч тремтіли в погребі, лише перед ранком, знесилені, заснули. І от прокинулися од тиші.

Бабуся обережно підняла ляду, обережно визирнула. Потім вилізла з погреба, пошпинькувала до воріт.

Назад повернулася бігцем. На обличчі збентежений і недовірливо-радісний усміх.

— Нікого. Мабуть, втекли, анциболи, щоб їх ні сира, ні суха земля не прийняла...

— Наші, наші прийдуть! — затанцював я.

— Їсти хочу! — захикала Маринка.

Ми несміло повернулися до хати. Щось укинувши в рота, я подався до вікна, яке показувало порожню вулицю.

А вони з'явилися з городу. І першою помітила їх Маринка, яка заколисувала ляльку, умовляла її спати — «ти вночі не спала...». Показала пальчиком у запильне вікно:

— Он якісь дядьки на нас голод зайшли...

Четверо солдатів пригинці йшли від копанки.

Ми з бабусяю водночас вилетіли з хати.

— Господи, нарешті! — припала бабуся до першого солдата — старуватого, з сивуватими закудланими вусами.

А я притьма — до другого, майже хлопця, але теж з вусами.

— Де ж ваші танки? — спитав його нетерпляче.

— Будуть і танки, і гармати, і літаки,— весело запевнив мене солдат.— Тепер не сорок перший, тепер у нас все є. А ми — розвідка, нам на танках не положено кататися...

— То чого ми стоїмо, ходімте в хату, чим багаті, тим і раді,— заметушилася бабуся.

— Та ми ж розвідка,— почухмарив потилицю сивовусий.— Нам треба далі...

Але від бабусі не просто відчепитись.

— А я що, не понимаю? Прив'язуватиму вас, чи що? Перекусите, й ходіть здорові...

За якусь хвилину на столі парувала картопля, зіходила холодними сльозами капуста з погребя. Сивовусий різав кришку консерви, яку дістав із мішечка за плечима.

І тут підстрибнула Маринка, що сиділа за столом.

— Мамо, бабо, відкльйте Леніна, тепел зе мозна...

— Еге, скопилася бабуся,— отак заморочилася...

І на нас глянув Ленін. Тепло і трохи гіркувато усміхнувся. Ніби сказав: «Ну, що я говорив — прийшло свято!..»

Устав вусатий солдат, устали його товариші, устали ми.

— А вас, еге, Ленін прислав, щоб ви прогнали фашистів? — спитав я солдатів.

Сивовусий серйозно кивнув.

— Ленін... Він з нами всюди. З ним разом стіною стали перед Москвою, з його ім'ям ідемо в атаку, женемо фашистів із нашої землі...

Подивився на Леніна.

— Щоб ми з вами, Володимире Іллічу, зустрілися на Жовтневі свята у визволеному Києві!

Надворі по-літньому сяяло сонце, ніжно голубіло небо. Червоне листя урочисто облітало з високого клена.

ШУРКО ЗУСТРІЧАЄ БАТЬКА

Шурко ще ніколи так не хвилювався.

Він ішов разом із сестрою Лідою зустрічати батька. Шурко його ще ні разу не бачив справдішнього. Тільки на старій фотокартці. Але який то був батько? Його сфотографували ще хлопцем — у коротеньких штанях, довгому піджаці, з переляканими очима... Сміх, а не батько!

Дізнавшись уранці, що мама сама поїхала до поїзда по батька, Шурко страшенно образився. Хотів навіть заплакати. Та в кімнаті була Ліда, і Шурко стримав сльози: мужчині не годиться рюмсати при жінках.

І от вони з Лідою поспішають до трамвая, який має привезти із станції батька й матір.

Шурко раз у раз витирає об штани спітнілі від хвилювання руки і підфутбольне камінці, що навмисне трапляються на шляху. А один камінець, кругленький, замашний, схопив і пожбури в ворону, та так вдало, що ротата птаха довго лаяла його скрипучим, мов немазане колесо, голосом... А в голові Шурка весь час крутиться тривожно-радісна думка: «Який же він, батько?..» Звичайно, не в коротеньких штанцях і довгому піджаку, як на тому пожовклому фото. Ясно, що батько в зелених штанях, зеленій гімнастерці, зеленій пілотці... На грудях — ордені... А далі?.. Далі Шурко більш нічого не може уявити... Он дядько Петро повернувся з війни без лівої ноги, а дядько Степан приклигав додому без правої. «Якби нас стулити в одно, справний би чоловік вийшов», — жартує дядько Петро. А дядько Сергій, Мишків батько, без правої руки. Коли він хоче курити, то Мишко скручує йому

цигарку і сірника запалює. Як тоді задрять Мишкові усі хлопці в будинку!

«А що, як і мій батько буде без ноги чи без руки...» — розмірковує Шурко.

Біля зупинки — гамір, радісний сміх і плач, штовханина. Блищать ордени й медалі, іскрять сльози... Навіть дим, що падає на зупинку з близької заводської труби, сьогодні не здається Шуркові чорним, похмурим, їдким, а здається веселим, пахучим, святковим!

У Шурка в очах потемніло — так він вдивляється у трамваї, що з брязкотом і вищанням гальмують на зупинці.

І Ліда вдивляється — од напруження щосили стисла братову руку, аж у нього пальці злиплися.

Раптом вона скрикнула, метнулася вперед, потягши за собою Шурка. Він не встиг отямитись, як уже стояв біля низенького солдата з жовтими вусами. Доки Ліда висіла на шиї в солдата, Шурко пильно оглядав його. Гімнастерка зелена... І штани... І ордени бряжчать... Але й руки є, і ноги є...

Коли солдат потягся до нього руками і лагідними, теплими очима, Шурко розгублено відступив на крок.

— Ти чого, дурненький? Батька не впізнаєш? Це ж я, я!..

— Еге... — хотів щось мовити Шурко, та солдат не дав.

Схопив його, обцілував, поколов вусами, посадив на плечі...

Вже коли вони підходили до дому, Шурко нагнувся до батькового вуха:

— Знаєш, таточку, а це добре, що в тебе і руки цілі, і ноги цілі! Ми з тобою тепер рибу ловитимемо, наперегінці бігатимемо, город удвох скопаємо і посадимо, мамі й заступа в руки не дамо!..

І додав, зазирнувши в батькові очі:

— Тільки коли куритимеш, можна, я тобі сірника запалюватиму, наче в тебе руки немає? А то Мишко так задається, так задається...

МЕНИ НЕ СТРАШНО

Я не боюся. То просто вечір настав. А коли настає вечір, усі лягають спати: і дорослі, і діти, і вовки...

Коля тихенько балакає сам до себе, щоб хоч трохи розігнати страх, що разом з темнотою виповзає з-під печі й гнучкими клубками осідає по кутках. Хоч запевняє себе Коля, що вовки сплять у лісі, ті чорні клубки дуже схожі на кошлатих злих звірів. Вони сідають у кутках на задні лапи й невідривно дивляться на самого Колю, бо нікого ж більше немає в кімнаті.

Від тих чорних очей хочеться залізити під ковдру, замотатися з головою, щоб не було й щілинки. Але тоді він засне, і мамі доведеться ночувати під дверима...

Коля не витримує моторошних поглядів і поволі встає.

Розмахуючи похололою рукою, розбовтує темряву в одному кутку, другому, третьому...

До четвертого не підходить — поруч нього роззявило чорний рот підпиччя.

Сідає так, щоб не видно було його чотирикутної дірки.

Але поки ганяв безплотних «вовків», загрозливою п'тьмою налилося вікно. По ньому рухаються якісь невиразні тіні.

Коля згадує про бандитів, і в нього від напруження терпне все тіло.

Адже у них живе коза, чотири курки, п'ятеро індічат та індічка, котра покинула маленьких. Індічку хай би забрали. Колі її не шкода, але ж бандити жаднучі, все витягнуть.

Мама казала: «Коли щось привидиться за вікном — підійди подивись — все зникне».

Та це понад Колину силу. Він тільки відвертає очі. А очі ніде діти — звідусюди наповзає насуплений морок.

Мама залишила сірники. У лампі є трохи зеленого гасу.

Та Коля нізащо не черкне сірником, щоб розігнати темряву.

Тоді бандити надворі і вовки, які причаїлися в зди-чавілому саду діда Федота, побачать, що він сам дома. Бандити виймуть шибку, — як у дядька Степана, — залізуть у хату. За ними пострибають вовки... Що буде далі, Коля боїться й думати.

Заплющивши очі, починає швидко й голосно говорити і до себе, і до бандитів та вовків за вікном.

— Мама скоро прийде. Вона в школі на нараді. І тато ненадовго поїхав. Він би й зовсім не поїхав, та ще японців треба розбити. Вони теж фашисти! Казав, повернеться, як листочки на деревах пожовтіють. Я вже два жовтих знайшов. І один червоний... Тато привезе шість олівців, пілотку, дві цукерки — мені й Тоні — і автомат.

Коля замовкає. Автомата вдома не треба. Ще сам вистрелить. Але вголос він цього не каже — хай вовки та бандити злякаються.

За вікном тривала мовчанка.

Потім щось тихо зашелестіло. Може, утікають бандити й вовки?

Жалібний писк пронизує Колині вуха.

Колин язик стає негнучким, мов палиця.

Писк лунає ще раз, ще...

Трохи одійшовши, Коля змірковує, що ні вовки, ні бандити не вміють пищати. Що ж то?

І враз у нього занило в грудях. Це він, індичок! Кульгавенький.

Колі стає так соромно, як ніколи в житті. Навіть тоді, коли підманув сестричку, вкинув їй у рота колючого хруща, не було так соромно.

То він поранив малого. Посипав якимось індікам про-са, вони збіглись, бурчать, а клювати не клюють — цибулі з кисляком просять.

— Їжте, їжте, — припрошував Коля. — Скоро молоко скисне, тоді я вас краще нагодую.

Горобця ніхто не припрошував. Він сам упав з акації і так заспішив обідати, що руденька голівка заметлялася, мов перестигла маківка на сильному вітрі.

Коля схопив камінець, розмахнувся...

Аж тут сердито кинувся на непроханого гостя індичок.

Горобець пурхнув і всівся на самісінькому вершечку, а індичок присів, жалібно застогнавши по-індиному.

Коля і гладив ніжку, і хукав на неї, і подорожника приклав, обв'язавши ниткою.

Не допомгло — індичок окривів...

Колі після того доводилося, загнавши курей та індиків, шукати індичка серед картоплі. Але він не ображався на малого — адже індичок швидко стомлюється. Присяде під кущиком — а призахідне сонце таке ласкаве — та й засне.

Сьогодні Коля вже смерком став годувати свою «худобу». Індичка не видно було. Коля хотів брести в стемнілу картоплю, але там уже щось ворушилося... «Він уже в комірці», — заспокоїв себе Коля.

Сам-самісінький... Маленький, кривенький, — ні оборонитись, ні втекти.

Може, до нього підкрадається погиху лапастий вовк, клацає гострими зубами... Індичок причаївся у бур'яні... Одна в нього надія — Коля, і він кличе його на допомогу.

Сандалі ніяк не застібались. Довго відшукував курточку й картузик. Поки клацав клямкою, лінивий годинник на стіні відцокав безліч хрипких секунд.

Через непроглядно-чорні сінці проскочив прожогом.

Вилетів надвір і присів біля порога.

Горбками здіймалися кущі. На трохи світлішому небі візерунилось обвуглене нічю картоплиння.

Долинали приглушене зітхання, якесь невиразне, ледь чути хропіння. Ніби хтось великий і страшний лякав усе живе.

Лише цвіркун сміливо строчив на маленькій машинці — шив своїм діткам зелені спіднички з листя.

Високо-високо прoderли товсту хмару дві зірочки й підбадьорливо моргнули Колі. Більш нічим вони не могли допомогти.

Коля насилу струсив з себе заціпеніння.

Полапки взяв товсту сукувату палицю. Вона стояла прихилена до одвірка, щоб відгонити собак, які зазіхали на курячий та індичий обід.

Йти треба за хату...

Першою на шляху лежала стара трухлява колода. Уночі вона запалювала на боках холодні вогні й ставала зовсім не тією мирною колодою, якою була вдень. Вона здавалась страховиськом, котре приповзло з далекого, таємничого Кирилового болота. Колі чомусь спали на думку слова, випадково чуті од перегнутого пополам діда Хрола: «Коло трухляків, що світяться, гадюки збираються і гріються. Вони самі холодні і холодне світло люблять».

І чого саме зараз згадалися ті холодні, мов гадюки, слова?

Хоч як лячно було в картоплі, та довелося обійти колоду. Коля не дивився на неї, проте виразно чув шипіння і сплески гадючих тіл...

Далі — яма з-під картоплі. Вона глибока, на її слизлому дні живуть білі бридкі хробаки, червоні черви, вилупасті жаби...

І яму обійшов далеченько.

А високу траву, де могли причаїтись вовки, обійти не можна було.

Коля, здається, як відштовхнувся з картоплі, так одразу і став другою ногою біля напільного вікна, коло молодесенької вербички.

— Де ти, де ти? — запитував Коля індичка.

Індичок, певне, думав, що то бандит кличе його, і мовчав.

— Це я, це я, Коля, — запевняв дурненького.

Індичок не вірив.

Довелося занурити руку в мокру траву, де могли трапитись і кропива, і жук-рогач, і гадюка.

Пальці намацали тремтяче тільце в неглибокій ямці.

...У хаті стало зовсім чорно. Мов у закритому погребі.

Та Колі ніколи лякатися.

Він поклав індичка під ковдру, щоб малий зігрівся.

Забувши про роззявлений рот підпиччя, витяг з печі набубнявілий кисляк. Індичок жадібно ковтав і тремтів.

— Ну й дурненький,— взяв боягуза на руки.— І чого ти боїшся? Бачиш, мами немає, а мені зовсім не страшно. Ти думаєш, у кутку вовки сидять? Де їм узятись? Вони давно сплять у лісі. Знаєш, як у лісі спиться? Деревна гойдаються, шумлять, трава пахне... Коли ми з мамою їздили по сіно, я два оберемочки приніс до воза й на них зразу заснув...

Індичок прислухається: певне, заспокоюється, бо його тільки трохи втихомирюється.

Та лише Коля замовкає, малий здригається з новою силою.

— Ти що, на віконце глянув? — питає Коля.— Не має там ніяких бандитів. Ось ходім подивимось.

Він підходить до вікна.

— Не ховай, не ховай голови... Бачиш, то верба розплелася на ніч та й має косами. Від того й тіні на вікні... А ти, дурненький, подумав... Ну, а тепер спати... Ні, ти сам будеш спати, а я маму чекатиму. А щоб швидше заснув, я тобі казочку ловку розкажу... Слухай... Давно-давно, коли ще не було ні мами, ні діда, ні... ну, нікого не було...

Коли постукала мама, обидва міцно спали.

ЖИТА ЗА ХАТОЮ

Не захотіла хата тіснитися поміж своїх товаришок на курній вулиці та й вибралася на роздолля. Забрела по вікна у сизі жита, пливе серед них білостінним кораблем до невідомого порту. Пливе й ніяк не може переплисти широку затоку шумливого житнього моря.

Ні високої огорожі, ні густих заростей навколо неї. Лише дві вишеньки стукають гілками у напільне вікно, просяться і їх впустити у хату.

А Миколка й Володя цураються хати. Хоч яка світла вона, хоч яка затишна, та не прирівняти її до того світу, що б'є прибоєм за стертим порогом.

Вони звикли вставати разом з матір'ю. Коли загудуть чавуни, здоровкаючись із меткими рогачами, Миколчине ліве око саме розплющується. Ще праве спить, а Миколка вже штовхає брата ногою.

— Вставай!

Не вмившись, грюкають дверима.

Східна стіна рожево тліє. Вусики колосків мов хто розжарив у вогні. Густа верба на далекому шляху в райцентр вхопилася цупким гіллям за надміру велике сонце. Воно легко віддирає її лапи й котиться поволі своєю одвічною голубою дорогою.

Жита ріже надвоє вузька стежка.

Миколка і Володя стають на її початку.

Мить — і з-під їхніх босих ніг густо пирскає потривожена роса.

Обличчя вже гладить раніше нежарке сонце, а ноги ще шмугляє нічний стиглий холодок.

Володя, як завжди, відстає од Миколки, хоча вони однакові й віком і на зріст. Бо в один день народилися. Близнята.

Відстає не тому, що гірше бігає,— у нього надто широко відкриті очі й вуха: польову грайливу мишу побачить — і стищує хід, мов то якась диво.

Миколка коротко і сердито зиркає на нього, бо поважає лише чесне змагання.

Сам він мчить, втупивши погляд у стежку, й не помічає на ній ані зграйок наполоханих коників, ані тоненьких смужечок рожевого світла, що пробивається крізь частокіл житніх стеблин. Миколчині зіркі очі схоплюють лише чорні тверді грудки, об які можна спіткнутися, та найжачені голови будяків, збиті вчора їхніми хльосткими батогами з придорожніх похмурих велетнів.

Добігши до жовтавого каменя, що хтозна-відки взявся на польовій стежці, повертають назад.

Захекані, притуляються спинами до холодної стіни.

Володя одним вухом слухає і не слухає Миколчині докори, а другим, щедро відтуленим, жадібно вбирає шурхоти, пересвисти, урочисті трелі пробудженого степу.

Мати ледь докликалася синів у хату.

Гарячі млинці доводиться перекидати з руки в руку. Нетерплячий Миколка додумується — пускає млинець у нахололу в погребі сметану й потім виловлює його червоною дерев'яною ложкою.

Мати не сварить, лагідно сміється. Навіть коли Миколка лізе в сметану не дуже чистими руками.

Батько теж усміхається. Правда, він весь час усміхається, ось уже п'ять років — відтоді, як став дивитися на хату й сім'ю з великої фотокартки. Він не повернувся з війни.

Мати завжди сідає спиною до фотокартки. Вона боїться батькової усмішки. Коли батько посміхається їй, у матері котяться великі сльозини й дрібно тремтять руки.

Вона дивиться на синів. Ловить кожен їхній порух, кожен усміх. На їхніх обличчях усе виразніше проступають батькові риси.

Корова Зірка давно вже стукає рогами в двері хліва. А мати ніяк не надивиться на синів. Підливає їм молочка, дістала із скрині дві цукерки.

А хлопці мнуть у руках кашкети.

Сьогодні їм особливо не терпиться. У куцах біля залізничного насипу чекає на них знахідка, схожа на залізну товкачку, тільки ніби пощерблена долотом. Учора, викопавши з землі, Миколка і Володя довго чистили її колючим піском, а потім ще й кашкетами терли.

Довго перекидалися зручною знахідкою, аж доки корова сама не побрела додому, на ходу шламаючи соковите жито...

Невелика пухнаста хмарина зачепилася за сонце й довго стояла, приглушуючи його нестерпний блиск. Промені сотали її, й на землю сіялася м'яка срібна курява. Таким півхолодком легенько дісталися до посадки.

Товкачка лежала на тому ж місці, де її сховали, тільки трохи припала рудуватою іржею. Швидко повернули їй блиск.

Закинули на суху грушу Миколчин кашкет і заходилися збивати його товкачкою. Поцілив Володя, і кашкет глухо гупнув, не випустивши товкачки.

Тоді Володин зашпурили аж на вершечок. Та скільки не швиргали товкачку, з якого боку не заходили, — висить кашкет, метляється на вітрі.

Оглянулися, а сонце вже позідало тіні, залишивши невеличкі п'ятачки навколо дерев.

Довелося лізти, знімати кашкет. А потім замазувати слиною подряпини на руках і ногах від колючок.

Корова так прудко побігла додому, до теляти, що годі було її наздогнати.

Аж на півшляху Миколка завважив, що кишеня його піджачка надто важка. Мацнув — товкачка!

Стали.

Назад нести далеко, а в житі сховати — або хтось забере, або потім не знайдеш. Вирішили десь приткнути вдома.

Камінь можна було обійти. Але як його обійти, коли кишеню відтягує замашна товкачка?

Перший кидав Миколка. Не влучив. Володя довго цілився, але товкачка зашелестіла в жито, підламуючи в колінцях крихкі стебельця.

Підійшли ближче. Миколка викинув уперед ліву руку, задер великий палець. Палець точно закрив ка-

мінь. Праву з товкачкою завів за плече. Стрімко розмахнувся. І коли рука із затисненою товкачкою порівнялася з пальцем, розтис кулак.

Дзенькнуло.

Зрадіти Миколка не встиг.

Камінь облився гарячим полум'ям.

Полум'я червоно шугнуло в боки й повалило братів.

* * *

Ген від кучерявої посадки беруть розгін жита. Біжать, біжать, маючи сизими вусами на вітрі, й не можуть зупинитися — навколо рівнота.

Тільки біля двох зелених горбиків з червоними пам'ятничками сповільнюють біг і застигають навколо суворими вартовими.

Неподалік стоїть хата. Вона опустила плечі, вгрузла в землю.

Вусаті колоски заглядають у вікна.

Із стіни усміхається круглолиций чоловік у солдатському одязі. Обік нього — два настовбурчені хлопчачки.

Усі троє пильно й лагідно дивляться у куток, де не зводять з них очей білоголова бабуся...

ТІНЬ НА СИНІХ КУЧУГУРАХ

1

Зима того року була така довга, що, здавалося, і кінця їй не буде.

Сніг випав у листопаді. Земля, чорна й лискуча, як покроплене водою вугілля, не встигла навіть занцируватись у льодову кірку; калюжі мерзлякувато морщились од студених подихів сіверка. А сніг безстрашно валонув із сірого неба, геть закиданого важкими скиртами хмар. Калюжі довго ковтали лапаті шурхітливі сніжинки, аж поки у них не набубнявіли жовті, іржаві животи. На деревах повисли, обгинаючи гілки, товсті шапки. А сніг сипав, сипав, наче хотів зовсім загорнути село, щоб і сліду від нього не лишилося...

Я довго дивився у запічне віконце на ранній щедрий снігопад. Мені було радісно й тривожно. Радісно, бо не можна в одинадцять років не радіти завірюсі, що приносить на своїх білих м'яких крилах хвилюючий, свіжий запах захмарних висот, тихо наспівує пісеньку про стрімкі гори, про довжелезні слизькі ковзанки, якими мчиш, не діткаючись льоду, лиш вітер свистить у вухах і серце перебивчасто гукає, про галасливі сніжкові баталії... Але, озираючись, я бачив свою заклопотану матір, котра недавно повернулася із погребя, де рахувала на відра дрібненьку, мов бурбашки, картоплю, і моє серце гостро поймала тривога. Мати сиділа біля столу, втупившись невидючим поглядом у вікно, і час од часу глибоко зітхала: «Хоча б Красавка отелилася... Ой, хоча б Красавка отелилася!..»

Відтоді й почалося: що не день, то — сніг, сніг, сніг... Городи потонули в ньому, лиш верхівки лободи визирали з кучугур. По пояс вгрузли у замети хати, сараї, здавалося, вгруз, понижчав увесь світ. Усе

довкола було біле, і коли морозного дня на дзвінке небо викочувалось промерзле сонце, то його некліпне око так утомлювалось од тої білої неозорості, що надвечір яро червоніло, мов хто сипонув у нього піску...

А глухої січневої ночі раптом налетіла скажена буряка. Вона всю ніч ревля, завивала, бігала по двору, добиваючись до нас, і так трясла хату, що тарілки тонко бряжчали й широкий язик лампи злякано підскакував... І на ранок, коли улігся шарварок, світ перемінився. На городах лежали студені бархани; кущі, деревця були туго запеленані в білі, аж синюваті простирадла; зникли всі долини, ями, зрівнялися з городами глибоко вибиті колесами й ногами дороги; біля хат косо дерлися до стріх гривасті замети, від чого за шибками гуляв срібний присмерк. А посеред двору, здійнявши вгору чорне кострубате коріння, лежала груша, підім'явши грубим стовбуром свої колочкуваті гілки.

І я почав тихенько мріяти про лижі. Скільки разів у мріях я мчав, здіймаючи холодну іскристу куряву, з височенних гір, аж подих мені забивало й вітер наскрізь пронизував груди, скільки разів ясно чув тихий, лоскітливий посвист лиж, коли вони несли мене в мовчазний, запорошений ліс, де червоними грудочками пурхають снігурі, хитрими вічками дивиться солодкий од морозу глід, і кожна сосна, лиш необережно штовхни її, скидає цілі сувої снігу...

Я нікому не виказував своєї потаємної мрії. Хіба я не розумів, що батько і мати б'ються як риба об лід, аби дотягти нашу сім'ю до спасенного літа...

2

Звідки дізнався про моє жагуче бажання дядько Петро, я й досі гаразд не знаю. Може, підгледів знишка, як я, випорпавши у геть загидженій курми хижці дві старі клепки, намагався прибити до їхніх пересохлих, ніби закам'янілих, боків мотузяне кріплення, а потім, сховавшись за хату, шкиргав тими горе-лижами, дратуючи і сніг, і себе... Чи вловив заздрість у моему погляді, коли я, стоячи на порозі, спідлоба бликав на Митька Пузія, котрий ганяв по городу на своїх березових саморобках?

А очі в дядька Петра гострі, пронизливі й якісь дивні. Коли він дивиться на тебе, вони усміхаються, грають. А лиш одверне погляд, очі його холонуть, морозніють.

Дядько Петро і мій батько разом працювали у школі. Батько був завідувачим (і водночас — учителем, бо в нашій початковій школі було всього троє учителів на чотири класи), а дядько Петро — завгоспом. Отож він часто заходив до нас. Ще в снігах гучно обтупає сніг, обшаккає пругким березовим віником блискучі хромові чоботи і потім обережно стукає в двері. Вже по цьому делікатному стукоту можна було здогадатися, хто йде. Бо, крім нього, більш ніхто не стукав, а просто прочиняли двері й уже в хаті питали: «Можна?» Зайшовши, дядько Петро скидав короткого кавалерійського кожушка, отороченого знизу інеюватим смушком, акуратно пригладжував довге пасмо волосся, що, прикріплене десь аж на потилиці, ріденько прикривало його блискучу голову, здоровкався за руку з матір'ю, зі мною і навіть з моєю сестричкою Танею. І лиш потому рушав до столу, за яким сидів батько.

Вони довго шелестіли паперами, щось вираховували, сердились на райвно, котре при розподілі дров завжди забуває про їхню глуху лісову школу («стид, страм, позор», — гарячкував батько), прикидали, як же викрутитися з паливом...

Коли у хаті пізнього вечора притишено розмовляють, коли на столі сонно потріскує лампа, а за вікном шарудять сірі од п'їтьми сніжинки й зітхає вітер, дрімота чіпляє на кожну вію по важкенькій свинцевій кульці. Я кручусь на печі, аж черинь вигуркує, басую ногами, даю собі болючі щиглі, аби не заснути до тої хвилини, коли батько й дядько Петро одсунуть папери, переставлять табуретки до печі й запалять цигарки. Ну, а тоді сон і близько не підступиться до мене. Бо починається розмова про війну.

3

Мій батько лише рік тому повернувся з фронту й досі носив зелену гімнастерку, такого ж кольору штани-галіфе і довгу сіру шинелю, якою ми з сестричкою

уночі вкутувались. Батько невисокий, худенький, шинеля на ньому сидить акуратно, ошатно. Та тільки ми з Танею відстібали хлястик, як шинеля ставала величезною, мов рядно, ледь вміщувалася на печі. Хоч з головою вкутуйся. Що ми й робили в січневій люті холоди, коли дерева надворі тріщали, як патрони у вогні, і мороз простягав свої студені руки аж на піч.

Дядько Петро теж був у військовому, але замість гімнастерки він носив суконного кітеля, з-під якого визирав волохатий светр, і галіфе на ньому було синє з червоними вузькими кантами. Дядько раз у раз осмикував свого кітеля («військова звичка», — пояснював).

Затягнувшись кілька разів, вони починали згадувати війну.

Власне, більше говорив мій батько, а дядько Петро переважно тільки підтакував та глибокодумно смоктав цигарку, дивлячись кудись у темний куток або уважно слідкуючи, як чорний рот печі жадібно втягує сиво-жовті завої диму.

Я слухав і не переставав дивуватися своєму батькові. Скільки він уже розказав усячини матері, нам, родичам, сусідам, скільки було отаких вечорів з дядьком Петром, але все одно у нього знаходилося кожного разу щось новеньке, досі не чути. І батько не просто розповідав про пережите, ні, він малював його різними фарбами, заново переживаючи злигодні й перемоги воєнного часу, і нас змушував переживати. Ось вони з товаришем повертаються із розвідки, повзуть нейтральною смугою. А німці гатять, не дають підвести голови («кожен солдат мав випустити у наш бік за ніч 50 куль»), доводиться просто орати носом твань... Мені стає страшно, незатишно на печі. Здається, що це я, важко дишучи, плазую по чорній вирвастій землі, і наді мною зловісно квітнуть букети ракет, висвітлюючи різноколірним мертвотним світлом кожну спасенну долинку, пронизуючи наскрізь кожен кущик, що це я чую тихий просвіст трасуючих куль («мов прудкі жарини летять»), одна з яких назавжди лишила в Карпатах батькового друга Вадима, що з ним він пройшов від Карпат до Москви і назад...

Батько кричав «ур-ра!», ідучи в атаку, косив німців з автомата, сам падав поранений і контужений,

однак запам'ятав багато різного — і сумного, і смішного, і несподіваного. Так, чомусь зберігся у його пам'яті один з тисячі пройдених з боєм гаїв. Їхню роту там оточили німці, і вони день і ніч відбивали шалені атаки з усіх боків. Отож батькові, як то кажуть, угору глянути було ніколи. А він описував той гайок так, наче учора, не кваплячись, пройшов його наскрізь, пильно приглядаючись до кожного дерева. У його пам'яті лишився і каракуватий дуб, який здригався од пострілів і осипав на каски слизькі жолуді, і налякана берізка, в якій, сичачи, застрягла трасуюча куля, і висока шамітлива трава, і перепуджені руді мурашки, котрі залазили навіть у патронник... А коли чудом вирвалися з оточення темної ночі, то фронт уже ледь чутно побобонював на сході. І вони подалися за ним. Голодні, обірвані, кралися ярками, брели глухими лісовими стежками, перебігали поночі погрозливо зачасні поля, пірнаючи на ранок у зчорнілі від негоди скирти... Якось вибилися до хутірця, затиснутого між двома болотами, й, украй виснажені, постукали до крайньої хати. Двері відчинив бородатий похмурий чолов'яга. Нічого не спитав, мовчки пропустив у хату. Кивнув худенькій жінці, жінка витягла дерев'якотялий чавун, насипала повнісіньку миску борщу й поставила на стіл. Тільки вони, чекаючи ложок, жадібно вдихнули хвилюючі, п'янке пахощі, як розчинилися двері й на порозі стало троє поліцаїв... «І знаєш,— підскочив збуджений батько (а я ледь з печі не впав),— стоїмо ми біля копички, під дулами, і такий жаль крає душу... Хоча б, думаю, гади, дали наїстися перед смертю! І досі, лиш заплющу очі, стоїть переді мною отой непокуштований борщ — червоний од буряків, з дрібно посіченою капустою, а зверху, в озерцях жиру, плавають коричневі вишкварки...»

Батька і його товаришів не розстріляли. Староста (а вони потрапили саме до нього) пронизав кожного лихим, ненависним поглядом, буркнув поліцаям: «Сьогодні дамо собі вихідний. Набридло розстрілювати... Відправимо в район, хай там із них шкуру знімають».

Поліцаї повели полонених у район. По дорозі батько і його товариші напали на поліцаїв, роззброїли їх і подалися до наших.

Одного вечора дядько Петро слухав якось не уважно: палив цигарку за цигаркою, пахкав у піч сизими кільцями диму, совавсь, аж табуретка, міцна, окорениста, жалібно рипіла. Хоч батько розповідав про таке, що у мене рот був наопашки, мов у заїдкуватого горобеняти,— про штурм Будапешта. «Вискочили ми до Дунаю, а він лежить, як потовчена свинцева смуга, і від одного погляду на те крижане місиво холод обіймає тіло...»

«Еге»,— таким далеким од всієї цієї історії, майже байдужим голосом підтакнув дядько Петро, що батько мимохіть зупинився, схиливши голову набік, пильно глянув на свого співбесідника.

«Що там у тебе скоїлося, викладай»,— грубувато й водночас співчутливо поспитав батько. Він ніколи, як каже мати, не розмазував по столу кваші, тобто зразу, чітко казав, чого йому треба, по якому ділу він прийшов; чіткої відповіді вимагав і від співбесідника. І я, коли спершу, після його приїзду, мимоволі брехав, мов язиком нісенітницю, розірвавши штани на коліні або принісши на лобі чималеньку гулю, яку нічим не прикриєш, то потім звик говорити коротко і правду. Це було і менш втомливо, і кара, на диво, випадала легша, ніж за мішок несусвітньої брехні.

А дядько Петро відповів не зразу. Доцмокав цигарку, аж поки вона зашкварчала сердито у нього між пальцями, кинув червоне вічко у чорне жлукто печі, розкуйовдив пасмо волосся, від чого його голова стала дуже схожа на рожеве коліно, похнюпився, задививсь у підпіччя, де обережно шаруділа нетерпляча мишка, на яку чигали зелені котові очі.

«Та, знаєте ж, літо таке було... без дощів... Каргоплі в мене... на денці в погребі,— насилу видавив із себе дядько Петро.— А малечі...— півзводу...»

Гострий жаль шпигонув мені у серце, аж воно тенькнуло. Мені не треба було й очей заплющувати, щоб уявити дядькового «півзводу» — трьох хлопчиків, з яких найстаршому було десь шість років.

Я всього раз їх бачив, але в пам'яті засіла щемлюча картинка. Було це літнього дня, коли сонце панувало у небі й нічого не бажало знати, що його пекучі промені уже навіть бур'ян в'ялять. Я щойно полив грядочку моркви і тепер порпався у чорній вогкій

землі, вишукуючи гарну морквину. І вона потрапила до моїх рук! Довгохвоста, з китичкою біленьких корінчиків й рожево-жовтими боками. Я витер моркву пахучою гудиною, потім — начисто — виворотом сорочки й підніс до рота.

І... побачив трьох хлопчаків, які причаїлися в канаві біля дороги, лиш попелясті вихорки стирчали з померхлої зелені та жадібно зорили оченята. Вони не просили, вони лише пестили поглядами мою моркву. І мені стало ніяково, наче я одняв у цієї малечі смачну моркву. Ноги самі понесли мене до канави, рука сама простягнула морквину. Три замазурені ручки водночас схопили морквину, і за мить під босими ногами глухо залопотіла глибока ядуча курява...

Мабуть, батько теж згадав дядькових дітей, бо, геть забувши про свою хвилюючу оповідь, насупив брови, смикнув за рукав матір, що задрімала сидючи, втомлена школою й домашніми безкінечними клопотами. «Христе, наברי Петрові відер двоє картоплі... «Га? Що?» — скинулася мати, поправила хустку, позіхнула і лиш потім уторопала батькові слова. Прикусила губу, довгу хвилю дивилася кудись у вікно, але все ж кивнула на знак згоди головою.

«Ні, ні! — підхопився дядько Петро, замахав руками, наче батько намагався втелющити йому гранату з висмикнутою чекою. — Ні, я не за тим. Хочу відпроситися у вас, Василю Івановичу, на тиждень. З'їжджу до сестри на Західну Україну, там, кажуть, уродило»...

Батько заклопотано потер рубчик від рани на скроні й рішуче мовив: «Катай! Дрова я сам привезу. Не далекий світ — Острови».

І ще, хоч як дядько Петро відмагався, всунув йому в кишеню жменю махорки та тицьнув у руку широкого армійського ременя з жовтою блискучою бляхою: «Підпережешся. У поїзді зараз і собаку на прив'язі не вдержиш».

Дядько Петро довго дякував, довго тис батькову руку. А вже з порога бликнув на піч до нас і раптом пообіцяв: «Чекайте гостинців». І розтанув у клубах сивої морозної пари, що валонула з сіней і покотилася грітися під піч, аж кіт злякався, сердито чмихнув, сполохавши мишку.

У мене в грудях од тої неочікуваної обіцянки стало приємно-холодно, мовби я поклав у рот м'ятну цукерку.

Вже, востаннє кліпнувши, погасла лампа, вже місячна синява, покрапана іскорками морозної пороші, перехлюпнула через вікна й розлилася озерцями по долівці, а я ще лежав із широко розплющеними очима й прислухався до тихої радості, що струмувала по всьому моему тілу...

5

Цей тиждень був, мабуть, найдовший у моему житті. Час, що й досі ледь повз, зовсім не поспішаючи зробити мене дорослим, здається, затупцяв на місці, от-от роздумає і гайне назад...

Щоб підштовхнути ледачий час, я вирахував наперед десять задачок, прочитав усю книжку з історії, хоча вчителька застерігала від цього, — мовляв, тоді нецікаво буде удруге читати її...

У суботу, пригрівшись по обіді біля комина, я дозволив собі трохи помріяти. Під піччю хрипко обізвався простуджений цвіркун, надворі купалися в студентській блакиті закоцюблі дерева, а мені вчувався шум заїнесного паровоза, який, чмихаючи білою парою і покрикуючи голосистим півнем, мчав через ліси, гори, поля довгу вервечку вагонів. Дядько, мабуть, сидить біля вікна і, прохукавши у замерзлій шибці маленький п'ятачок, дивиться на миготливі стовпи, на загрузлі в снігу села. Ноги його весь час постукують одна об одну, бо у вагоні, мов зайці, гасаять дрижаки, а руки міцно стискають «чуба» торбини з гостинцями. Що там?.. Я насилу відвертаюся од спокуси, навіть очі заплющую. А торбина сама пливе до мене, ніби просить — смикни шворку... І я — смикаю, затаївши подих, чекаю... А з торбини раптом сиплються... бруски льоду... Я спалахую солом'яним віхтем, з моїх очей ясно бризкають сльози образи.

Хапаю ті бруси й швиргаю у розгубленого дядька Петра. Вони падають на дядькову лису голову і з скляним брязкотом розлітаються на друзки. Друзки спалахують на сонці, що зазирнуло крізь п'ятачок у вагон, гаряче сліплять мені очі...

Підскакую, наче опечений, і в мої ще затулені сном вуха просочується тоненький струмочок сміху. То Таня, сидючи при вікні, вигадала собі розвагу — ловить на дзеркальце промінець і посилає його мені в очі. Я насварився на сестричку, перевернувся на другий бік, щоб додивитися дивний сон. Але замість торбини з гостинцями переді мною з'явилася пика Дмитра Черногуза, котрий уже другий рік сидить у п'ятому класі, аж парту до білого вичовгав. І з його широкого рота сиплються безглузді слова: «Ти любиш одгризати хвоста чорному котові?» Я розмахуюся, щоб затопити в Дмитрову пику-перепічку, й гачу в стіну, чим остаточно розвеселяю Таню. Вона од реготу падає з підвіконня, а потім, забившись, то сміється, то плаче...

* * *

У неділю я півдня вистовбичив на воротях. Ноги мої примерзли до устілок, все тіло захололо і аж наче поменшало, зуби вибивали «лелечу пісню»... Коли я врешті не витримав і крутнув у хату, мені здалося, що я спрожого впав у темний погріб: так глибоко засіла в моїх очах сляна білина снігу.

Сяк-так позборсував чоботи (вони упали додолу з дерев'яним стуком) і подерся на піч. Припав до коми-на, як до рідної матері, прилип очима до дверей, здригаючися при кожному їхньому скрипу.

Холод, хвилювання так стомили мене, що я й не зчувсь, коли моя голова похилилася, охоплена підступними дрімками.

Скинувся од голосної розмови, студеної цівочки морозу, яка заповзла аж на піч, і запашного, майже забутого пшеничного духу.

Просто перед моїми очима Таня тримала величезну, як мені тоді видалося, плетену булку — з коричневою хрумкою шкоринкою, пухку...

«Дай!» — самі собою потяглися мої руки до булки.

«Ні, це мені дав дядько гостинця», — Таня злякано притисла булку до грудей. Та я з таким благанням дивився на неї, що вона розламала булку навпіл і подала мені шматок.

Сестричка не жадібна, просто вона дуже терпляча. Дадуть їй пряник, варений киях чи скибку, притрушену жовтим цукром,— вона ніколи не з'їсть одразу дарунок, а приховає і розтягує насолоду на день або й на цілих два, одщипуючи потрошку. Ми з котом Мишком якось непомітно, за секунду, ковтаємо свою частку, а потім, трапляється, «помагаємо» Тані... І зараз сестричка одламала хвостик булки, поклала його на язик, примружилась од насолоди і подалася в куток заборпувати решту булки, та так, щоб я не бачив. А я не дуже й додивлявся. Мимохіть глитнувши свою половинку, я просто-таки їв очима дядька Петра, котрий вже почав розказувати батькові й матері про свою подорож. Невже та булка і... все? Та він же, обіцяючи гостинця, дивився просто на мене, а не на Таню? Невже обдурив?

Вечір, що досі оранжево палав за вікном, зразу потух, посірів, ніби з неба сипонуло попелом.

Я зовсім не збирався плакати, навпаки, хотів показати дядькові, що мені плювати на той гостинець. Та зрадили очі. Викотилася одна прозора горошина, за нею — друга, третя... І на припічку стало мокро, ніби перекинули кухоль. Я хотів мерщій податися в куток, заховати свої непрошені сльози, та чомусь не міг зрушити з місця.

Дядько Петро крутнув головою, підвівся з табуретки, підійшов до мене, здивовано виричав очі: «Вперше бачу, щоб парубок, замість того, щоб кататися на лижах, розмочував сльозами припічок».

«Ой!» — скрикнув я і горобцем пурхнув з печі. Хтозна, як попав у чоботи, коли накинув фуфайку, хто насунув мені на голову шапку. Отямився у снях, гарячково роззявив двері.

Лижі! В кутку стояли справжні лижі! Коричневі, з гострими загнутими носами, ремінним кріпленням і шорсткими гумовими прямокутничками для ніг! (Хіба на третій день я додивився, що лижі не нові, на них видно подряпини, а у лівій ззаду є тоненька тріщина). Вихопився надвір, обережно поклав лижі на сніг, став на них, виламав на дровітні дві пружкі горіхові палиці... І лижі слухняно та прудко понесли мене в мовчазний, сповнений синіх застиглих тіней город.

Це був не вечір, а казка. Справжня казка, яка ніби зійшла з книжки. Тільки там діють якісь незвичайні люди — лицарі, королевичі, Котигорошки, а тут я, звичайнісінький хлопець, четвертокласник, навіть не відмінник, потрапив у самісінький центр чарівної казки!

Сніг повискував, шипів, хрумтів під лижами й вискакував позад них двома вузькими утрамбованими смугами з округлими жолобками посередині. Місяць підплигував у небі, ганявся за мною, лоскотав голубими студеними промінцями мої рожеві вуха, сипав за комір дрібне сріблясте борошно. Зорі підморгували мені синіми, зеленими, жовтими очима, і здавалося, що між ними і мною протяглися крізь безмежний Всесвіт тоненькі різнобарвні ниточки... Спокійно й приязно дивилися жовті вікна хат, заздро бігав округ мене закулілий вітерець. А біля двору тітки Оришки стояв закутаний у теплий кожух дідуган-дуб і, мабуть, згадував своє дитинство...

Я ковзав широким розмашистим кроком по хрумкій рівноті, спускався з гірок, а в голові моїй неспокійною пташкою билася думка: «Як же віддячити дядькові Петру, як? Віддати ручку? Еге, я її так обгриз, що вона стала схожа на цурпалок. Подарувати книжку про п'ятнадцятилітнього капітана? Вона бібліотечна... Хіба ковзан-нурміс?..» І мимоволі пирхнув, уявивши, як дядько Петро, підпираючись лівою ногою, іде на правій, мов хлопчисько... Та кури од сміху подохнуть!.. О, е! Я йому спіймаю зайця! А що, поїду до лісу, підстережу вухатого, коли він сторожко засне десь під ялиною, і схоплю. Та на таких лижах, як у мене, зовсім нечутних лижах, можна підкрастися до найобережнішого зайця. Звичайно, дядькові ніколи забавлялись зайцем, він просто погладить його, подякує мені і віддасть пухнастика своїм малюкам. Ну, а їм буде радість і забава на всю зиму...

Мати, певно, давно гукала мене, бо й захрипла. Коли я нарешті помітив її, вона стояла під хатою з чималим дрючком у руці, і недвозначно показувала мені, на що знадобиться їй дрючок, коли я зараз же не поверну додому...

Другого дня я зібрався до лісу. Правда, не сам — підбив Митька. Він спершу однікувався, аж поки я, зітхнувши, не віддав йому одламаний від сестриної булки засохлий шматок.

Хоч яке маленьке наше село, хоч як глибоко потонули в снігу хати, а все одно затишніше, не те, що в полі. Тільки ми обійшли хату діда Гарбуза, з усіх боків оточену червонуватими вишнями, як звідкілясь вихопився сердитий вітрисько, шарпнув нас за поли, вхопив за шапки, щоб зірвати їх і покотити полем, ніби терпугом провів по наших затверділих від холоду щоках. Ми зігнулися, приплющили очі й щосили налягли на палиці.

Очі дивились уперед крізь вузьеньку, ніби в ганку перед водієм, щілину. Отут і сталася пригода. Мої лижі ковзнули в якусь ямку, і раптом кружало снігу піді мною, глухо ухнувши, гупнуло у чорне провалля, нестерпно чорне серед сяючої срібноти. Лижі затремтіли (чи то я затремтів) і — втримали мене над ямою! Вже скочивши убік і знявши лижі, я збуджено погукав Митька, котрий чорнів попереду. Коли він вернувся, я, ковтаючи слова й безладно розмахуючи руками, криком розповів Митькові, що в мене за диволижі: самі зупинилися над ямою, упершись кінцями в її краї! «Я ще й погойдався... трешки на них!» — од перебаву почуттів ненароком прибрехав я.

Та Митько ніби не чув мого захопленого крику. І я обурено замовк, зневажливо зиркнув йому в обличчя. І в Митькових очах, які дивилися у яму, помітив переляк. Я й собі заглянув. І одсахнувся, перекинувся у сніг.

У ямі, поверх заіржавілого рудого залізяччя, лежала німецька каска, а з-під неї визирав вищірений череп.

Ми не встигли навіть стати на лижі, просто схопили їх під руку й погнали до села, пурхаючи у снігу, набираючи його за халяви, у рукави... А перед нашими очима невідступно маячив жакливий череп...

Я прибіг додому, кинув лижі в куток і просто в чоботях злетів на піч, забився в самісінький куток. Вже пізніше, отямившись, скинув одталі чоботи, зло-

дійкувато озирнувшись, спустив їх додолу. Намацав на комині читану-перечитану, але все одно кожного разу цікаву книжку про десантників, розгорнув її. Та захоплюючі події майже не доходили до мене, бо на кожній сторінці примарно скалився череп...

Він і вночі мені приснився, хоч я, дрімаючи, вперто думав про лижі, зайця, який останні дні бігає у лісі, про мою сусідку по парті Нелю, котра чомусь подарувала мені старовинну монету з якимось царем... А він все одно приснився. Певніше, уплівся в те, що було насправді за окупації. Та чорна окупація, мов короста, в'їлася мені в душу.

Наче їдемо ми возом — тікаємо од бомбьожки. Я заплющив очі, заткнув пальцями вуха, та чую і бачу всім тілом, як над селом виють, пікіруючи, літаки, як злітають у безхмарне, визолочене жовтнем небо віхті блілого вогню, чорно-руді жмути диму, як стогне земля... Хутко одвертаюсь, розплющую очі і чіпляюсь поглядом за темно-зелену стіну лісу. Прошу, молю, благаю його швидше наблизитись. Гнідко рветься з голобель, на його змокрілій спині перехрещуються сиві п'явки од матеріної пуги, а ліс, ніби дражнючись, одступає від нас. Лиш маленькі кучеряві сосонки вибігли далеко вперед, та хіба вони можуть сховати, прихистити нашого високого громіздкого воза, куди бабуся зопалу кинула навіть вербову порізану колоду, на якій покійний дідусь кришив махорку, і вона тепер стирчить, мов труба польової кухні...

І тут за моєю спиною став стрімко наростати гуркіт. Я зіщулився, стиснувся в якомога менший клубочок. А літак, роздираючи на шмаття повітря, вже висів над нашими головами. З брязкотом розчинилося його блискуче черево й звідти вивалився... здоровенний есесівець у касці, під якою зловтішно реготав бачений учора череп...

«Ма-а-мо-о!!» — видобувся з моїх грудей такий пронизливий крик, що біля мене вмить опинилася вся наша сім'я. «Що тобі, що?..» — тримаючись за серце, тривожно питалася мама. А Таня наперед терла кулачками свої тонкослізні очі.

Я побовтав у роті затерплим язиком і хрипко мовив: «Наснилася окупація». Батько й мати перезирну-

лися. глибоко зітхнули. І мати мовчки полізла до нас на піч.

Тепер, коли біля мене була мати, я заспокоївся і почав дрімати. Тільки й устиг подумати: «Не лише я, а й голова у мене брехлива. Хіба ж німець стрибав тоді з літака? Він просто кинув у нас порожню консервну бляшанку та зареготав, мов навіжений»...

9

У класі я зразу ж розказав хлопцям про лижі. А потім, розійшовшись, заходився описувати той чарівний вечір, коли геть все раділо моєму подарункові. Хлопці лижами зацікавились, та коли я «вдарився у пейзаж», запозіхали й боком посунули од мене. Довелося розповісти про страшну яму, хоча мені й згадувати про неї не хотілося. Ого, як спалахнули в хлопців очі! Надто у Дмитра Черногуза, найбільшого одчайдуха нашого класу. Він і гранату підірвав у лозах, і цілився у сороку з самопала (правда, дріб рвонув чомусь у протилежний бік і одчесав Дмитрові мізинця), і за окупації підпалив у ящику схожий на макарони артилерійський порох, від чого його обличчя тепер схоже на мідну миску з дірками для очей, рота і носа. Дмитро схопив мене за гудзика, схвилювано закрутив його: «А не брешеш? Може, то казанок?» На що я відповів щирою клятвою: «Щоб у мене нові лижі вкрали, коли дурю!» Дмитро перепитав, де точно яма, й зник на цілий урок.

А коли на великій перерві ми татарською ордою повалили надвір, з-за товстого береста біля ганку визирнула каска, і з-під неї блимнули вирячені очі... Ми сахнулися назад. А через хвилину зайшлися реготом, упізнавши під каскою Дмитра.

Дмитро більше не лякав нас, просто гасав двором і дурів, як теля, що вперше стало на сніг. Та нам все одно було якось... моторошно... Ніхто не згодився приміряти каску, хоч як набивався нею Дмитро. Та він і сам невдовзі відчув себе неприємно в сталевій холодній «шапці» й зашпуриив її далеко у німуючий колгоспний сад, що чорнів по той бік дороги.

Прокидаюся я серед ночі дуже рідко, хіба неймовірні жахи насняться, як з отим літаком і есесівцем, або бандюга з ножем приверзеться. Ну, а про безсоння ніколи й не чув.

А тої ночі раптом здригнувся, розплющив очі. Ні з того ні з сього. І сну страшного не було. І Таня одсунулась далеченько, не могла штурхнути гострим ліктиком. Я здивовано пересмикнув плечима й знову склепив повіки. Але з голови наче вітром видмухало сон. Перевернувся на правий бік, укутався шинелею з головою; дихати стало важко й у носі залоскотало од гострого запаху махорки. Дарма. У довбешці тихо, порожньо, аж дзвенить вона, ніби там засіло кілька неголосних коників. Хоча б в одному закамарку затримались дрімки!

Сердито скинув шинелю, звівся на лікті, обережно визирнув з печі.

Я не люблю глибокої ночі озирати хату, а надто дивитись у вікно. Ввижається, що по кутках застигли здоровенні похмурі дядьки, з-під печі світить хижими очима вовк чи гадюка, а хатні двері обережно відчиняє чиясь страшна рука... Ну, а з вікном у мене пов'язана ціла історія. Наша бабуся, що цієї зими поїхала жити до своєї дочки, якось підмітила мою погану звичку — почувши гуркіт чи розмову за вікном, я прожогом кидався до шибки і, затулившись долонями, визирав надвір. І вирішила одучити мене від цієї звички. Коли одного разу я припав до шибки, вона зойкнула: «Ой, циган з мішком стоїть за вікном!» Лиш долівка залопотіла під моїми босими ногами та гуркнув полк біля печі. Відтоді мою цікавість до затуленого пільмою вікна мов одрізало бритвою. А коли іноді й зиркав ненароком, то перед мої очі впливав з темряви бородатий страшний циганюра, тільки не з мішком, а з німецьким чорним автоматом у руках. І по моїй затерплій спині прудкими гуртами розбігались холодні дрижаки...

Та цієї ночі мене мов хто підштовхнув: визирни у вікно... І я послав очі до сірого прямокутника.

Місяця не було видно, і над землею плавав цілий океан пільми. Лиш унизу сніг трохи розвіював

темряву, од чого дерева були видні до гілок, а їхні кроки губилися в густо розведеному чорнилі неба. Зрідка зривалися лапаті сніжинки й безшумно тонули в застиглій тиші.

Мені стало моторошно од цієї примарно підсвіченої темряви, настороженої тиші, закам'янілості довколишнього світу, яку гостро підкреслювали поодинокі сніжинки... Я хотів податися назад, знову пірнути під шинелю, у тісний, задушливо-махорочний, але знайомий і затишний світ батькової шинелі, та щось сильніше за мою волю тримало мою голову, не давало їй шуснути під укривало. Не на жарт злякавшись, я одчайдушно-пильно обмацав очима подвір'я. Жодного руху. Нашоросив вуха...

І по всьому моему тілу задзюрчали крижані струмочки. Ледь чутно долинав глухий стукіт, тріск дерева, якесь гупання. Вуха мої зовсім стали дибки, перепонки натяглися, от-от лопнуть. І їхньої до краю напруженої поверхні діткалися чужі страшні звуки...

Поштовх — і я вже припав до батькового ліжка. «Тату, таточку!» — судорожно схопив його за руку, що звисла з ліжка й мало не черкала долівки.

«Що? Прорвалися?» — вмить схопився батько й зашарив біля себе, шукаючи автомат. То ніяк не може вийти з нього фронтова звичка.

«Та... ні-і-і,— видзеленькав я холодними зубами.— Хтось гу-гу-пає...»

Батько зачумлено стріпнув головою, міцно, мов хлопчисько, протер кулаками очі, взяв мене за плечі, співчутливо спитав: «Знов верзеться всяка всячина?»

«Ні-і,— заперечив я,— прислухайся...»

Батько насторожив вуха, довгу хвилину вслухався і беспорядно розвів руками: «Після контузії моєї вуха не сприймають нюансів. Піду краще надвір».

Обережно, щоб не розбудити матір, він одягнувся, взяв окатий ліхтарик, привезений з Німеччини. Я й собі всунув босі ноги у чоботи, накинув на плечі фуфайку. Хоч як моторошно було виходити, я не міг відпустити батька самого, глухої ночі. Хтозна, що там надворі... Ледь чутно брязнула клямка, потиху гуркнув замок, і я слідом за батьком видибав за поріг, міцно стискаючи в руці прихоплену в сінях палицю.

Міцний вистояний мороз вхопив мене холодними руками за боки, поліз далі, під пахви. Різке, як нашати́рний спирт, повітря продрало мені ніздрі, горло, запекло у грудях. Я похлинувся, забухикав, аж луна обізвалася.

Перекашляв, і над селом знову запала мертва тиша, не сполохана жодним звуком. Навіть верхівки в'язів не ворушилися на тлі низького сіро-чорного неба.

Скільки ми не напружували слуху (я навіть складені трубочкою долоні прикладав до вух) — ані тріску, ані гупання, ані бодай якогось найменшого шереху не вдалося почути. Темрява, тиша, сніг, силуети непо-рушних дерев і рідкі сніжинки.

«Я пройдуся до сарая, а ти тут постій», — мов боячись розворожити ніч, прошепотів мені батько. Я було ствердно хитнув головою, та лиш батько завернув за ріг хати, як ноги самі понесли мене слідом. А раптом... там... хтось є... У мене ж у руках палиця, і голос у мене такий, що півсела розбудить. Та й тільки одійшов батько, як чорнота сіней засвітилась зловісними вогниками й рушила до мене, а з близьких на-суплених бур'янів почала зводитись якась волохата примара...

Ми намагалися ступати якомога скрадливіше, але закам'янілий сніг зраджував нас. Він верещав під ногами, як пороса, котрому наступили на хвіст, повискував, мов немазані колеса воза, цвірчав, наче охриплий горобець...

Понурою горою присунувся до нас хлів, схожий на хату, тільки без вікон, обмазаний жовтою глиною, і двері більше скидаються на браму, косо перетнуту чорною штабою. Сарай з трьох сторін укритий соломою, колись, мабуть, жовтою і пахучою, а тепер трухлою, сірою, непривітною. Хіба зелені острівці моху оживляють її. А від городу роззявилось темне горище. Навіть ясного веселого дня, коли здається, що геть на всій землі немає горя, лиха, страхів, а є тільки сонце, пташки, радість, — навіть тоді рідко хто з нас зважувався видряпатися на горище, щоб надійно сховатися при грі у піжмурки.

А батько, поторгавши великий заінеєний замок, помацавши прилиплу до дверей штабу та освітивши са-

рай, рушив до горища, щоб послати туди вузький жовтий промінь ліхтарика. І тут моє серце щосили стисла болюча тривога. Я схопив батька за рукав. Батько зупинився, здивовано оглянувся, смикнув руку. Але я мов примерз до неї, і з моїх тремтячих губ зірвався гарячий шепіт: «Не ходи, таточку, туди, не ходи...»

Чи то батькові передалася моя тривога, чи і йому стало моторошно од цих пізніх оглядин, але він узяв мою долоню-крижинку, й ми повернули назад. Трохи постояли на порозі, щоб упевнитися в несполоханості тиші, й замок, гарикнувши, відділив нас од ночі. Та тривога не зосталася по той бік дверей, шмигнула в хату.

Батько ще постояв біля вікна, пильнуючи потойбічне заморожене життя. А роздягнувшись і лігши в постіль, запалив цигарку, і її червона крапка креслила в темряві півкола, дуги, доки не настав їй час, як трасуючій кулі, описати останню траєкторію й зашкварчати у помийному відрі. Цигарка згасла, а в моїх очах ще з хвилину перевисала її траєкторія.

Сон не йшов. У голову непрошено сунули такі чорні думки, що піч стала для мене мулькою й гарячою. То ввижалось, що на горищі засіли фашисти з кулеметом, то ясно чулися за стіною обережні кроки паля, то марилися бандити з ножами, то зловтішно скалив зуби бородатий циган... «Один, два, три, чотири...» — перебивчасто зашепотів я своєю «молитву», котрою, як запевняла мати, можна приспати будь-яку людину. І справді, десь за двісті мій язик почав заплітатись, а невдовзі м'які крила сну підхопили мене й понесли до зірок — теплих, близьких...

11

Сонце вже хвиськало золотими пугами по затужавілому небу, коли сни нарешті облишили мене й майнули до вечора у комин. А були вони такі дивні й... приємні, що я не зразу згадав учорашні страхи.

Якраз над ранок наснилося мені, наче я бреду зеленими-зеленими луками, аж очі трудить од тої зеленості, й збираю сині великі дзвоники. Вже рука не мо-

же вдержати букет, а я все одно рву і рву, бо відчуваю, що ці квіти... для найкращої в світі дівчини... І раптом я бачу її. Вона біжить до мене, радісно лапає в долоні, й у неї такі очі... як у Нелі... Я тицяю їй букет, душа моя солодко завмирає од незрозумілої бентежної радості, що просто розпирає мої груди. Від тої радості я не можу встояти на місці, зриваюсь і лечу, ледь діткаючись травинок, і з мого горла вихоплюється якийсь нерозбірливий щасливий крик... Доки не перечеплююсь об пеньок і не пікірую стрімко із сну на піч...

В хаті порожньо, тихо, лиш годинник байдуже клемкає на стіні, показуючи п'ять хвилин на восьму. Я хотів трохи поніжитись до школи на теплій печі, як за стіною почулися глухі схвильовані голоси, плач... Похапцем одягнувся, вигулькнув надвір.

Біля хліва безживно лежала Красавка — червонобура пляма на сліпучо-білому снігу. Я аж очі приплющив од несподіванки — ні, ні, цього не може бути, це мені приверзлося в кошмарному сні!.. Але тут почувся тоненький Танин плач, і я з жахом зрозумів: правда...

Таня припала до Красавки і крізь невітшний плач благає: «Встань, Красавочко, встань. Я тобі булочки принесла... на, на!» У очах телиці дзеркалиться хата, город, далекі оброслі інесм верби, та не відсвічує в них тепло, волога ніжність, вони байдужі, уже нету-тешні...

Тремтячими ногами бреду до хліва, звідки долинає невиразний гомін. Перед моїми очима плавають райдуги.

У хліві немає звичної теплої напівтемряви. На стелі зірвано довгу дошку, і звідти ллється біло-голубе світло, тягне морозом.

І моє серце обпалює морозом — отже, мені не причулося, отже, справді було — гупання, тріск дерева... І мені стає страшно, так страшно, як ніколи в житті — адже ми вночі були поруч з бандитами, вони зачайлись на горищі, коли ми підступили з ліхтарем до дверей. Справжні, а не вигадані уявою бандити, з справжніми ножами, пістолетами, жорстокі, безжальні...

І хоч у сараї гуляв білий день, хоч бандитів давно й слід прохолов, а біля ясел сумно поралися батько і мати, витягуючи порося, яке з ляку глибоко забилося у солому, холодок смерті так відчутно війнув на мене, що я притьмом вискочив надвір.

12

Того дня я геть забув і про школу, і про їжу, і про все на світі. Стиснувся в гіркий клубочок біля холодного комина й задрімав.

Прокинувся, зовсім не відпочивши, вимучений кошмарами, уже надвечір. Прожогом плигнув додолу просто в чорні отвори халяв, щоб бігти дати телиці сіна, та згадав усе й зів'яв, як виставлений на мороз калачик.

За вікном оранжево палав вечір, закривавлюючи сніги, обвуглюючи хати, дерева, телефонні стовпи.

Мати й батько сиділи за столом, ніби вирізьблені з чорного каменю. Навіть у Тані, яка не вміла сумувати більше п'яти хвилин, пролягла між бровами гірка зморщечка. Вона притулилася до мами і, як усі, пильно дивилася надвір, де горбився осиротілий сарай. Тільки дурне порося, одійшовши від нічного переляку, гасало по підпіччю, перевертаючи солому й задоволено рохкаючи.

Мені здавалося, що загинула не телиця Красавка, а наша сім'янина. Та хіба вона й справді не була нашою сім'яниною? Про телицю ми всі говорили, мов про людину, в котрої може зіпсуватися настрої, у якої свій характер, свої звички... А Таня навіть розповідала Красавці про свої таємні (од мене) схованки, і та, звичайно, міцно берегла таємниці... І Красавка ставилася до нас, як до рідних. Побачить — ласкаво замукає, очі ніжно вологнуть. А підійдеш — тернеться об тебе закучерявленою головою, обережно проведе по щоці тертушкватим язиком. На пастовні, було, ніколи не рветься у городи. А як їй дуже закортить поласувати соковитим кукурудзяним стеблом чи солодким буряком, то прохально гляне на мене, ніби скаже: «Хлопче, піді-но висмикни парочку, бо я за себе уже не ручаюсь...» І я бігав, рвав, хоч за це навколо моїх босих беззахисних ніг не раз гуляла лозина...

Тихо, без стуку прочинилися двері. Я підвів затуманені очі — дядько Петро.

Він повісив шапку, обережно, ніби боявся провалитись, підійшов до столу, сів коло мене й мовчки втупився у вікно, що вже бралось синькою.

Те безслівне, але глибоке співчуття так схвилювало мене, що я прихилився до дядька, міцно стис його велику долоню. Дядько чомусь здригнувся, висмикнув свою руку, підвівся і так само тихо вийшов.

Я здивовано глянув йому вслід, але скоро спогади про Красавку витисли геть все з моєї розбурханої голови, також і незрозумілу поведінку дядька Петра...

У хаті всюди уже лежала темрява, як жмути чорної вовни, коли батько нарешті поворухнувся.

«Треба міліціонера покликати,— хрипко мовив він,— хай подивиться, складе протокола...»

«Він он сам іде»,— кивнула мати на вікно.

Я й собі визирнув надвір.

Вулицею, завертаючи до нашого двору, квапливо йшов дільничий Іван Павлович Єщенко.

Іван Павлович був напрочуд флегматичною людиною. Навіть коли прибігав хтось із жінок і перелякано смикав його за рукав: «На Кашталянівці б'ються!!», він ніколи не кип'ятився, не кидався туди галопом. Спокійно осмикував шинель, тугіше затягував ремінь, а вже потім рушав на місце події. А на Кашталянівці іноді спалахували справжні побоїща. Жили там два недоумкуваті та недорікуваті старі парубки — Дмитро і Харлан. Бозна-коли вони запідозрили, що перекривляють один одного, і відтоді, де не зберуться, слово за слово, ки-ки-ки,— й пішли мотати один одного, аж шмаття одягу та рештки жалюгідних чубів летять навсібіч...

А зараз Іван Павлович поспішав, з-під його кованих підборів порскали синюваті грудки снігу. Смикнув сінешні двері, роззяпив хатні.

«Де ваш завгосп?» — захекано спитав, не привітавшись.

«Щойно був тут, мо' з півгодини тому,— підвівся батько.— А що?»

«Куди пішов?»

«Певно, додому,— пересмикнув плечима батько.— А куди ж ще іти йому вечірньої пори?»

«Є куди йому ходити! — зло кинув Іван Павлович. — Бо ваш завгосп має й іншу «професію» — бандит. А в минулому він був у сусідньому районі поліцаєм»...

Батько здригнувся, схопивсь.

«У районі піймали сьогодні одного бандита, од нього й узнали все. Вже відкопали три ями з одягом, салом, м'ясом... А дітей своїх голодом морив, щоб нікто не дізнався про його розбої... Гад! Між іншим, і вашу теличку він зарізав. Аби ви зазирали на горище, і вас би не пожалів бандюга... Ех, Василю Івановичу, куди ви дивилися?»

Грюкнули двері, повз вікно промайнула огрядна міліціонерова постать і розтанула в темряві.

Батько як підвівся, так і стояв закам'яніло посеред хати.

А у мене в грудях ніби вибухла граната.

«Як?.. Чому?.. Звідки?!» — підскаочив я до батька, шарпнув його.

Батько лиш здвигнув плечима.

«Він же і тебе слухав, і сам іноді розказував про фронт, — рвалися з моїх грудей повні розпачливого нерозуміння слова. — А сьогодні — сумний, у вікно з нами дивився...»

Батько сів на табуретку, довго тер шрам на скроні.

«Ото ж то й є, що вони уміють і слухати, і підтакувати, і... гостинці привозити, — скрипнув він зубами. — А ми не додумаємось в очі їм заглянути, глибоко заглянути у їхні вовчі очі... Думаєм — війна кінчилась, вороги щезли...»

13

Коли батько згадав про гостинці, я не міг усидіти в хаті. Прожогом вискочив у сіни, схопив лижі, швиргонував їх надвір.

Лижі, мов нічого не сталося, спокійно гупнули в сніг, витяглися носками в город, запрошуючи мене покататися. І я несамохіть став на них, зачовгав ногами у темряву.

У моїй розпаленій голові скакали, скрещувались гарячі думки.

«Хай хліба мало, хай сутужно, а все одно всі думають про майбутнє, радіють, що війни немає. Бо ж попереду як гарно буде! Чавуну, он у клубі на плакаті, випускатимемо 19 мільйонів тонн, велосипеди будуть, морозиво!.. А він думає про грабунки... А діти голодні... Звідки такі беруться?.. Як їх розгледіти?.. Фашистів, тих зразу видно — вороги. Мундири, чорні автомати, холодні, безбарвні очі. Навіть коли цукерку чи скибку, намазану маслом, давали, не могли обдурити. А цей — у солдатському одязі, слухає про війну, сам дещо розповідає... А потім... лізе вночі до солдатів і краде...»

У мене мороз пішов поза шкірою. Моторошні картини одна за одною попливли в моєму мозку. Ось бандити відгинають гвіздки, виймають шпібку і залазять у хату. Ніхто не чує їхніх скрадливих кроків, усі спокійно сплять. Певдовзі вони виплигують надвір, і у їхніх руках вузли. А той, «завгосп», тримає ще й лижі... «Нащо ти їх пирячиш?» — дивується один з бандитів. «Та, пообіцяв одному сопляку гостинця з Західної України». І обидва сміються глузливо...

А я радів, мов козеня, від розчулення хотів подарувати бандитові зайця... Сором, незвіданий раніше сором пік мені груди. Я розстібнув фуфайку, та вітер обійшов мене стороною...

І тоді руки самі вихопили з-під ніг лижі, розмахнулися, але тільки із свистом розітнули загусле від морозу повітря.

Я озирнувся.

Біле після слалося навкруги, по ньому шурхотів вітерець, ганяючи поперед себе жмені колючого снігу. Лиш далеко попереду одиноко маячило високе дерево.

І я рушив до нього, тримаючи під пахвою пекучі лижі. Ноги мої грузли по коліна, у чоботях хрумкотів сніг, руки коцюбли, ставали як граблі... А тут ще хтось вкрадливо нашіптував у задубіле вухо: «Не чини дурниць, хлопче. Може, він і справді купив? Або й узяв — хіба лижі винні?..»

Я люто відмахнувся од непрошеного голосу.

Ось і дерево. Гуде, мов телефонний стовп, гілки сердито завихрюють вітер. Я чогось поторкав шершаву кору, одступив трохи, розмахнувся...

Короткий тріск — і чотири оцупки впали на сніг...

Я вже неспроможний був бігти. Я ледь брів до села, що поморгувало теплими тьмяними вогниками. А очі раз по раз оглядалися назад, де назавжди лишилися мої вимріяні лижі... І кулаки до болю стискалися. Зустріти б мені зараз того... бандита, я б йому... відплатив — і за пограбованих солдатів, і за скривдженого хлопчика, у якого відібрано лижі, і за його нещасних хлопчиків, і за безвинно загиблі лижі...

Та поле було порожнє... Лише вітер шугав по ньому, кидаючи в моє мокре обличчя пригорщі шпигучого снігу...

МАРКІЯН

Повість

Після багатшумного, клопінного дня в школі люблю неквапно пройтися тихою стежкою, що в'ється понад річкою, зайти в свій садок, сісти на лавочці під горіхом. І наслуховувати журне шамотіння осіннього листя, глухе шубовстання останніх яблук, притлумлені згуки села... Потім розгорнути газету й ніби впусити у садок події великого, розмаїтого, неспокійного світу...

Того вересневого надвечір'я, лиш глянув на другу сторінку газети, як мою увагу привернуло фото. Під хатою на призьбі тісно сиділи молоді чоловіки й жінки, ласкаво дивилися на стареньку худеньку жінку, що стояла обік, склавши руки на грудях, і просто вбирала очима всіх отих шістьох на призьбі. «Діти приїхали в гості до матері»,— безпомилково вгадав я. Справді, так і починався підпис під фото. Але прочитав далі, аж затремтів од збудження. «Волинська селянка Марія Дмитрівна Дяченко, чоловік якої загинув у війну, виховала і вивела в люди за допомогою держави всіх своїх дітей. І от тепер вони зібралися біля батьківської хати — вчителі, трактористи, доярки, робітники... І в кожного на грудях — урядова нагорода...» Я гарячково забігав очима по обличчях чоловіків на фото, шукаючи одне, знайоме мені з весни 1944 року.

А пам'ять уже подалася в ту далеку-далеку, зав'яну туманом давнини, весну...

1

Весна 1944 року рвійно ступила на волинську землю. Кілька днів некліпно постояло в ніжно-блакитному небі щедре сонце — і сніг із старечим бурчанням

посунувся у яруги, задзюрчав струмками в болота, що оточували наш партизанський табір. Швидко зазеленіла трава, покрилися дерева листочками. І хоч ночами викочувався великий ясний місяць, у лісі потемніло.

В таборі панувало святкове пожвавлення. Адже разом з весною в природі ішла до нас інша, величніша весна — весна визволення. Навіть удень долинала фронтова канонада. А вночі, коли влягалися шуми, вона чулася від вечора до ранку, кривавила східний край неба. Нетерплячі молоді партизани лазили на верхівки сосон і збуджено гукали звідти, що бачать наші танки. Це була неправда — і далеко ще фронт од нас, і не пройдуть танки цими гиблими місцями... Та ми не перечили «верхолазам»...

Коли фронт справді наблизився, командир загону зібрав нас, командирів взводів і відділень, на «велику раду». Питання було одне — як зустріти Червону Армію. Ясне діло, найкращий партизанський подарунок визволителям — дошкульно вдарити по ворогові з тилу. На жаль, рацію розбило в останньому бою, і з Великої землі не могли підказати, на яку допомогу від нас вони сподіваються. Та ми й самі визначили важливий об'єкт. Висота. Мовби випхнута з болота якимось підземним богатирем, строгонить вона над лісом жовтою лисою маківкою. Десь із місяць тому фашисти закопошилися на ній — копали траншеї, будували доти, дзоти... Воно й не дивно — адже висота прикриває єдину дорогу через болота. Ми добряче поколошкали фріців, зруйнували побудоване. Але вони за кілька день знову взялися за роботу. І виставили після нашого нападу посилену охорону.

Командир розвідників, якому першому надали слово на раді, доповів, що нині висота просто найжачена стволами, що там не менше двох рот фашистів. І зауважив, що його дані ґрунтуються на візуальних спостереженнях з відстані триста метрів: ближче підібратися не вдалось. Ми, вислухавши його, не похнюпилися, а навпаки — розпалилися. Коли візьмемо висоту, ото буде справжня допомога Червоній Армії!

Потім розвідник виклав свій план нападу: тихо вийти на дорогу по обидва боки висоти і вдарити з двох сторін.

Командир загону і комісар забракували цей план. Мовляв, фашисти теж не дурні, та й не потрібно великого розуму, щоб здогадатися, звідки можуть наскочити партизани... Отож там у них все продумано для зустрічі нападників... Треба вдарити звідти, звідки нас не чекають.

Командир розвідників зітхнув і пообіцяв «поміжкувати».

За добу він доповів, що його хлопці відшукали потаємну стежку до висоти через болото...

Перед штурмом усі, навіть запеклі бородачі, поголилися, наділи чистий одяг. (Лише дід Степан Цьось не зачепив свої сріблястої розкішної бороди. Покрутив у руках ножиці та й відклав з легеньким усміхом: «Гляди, вернусь додому, а моя старенька не впізнає, витурить з хати...»)

Тої ночі, здається, ніхто не спав — усі були дуже збуджені. Розуміли, що цей останній бій буде важкий, може, важчий за всі попередні. Та напруження і тривогу переважувала хмільна думка — як пощастить, завтра вранці обіймемося з нашими бійцями!

2

Виступили о другій ночі. Посувалися обережно — стежка була хистка, непевна. З болотом не жартують, це ми спізнали на власній шкурі. І в Білорусії, де ми партизанили і звідки три місяці тому за наказом з Великої землі перебравись на Волинь, і тут, у краї, що, власне, майже не різнився за природними умовами од Білорусії. Отож ішли один за одним поволі, пильнуючи стежки і озираючись по боках, де раз у раз моторошно поблискували «вікна» — болотяні бездонні провалля, заповнені багнукою. Будоражливо пахла свіжа зелень, інколи озивалися сонно пташки, пурхали в оксамитному небі зірки... І зовсім не хотілося думати, що за якихось дві години оцю ніч роздере на шмаття стрілянина, вибухи; а ще прикріше думати, що не один із нас востаннє бачить сьогодні і весну, і зорі...

Короткий зойк з кінця довгої розтягнутої вервечки зупинив нас. Звідти по ланцюжку передали

командирові загону — потонув кухар Дяченко. Невдовзі й подробиці перейшли таким же чином: заснув на ходу, збився із стежки і бовтнув у підступне «вікно». Тільки й лишилися од нього картуз на багні та відро каші, яке турботливий кухар узяв з собою, щоб дорогою підгодувати партизанів. Рушило те відро з рук у руки, і ми по черзі з'їли кашу, ніби пом'янувши нашого невдачу-кухаря. І згадали помовчки добрим словом цю тиху й старанну людину...

За якийсь час колона знову «загальмувала». Пронеслась тривожна звістка — пропав ще один партизан — Грак. Той, що ішов попереду Дяченка, а після його загибелі замикав загін. Пропав на сухішому, досить безпечному місці. Обшарили ближчі кущі. Нема... Проїшли туди командир і комісар. Побули трохи і мовчки вернулися в голову вервечки. Знову рушили... На серці було неспокійно. Я згадав Грака. Він у нас знедавна. Невиразне обличчя, якась солодкувата по-смішка...

— Що його, дідьки болотяні вкрали? — бурчить за мою спиною Степан Цьось.

Що ближче до висоти, то грузькіше болото, миршавіший ліс. Ось уже самі сосонки, вільхи та берізки у людський зріст стоять. А висота підсовується до нас, вищає. На ній зрідка здіймаються ракети, і тоді ми падаємо на стежку чи й у багно, а по наших спинах ковзає холодне неживе світло.

Нарешті до висоти лишається не більше трьохсот метрів. Під ногами трохи сухішає, уже не видно більше «вікон». Лісок переходить у кущі. Помахом рук командуємо своїм взводам, і партизани розтягуються в цеп, залягають. Ще два помахи (уже командира загону) — і ми починаємо плазувати до висоти. До краю напруженим слухом ловлю кожен звук. Навкруг залягла німотна моторошна тиша. Навіть з висоти жоден постріл, жодна ракета не тривожить її. М'який, ущерт навологлий мох безгучно вгинається під вагою тіла...

Ще сотня метрів, і ми виберемось, за словами розвідників, на тверде. І рвонемо на висоту. Отоді дамо чосу фашистам!

Здригаюся од негучного хлопка, що лунає ззаду. Хутко обертаюся. З ліска, пройденого нами, звивається вгору й перевисає над нашим цепом червона ра-

кета. Мене всього пересмикує од страшного здогаду: Грак, негідник, показує нас німцям... За якусь секунду до того, як ожила висота, пролунав командирів оскаженілий голос:

— Вперед, в атаку!

Зірвалися враз, мов одна людина. Та хіба побіжиш по густій різучій осоці, по моху, що забирає ноги майже по коліна і зовсім не дає відштовхнутись?.. А тут із висоти накрили нас вогнем. Сіконули автомати й кулемети, полетіли міни. Навіть закопані танки повернули башти й ударили прямою наводкою..

Попадали ми в болото. Живі відкрили вогонь по висоті. Та що могли зробити автоматні й кулеметні черги з дзотами і бронєю танків? Якби нам увірватись на висоту, отоді б пустили в хід гранати, автомати, штики... Проклятий Грак видав нас фашистам, коли ми були у найневигіднішому становищі — і до висоти далеченько чвакати під таким вогнем, і од сякого-такого ліска одірвалися, не вернешся до нього під обстрілом... Ех, попався б мені зараз той мерзотник — на шматки розірвав би!

Чесно кажучи, ми не зразу оговталися — настільки приголомшливими були і зрада, і шалений вогонь упритул. Лежимо, наче впаяні в мох...

А небо на сході катастрофічно прозорішає, от-от розвидниться. І тоді всі ми будемо як на долоні...

Нараз на лівому фланзі підхоплюється група партизанів і важко біжить до дороги. Кричу ледь чутну в гуркоті команду, й мій взвод кидається слідом. А за нами — решта партизанів. Вискакуємо на дорогу й, мовби скинувши з ніг ланцюги, мчимо по твердому геть од висоти. Озираюсь — з висоти сипонули за нами фашисти...

За поворотом дороги падаємо в кущі. Й зустрічаємо переслідувачів раптовим дружним вогнем. Фашисти змушені залягти. Тоді ми схоплюємось і біжимо, петляючи, в ліс, у глибину.

Гіркий, неочікуваний був той відступ од висоти. Отака вона — ціна зради одного негідника...

Забилися в ліс далеченько — скільки сил вистачило. На щастя, болото виявилось тут не надто тванисте. Геть втомлені, перебрели по пояс вузьку річечку й опинилися на трохи вищому березі, порослому

верболозом, рогосою та очеретом. Безсило повалилися на землю.

Кілька довгих хвилин лежали в могильній тиші. А над нами зводився рожевий прозорий ранок.

Та ось встали важко командир загону і комісар. У обох аж чорні обличчя.

— Командири зводів та відділень,— глухо каже командир,— підрахуйте людей... що лишилися...

Мовчки підраховували. Було сто шістдесят, залилось вісімдесят п'ять...

— Ну, що ж, товариші,— скорботно мовив комісар,— отак-от кінчилася наша операція... Проліз негідник... Винні ми з командиром — не приглянулись пильно, не зазирали в гниле, бандитське нутро...

— Та нащо ти, Васильовичу,— перебив його Степан Цьось,— складаєш отак гамузом на себе і на командира всю провину? От я, приміром, спав з ним в одній землянці. Було, як почне згадувати розстріляну матір, то мало сльозу не вибиває... Кожному, на жаль, в душу не залізеш... Та й не про це тепер треба говорити. Що далі робити, от штука.

— Давайте гуртом думати,— обвів командир сумними очима свій поріділий загін.

Порадившись, вирішили спершу розвідати, що діється навколо нас, дізнатися, чи можна повернутись у табір, щоб там очухатись, набрати боєприпасів і знову вдарити по фашистах, тільки вже не замахуватись на висоту...

Пішли розвідники в усі чотири сторони, а ми, зайнявши кругову оборону, лишилися днювати на березі.

3

Який це був довгий, непевний день!

Птаство весело галасує, од жаб'ячого безтурботного кумкання аж дзвенить повітря, листя ясно-зелено тріпотить на вітрі, здається, зовсім поруч побухкує фронт... А ми причаїлися в очереті та верболозі, мов руді миші, загнані в пастку, напружено стискаємо зброю... Давно не були в такому принизливому становищі...

По обіді став наближатися гул літака. Я підвів голову, несмілива надія прослизнула: а що, коли наші

послали нам на підмогу десант? Звичайно, вони чули, який шарварок зчинився на висоті минулої ночі, здогадалися, хто його призвідець... Та це був німецький літак. Він низько плив над лісом. Од нього невдовзі одірвалося кілька бомб, вибухнуло далеченько від нас.

Увечері вернулися розвідники. З невтішними новинами. Фашисти оточили нас, одрізали від табору. Розвідники попередили — не інакше, готуються до прочісування...

Уночі ми спробували прорватися. Невдало. Щільно облягли нас фашисти, не шкодували ракет, отож і виявили передчасно, зустріли шквальним вогнем. Довелося відійти назад із втратами.

Що ж діяти? Чекати наших? А коли в них затримка якась вийшла?.. Фашисти ж, розлючені нападом на їхню ключову висоту, постараються ліквідувати нас негайно...

Поміркували, посперечались та й вирішили вдатися до ризикованого, але чи не єдиного виходу — розбитися на невеликі групи й «просочитися» крізь оточення. У Білорусії ми вже одного разу вдавалися до такого крайнього способу. Тоді вирвалися.

Командир загону поділив нас на групи. Домовилися про місце збору — в старому гаї по той бік дороги, де наша запасна, аварійна база.

Розходилися в різні боки не прощаючися, з тамованим сумом. Було тяжко й прикро. Хоч і розуміли — війна є війна, на ній всяке трапляється...

4

Група, яку очолив я, рушила на північ.

Хоч і викотився на свій небесний пост місяць, світлив ліс, однак ішли ми поволі. Одне, що мало знали ці місця, а друге — невдовзі болото стало зрадливе. Гойдалося під ногами, розповзалося. Ми ступали обережно, чіпляючися при небезпеці за криві сосонки, а вони до крові обдирали руки. Іноді траплялися купинясті ділянки, і тоді важко плигали з одного нетривкого горбка на інший.

На одній з таких ділянок, підбившись, сіли відпочити. Я опустився на купину. Спружинила, але не

потонула. Та лиш задрімав, як відчув, що мене мовби ухопив хто в липкі обійми. Злякано розплющився. Купина пірнула в твань, мене засмоктало по пояс.

Удосвіта вибилися до повноводої канави. Обіч неї — чимала купа торфу. Отже, торфорозробки. Певно, й село десь недалеко. Це нас не порадувало: в селі, звичайно, стоять фашисти, і вихід з лісу посилено прикритий...

Неймовірно швидко світало, далі йти завидна було небезпечно. І ми, наламавши соснових лапятих гілок, замаскувалися біля купи торфу. Коли раптом нападе ворог, купа стане нам сякою-такою барикадою...

Цей день був ще довший, ніж попередній. І тривожніший. Адже жменька нас тут. І німці не далі, як за два-три кілометри. Чути гуркіт мотоциклетних моторів...

У перший дозор я призначив сам себе. Вибрався з-за торфу, умився холодною водою, відігнавши таким чином дрімоту, й ліг за великою купиною з зеленим «чубом» осоки на верхівці. Озираю навколишність.

День вигулився, мов на злість, розкішний. По небу, пронизаному сріблястими сонячними променями, велично плывуть білі, мов лебеді, хмари, аж очі мружаться од їхньої сліпучої білястості. Солодкувато пахне живиця. Десь неподалік умостилася в гущині горлиця й так млосно туркоче, що в грудях щемить.

Я з дитинства люблю весну. Особливо вразила мене її краса після одного випадку. Десь на початку березня, коли сонце вже добраче гріє, оплавлюючи сніг і надаючи кризі дзеркального блиску та чудової слизкості, ми, третьокласники, йдучи до школи, звернули до нашої лінкової річечки з гучною назвою Бистриця. З розгону плигнули на лід. Раз проковзнулися з несвітним лементом, удруге, втретє... Мене чоботи з новими підметками просто несли. І, хизуючися перед хлопцями, я так сильно розігнався, що аж в очерети зашестів. Сухо затріщав очерет, а затим глухо тріснув лід. І я опинився попідруки у холодючій воді...

Я аж очі приплющив, згадуючи все це,— так було гарно вернутися у світ дитинства з війни, надто з нашої теперішньої скрутної ситуації. Навіть до того неприємного моменту, коли студена вода звідусюди стис-

ла моє тіло в блаженській куфайці, аж голос одібрало від холоду... Тільки й спромігся звести догори руки, замахати ними.

Хлопці, на щастя, помітили мою пригоду. Підповзли, витягли мене з «йордані». Поставили на ноги й кліпають очима: що робити з «утоплеником»? Щоб у школу вести — про це не могло й мови бути. Строга в нас учителька, гляди, ще в куток поставить... Вертатись додому? Далеко, кілометрів зо два... «Мо, до Каті Пластун заїдемо? — непевно каже мій друг Стьопа Почереник. — Ти ж їй позавчора записку написав, а вона нічого, портфелем тебе не гепнула... Он Катя якраз з хати виходить. Гукнуть її?» Якби Стьопа не згадав про ту злощасну записку, може, я й погодився б, бо холод проймав до кісток. Але він згадав, і я зірвався з місця й, хляпаючи повними води чобітьми, побіг додому...

Мати ледь не зомліла, побачивши «утопленика». Зойкаючи, вчистила віником, роздягнула, потім ще вчистила по голому місцю й загнала на піч...

Прохворів я до самого травня. Заздро зиркав крізь вікно на буяння весни, на своїх товаришів, що на майдані з веселим галасом грали в глезки, у квача...

І ось мені було дозволено вийти надвір. Нерішуче видибав тремтячими ногами за сінешні двері, ступив на спориш. А він, шовковистий, теплий, мов кіт, ластиться мені до ніг. Потім у вуха вдаряє голосний крик півня, долинає сокотання курей, шум високого осоко-ра край воріт, кленькіт заліза від кузні... А очі вщерть заповнює весняний багатобарвний день... І я падаю обличчям у м'якусінський спориш і заливаюся сльозами. Од щастя, незвіданого досі щастя бути здоровим і бачити, чути, сприймати всю оцю красу...

Хтось легенько смикає за плече. Не підводячи голови, вгадую — це Стьопа. Він щодня, коли я хворів, провідував мене, приносив домашні завдання, повні кишені смажених соняхів та смішні розповіді про шкільне життя... Одриваю свою голову од землі й бачу просто перед собою Стьопині лагідні зеленкуватоголубі очі з чорними цяточками, мовби мачини погрузали у них.

— Стьопо, я вже здоровий! — кажу радо.

— Я не Стьопа, дядьку, — лунає в відповідь.

Стріплюю головою і, наче випірнувши з темної глибокої річки, помічаю, де я. Бач, заснув на посту... Командир називається! Озираюся на свою групу. Лежать під купою торфу мої товариші — у крові, грязюці, важко постогнують уві сні. Знову зиркаю поперед себе: чи не привидівся мені хлопчак? Ні, не привидівся, стоїть переді мною на колінах. Очі справді, як у Стюпи, а от чуб не чорний, мов галчине крило, а білий-білий, наче витіпаний льон. Обличчя кругле, а Стюпа ж був довгобразий... Полотняні штанці й сорочина на хлопцеві мокрі... Звідки він тут узявся?

— Звідки ти тут узявся? — питаю спантеличено.

— Та звідтам, з Лишнянки, — чується ламкий голосок. І показує рукою уздовж канави, що мерехтить на сонці дрібними хвилячками.

— Як же ти дістався сюди? Там же фріців повно!..

— Еге, доста, — мерзлякувато пересмикнув він плечима. — То я канавою тихенько дибцяв. А голову сосною гілкою накрив, аби не завиділи мене германці та не стрілили...

— Ну, знаєш, — розсердивсь я; — це чортзна-що! Чого тебе понесло до лісу в такий хвилиполь? По дрова? Чи корова одбилася, то шукаєш?.. Як же тебе батьки в такий час послали? Що вони, безголові?

Хлопчак якось по-дорослому легенько всміхнувся.

— Яка-то, дядьку, в нас ниньки корова? Все германці поцупили — і корову, і теличку, і порося, і курей... А татунь нікуди не міг мене послати, бо він у вас, червоних партизанів... Ото я його й подався шукати. Навманья...

— А як звати твого батька? — питаю з побоюванням: адже скільки партизанів лягло за ці дві доби...

— Дяченко, Захар Пилипович, — поважно каже хлопчак. — Він тут близько, еге? — зазирнули мені в очі нетерплячі зеленкувато-голубі промінчики.

Мені мовби жменю снігу сипонули за комір. Ураз постав перед очима нічний сторожкий похід до висоти, короткий крик в кінці колони... І чомусь лише тепер здогад моторошний майнув — то Грак турнув Дяченка у «вікно», щоб потім непомітно відстати й чкурнути вбік...

— Він не з вами укупі? — стривожила хлопчака моя мовчанка. — А він же мовив мені на вухо, коли

приходив уночі в гості, що близько в партизанах, у ботах наших його загін гніздиться...

Я довго прокашлювався. Здається, голос мій після цього звучав досить бадьоро.

— Та з нами, з нами... Тільки, розумієш, він зараз виконує дуже важливе завдання... Повернеться пізніше, певно, увечері...

Хлопчак глибоко зітхнув, похилив голову.

Треба негайно міняти тему розмови. Потім зміркую, як сказати хлопчикові тяжку правду, а зараз головне — розрадити його...

— Слухай,— легенько смикаю хлопця за сорочину,— ми вже з тобою хтозна-скільки розбалакуємо, а й досі не знайомі. Так-от, мене звать дядьком Арсе-ном. А тебе?

— Маркіяном,— підвів хлопчак голову й по-дорослому солідно подав на диво чималу долоню, на якій моя рука відчула тверді бугорки мозолів.

— Марко, значить. Гарне ім'я,— кажу узвичаєні в таких випадках слова.

— Ні, Маркіян,— уперто крутнулась голова на тонкій шиї.— Мене так усі дома звать. Думаєте, тільки тому, що мені вже ось-ось дванадцять років буде і я борю всіх хлопців на вулиці?.. Ні, тому, що я найстарший удома, хазяїн. Татунь, як за зими йшов до вас, то покликав усіх моїх братиків та сестричок,— а їх у мене п'ятко,— і мовив: «Дітки, мамця наша хорує, ото ж, доки я з германом воюватиму, за хазяїна у вас буде Маркіян. Слухайтеся його...» Звідтоді мене всі, навіть мамця, Маркіяном звать...

Мені мовби кольнули голкою в серце.

А Маркіян нараз схопився, взявся за голову.

— Йой, дядьку Арсене, тото ви мовили, що татунь повернеться увечері, а я не можу чекати до вечора. Мені ж треба принести із схрону в кінці городу бульби (мамця наша ледве ногами ходить), зварити її для малечі, кролів погодувати — я їх приховав у хліві в куточку, добре, що вони безголові... Дітям м'ясце росте...

Я м'яко посадив хлопчика, розважливо сказав:

— Не рвися, якось уже один день перебувають без тебе... Гляди, батько раніше повернеться... А вночі

гуртом виберемося звідси та завітаємо до тебе у Лишнянку в гості.

Сказав, і мені ще дужче замлоіло в грудях. Добре, коли без бою просочимося. Та надія мала. А в бою всяке може статися... І пускаги хлопця зараз назад не можна — навряд, чи йому вдруге пощастить прослизнути непоміченим...

Я внутрішньо геть розтривожився. А Маркіяна мої слова заспокоїли, навіть повеселіло його кругле обличчя з рідким ластовинням. Він цікавими очима оглянув наше випадкове пристановище, розчаровано шморгнув носом.

— То, дядьку Арсене, коли татунь приходив додому, мамця дуже переживала, що він застудиться на студені в лісі й захорує. А татунь одмовляв, що партизани в лісі гейби пани живуть — хати теплі, грубки бляшані... А ви гнетесь тут, наче зайці коло стодоли... Невже татунь неправду казав?

— У партизана, хлопче, всюди домівка, кожен куц в гості запрошує,— пожартував я.

Білі бровенята насупилися.

— Ні, татунь мій ніколи не каже неправди!..

— Згоден, згоден, не гарячкуй... Бачиш, ситуація у нас така. Є центральний табір, там і хати, і грубки... Але хіба для того партизани ідуть у ліс, щоби висиджуватись та вигріватись коло грубок, га?

Маркіян смикнув себе за вухо, почервонів.

— То я, дядьку, себе цуплю за вухо, коли дурницю бовкну. Ви ж там тільки спите, їсте й патрони берете, правда? А звідтам ходите, як казав татунь, на завдання — трошити проклятих германців, еге? То це ви й зараз на завданні?

— На завданні,— ствердив я.— Важливому, секретному...

Маркіян розкрив рота і миттю затулив долонею. Я усміхнувся — не інакше закортіло спитати, яке то завдання. Та дядько Арсен може подумати, що він геть нетямущий — не розуміє, що про секретне завдання не можна говорити й слова... Навіть одвернувся Маркіян, аби побороти спокусу.

Мені було так приємно говорити з цим хлопчиною, слухати його чистий голосок, щирі слова... Аж сумніви брали мимоволі: невсе все оте було — крик Захара

Дяченка, нерівна битва, втеча... Розмова з хлопчаком, хай і про війну, ніби перенесла мене в інший світ, повний весни, радості дитинства... І гри у війну...

Я нахилився до Маркіянового вуха і таємничим шепотом мовив:

— Можливо, ми й тебе візьмемо на виконання секретного завдання. Та спершу перевіримо твої здібності. От, приміром, скажи — що це за канава, куди вона веде? Подумай...

Хлопчик аж засміявся.

— Чудні ви, дядьку. Чого ж тут думати? У болоті торф брали, от і викопали канаву. Бачите, скільки не вивезли з-за війни! Нам би на дві зими вистачило грубку топити... А канавою я йшов від самої дороги — вона там починається. Виповз із великого лісу, перескочив дорогу і в канаву... Глибоко — мені по шию!.. Та я про це вам уже казав. І що лапу соснову поклав на голову...

Я насторожився. Чи не до того лісу, де наша запасна база, дорога виводить?..

— Слухай, — присунувсь до Маркіяна, — ану давай детальніше. Який там ліс? Чому тебе німці не перепинили, коли біг через дорогу?

Маркіян зібрав зморщечку на переніссі, приплющив очі — згадував.

Нарешті глянув на мене.

— Звичайний. Дуби, берези, вільхи високі. Я там корову пас, доки була... А німці ниньки звіддалік сиділи, не дивились у мій бік, бо снідали пильно... То й шурнув.

— А дорослий може пройти непомітно канавою до дороги?

— Чого ж, зможе. Коли пригнеться сильно. Там ще й куці ростуть по краях.

Отже, коли максимально обережно йти, то можна вибратись з оточення без жодного пострілу... Молодець Маркіян, таку чудову ідею підказав! Тільки хотів подякувати йому, а він сам вихопився:

— Мовчіть, дядьку! Я відгадав геть-чисто весь ваш секрет! Ви хочете потихцем вискочити у великий ліс і вдарити фашистам у спину! Еге ж?

Я невміло пригорнув хлопчика, погрублими, давно звиклими лише до автомата пальцями скуйовдив

м'яке, мов тополиний пух, волосся. Маркіян притих, притулився до мене. У моему горлі застряг давучкий клубок. Згадалась сестричка. Коли я йшов на фронт, шепеляво просила: «Пливези мені цукелку, велику-велику, як велетено»... Еге, нелегко йому бути хазяїном у дванадцять років за такої страхолюдної пори, коли в нього, теж дитини, шукає захисту й ласки ще п'ятеро меншеньких...

5

Звідкілясь, певно з висоти, прилетів снаряд, рвонув неподалік, оббризкав нас грязюкою упереміш із мохом та осколками.

Партизани схопилися. Очумавшись, побачили хлопця, оточили. Я швиденько переповів його історію. Всі посмутніли, та тільки на хвилю. Запорпались у своїх кишнях. Той олівця тиче, той порожню гільзу, той ножика... Ну, а істівного в нас уже не було ані крихти. Коли простували до висоти, патронами набивали кишеньі...

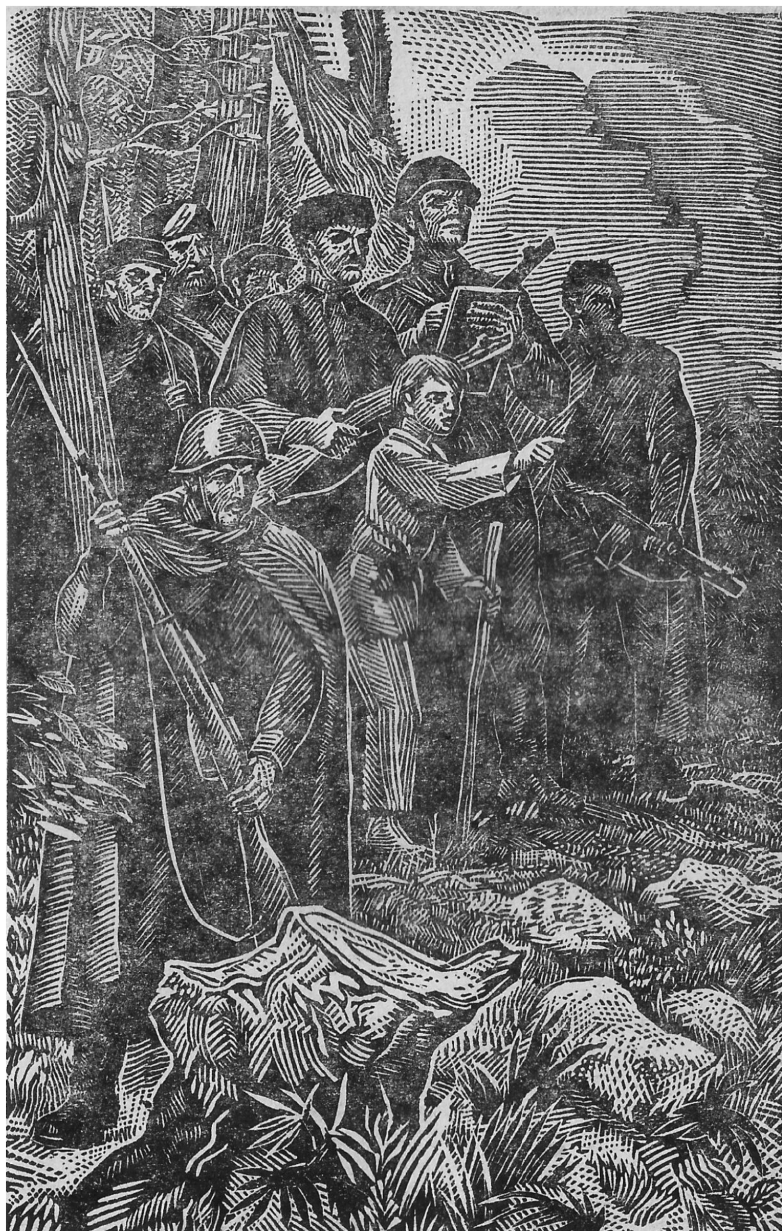
Як витрусили кишеньі, я виклав свій план виходу канавою з оточення. Запала довга мовчанка. Крутили головами партизани. Я нікого не квапив. План хоч і був «своєрідно-оптимістичний» — навряд чи німцям спаде на думку зазирати в канаву, — однак небезпечний. Маркіян переводив повні нетерпіння очі з партизана на партизана. Врешті не витримав, дзвінко вигукнув:

— Дядьки партизани, чого ви боїтесь? Проскочимо! Я вам усім виламаю соснові гілки на голови. Більші, ніж капелюхи...

Партизани Perezирнулися. Хлопчак питає: «Чого боїтесь?..» Потім ще раз Perezирнулися. І тепер у їхніх поглядах була інша думка: як же бути з хлопчакком?

— Маркіяна беремо з собою, — твердо мовив я. — І тоном наказу: — Вирушимо годині об одинадцятій. Перевірте всі кишеньі, щоб жодна залізьяка не брязнула... Маємо йти, як тіні. Все.

— Ні, не все, — молодим півником вискочив Маркіян. — Чого ночі чекати? Ходімо зараз. Я проведу...

— Сядь! — суворо сказав я. — Скоро в армію, а дисципліни не знаєш. Наказ командира — закон. Ясно?

— Ясно! — схопивсь, виструнчився хлопчак і приклав руку до лоба.

Партизани притисли губами мимовільні посмішки.

6

Віддавши розпорядження, кому вартувати, кому йти на болото в пошуках клюкви (голод допікав немилосердно), я теж пішов по клюкву. Маркіян не відставав од мене.

— Дядьку командире, — тихенько обізвався він, коли ми натрапили на кущик і покладали в рот по ягоді, а решту вкинули в мій кашкет, — а я і вдень провів би вас так, що жоден пес не гавкнув би...

— Еге-ге, — осудливо похитав я головою, — розхобривсь ти, хлопче, без міри. Гадаєш, німці весь день пильно снідатимуть? І забудько ти, мов старий дід. Увечері ж батько, певно, повернеться...

Маркіян заперечно похитав головою.

— Ні, не забудько. Я перевів би вас і швиденько назад...

— От герой! — по-справжньому розсердивсь я. — Що, набридло голову на плечах носити, позбутись хочеш?.. Між іншим, чому тебе понесло у такий непевний час до батька?..

— Та... не було часу чекати... — І підвів на мене повні тривоги очі. — Уранці поліцаї бігали по обійстях, гавкали на людей, щоб нікуди не шибалися з хат. То я й подумав: чи не хочуть вони нас постріляти та спалити, як коливчан... Звідтам геть стеряна жінка прибігла в наше село і ридала, рвала на собі коси — у неї всі погоріли... Отож я бокаса з хати, городами за село і джухнув через високий ліс до вас у болота... Спитатись татуня, що нам робити... А як поліцаї почнуть сьогодні?.. Може, ви зрятуєте?

У мене клюквина застрягла в горлі... Але що я міг відповісти хлопчикові?

— Маркіяне, ти майже дорослий, мужчина і повинен зрозуміти — такий кількості людей, як у нас,

удень канавою нізащо не вбратись до високого лісу, щоб звідти прийти на поміч вашому селу. Перестріляють нас, мов куріпок... Доведеться ждати ночі...

Маркіян глибоко зітхнув, одвернувся від мене і надовго замовк.

Вже коли ми повернулись назад, розділили зібрану клюкву між партизанами і лягли на м'яку торфову кришку, він оглянувся й спитав:

— Еге, мій татунь пішов у розвідини на отой ґрунок? — показав рукою на висоту, маківка якої виглядала з-над дерев. І додав з неспокоєм у голосі: — Там, казали люди, германців стільки, що сидячи сплять — лягти ніде...

— Та не бійся, — надсил поплескав я його по плечу, — твій батько такий, що куди не пошли — усюди справиться...

— А так, — гордо підхопив Маркіян, — він у нас найметкіший у світі. А хитрий знаєте який? Коли я був малий, як ниньки наша Юстинка, ми з ним у піжмурки грались. Взимку в хаті. Де ти там притаїшся? А татунь заховався так, що я шукав-шукав, аж запхинькав з досади. Тоді він виліз. Знаєте, де був? Ніколи в світі не здогадаєтесь! На вішалці висів його кожух, а внизу валянці стояли. То він загорнувся в кожух, а ноги у валянці застромив... Це ще за Польщі було... І дуже сміливий татунь. Одного разу одбився од польського поліція з собакою, ломакою одбився. Той хотів арештувати його як революціонера, а татунь — ломакою поліція по голові, ломакою собацюру по голові й джухнув у високий ліс...

Я зачудовано кліпав очима. От тобі й кухар — революціонером був за панської Польщі. А хоча б словом у загоні обмовився...

— То ви не ймете віри? — образився Маркіян, аж сльози виступили на його очах. — Чесне-пречесне піонерське!.. Думаєте, коли татунь так пізно пішов до партизанів, то він боягуз? Татунь кілька разів потикався до лісу, щойно чув про партизанів. І вертався додому набантурений — ті партизани виявлялися злецькими...

— Що це за злецькі партизани? — не зрозумів я.

— Ну, вони-то, мовив татунь, вважають себе найліпшими партизанами, гордо іменуються українськими

партизанами, а насправді потихцем підслуговують германцям...

— А-а, націоналісти!

— Еге. От як прочув татунь, що з'явилися справжні, червоні партизани, то не всидів дома і одної днини, пішов до вас разом з дядьком Семеном Граком...

— З Граком? — вражено перепитав я. — Вони з ним дружили? Що то за чоловік?

— Та хтозна, — здвигнув Маркіян плечима. — Він із сусіднього села, до нас у Лишнянку до родичів у гості кілька раз приходив. Якось із татунем зазнайомилися. Татунь його не дуже шанував, одного разу навіть сильно лаяв за те, що дядько Грак із злецькими партизанами знається, а дядько відпекувався... Ну, а коли він зголосився іти з татунем до вас, то татунь навіть чарку йому налив... — І обірвав мову про Грака, прохально зазирнув мені у вічі: — Дядьку Арсене, розкажіть, як банував германців мій татунь. А то він, коли приходив двічі додому, зовсім не мав на те часу — і по хазяйству мені треба допомогти, і з матір'ю побалакати, і малі йому на руки пнуться, мов смольники...

Я аж суп'ятився — таке несподіване було прохання. Які-то в кухаря були подвиги? Ну, борщі та каші варив він смачні, це факт. Якось, коли карателі підібралися до самого нашого табору, Захар і собі взяв карабіна, заліг у щеп... А Маркіян дивився на мене променистими нетерплячими очима — він наперед смакував мою оповідь.

— Гаразд, слухай, що робив наш загін, а отже, і твій батько.

І я заходився оповідати про бойові діла тих, кого справно годував Захар, — підричників, що кидали під укіс ворожі ешелони, розвідників, що пробиралися мало не в кімнату коменданта містечка, яке розташувалося за бором, партизан, котрі громили ворожі гарнізони, давали чосу запроданцям поліцаям... Маркіянові очі просто-таки палахкотіли.

Коли я замовк, він захоплено мовив:

— Еге, татунь наш справжній герой! — і зітхнув: — Не те що я...

— Ну, хлопче, не зводь на себе наклеп! — кажу цілком щиро. — Серед білого дня прокрастися до нас

під самим носом у німців... Тут і в дорослого жижки затрусяться.

— Воно й мати каже, що я в татуня вдався. Тільки не дуже. І в мене дядьку, жижки трусилися, коли дибцяв канавою, а германці наче поруч гергекали, у мене чуб став гогорем, ледь гілка з голови не злетіла...— Опустив очі й тихо-тихо, мовби зізнаючись у чомусь негарному: — Ото я вам казав, що не міг ночі чекати, бо поліцаї уранці ходили й наказували нікуди не шибатись. То не є чиста правда. Вони ще вчора увечері ходили, але я... побоявся вночі рушати до вас...

— Невже і досі болотяних чортів лякавсья? Мабуть, за окупації таких жахів набачився, що куди там тим чортам...

— Та набачився... А все одно... жаб боюсь... бридю, — аж здригнувся від огиди.— Торік наступив на ропуху з бородавками — так скричав, що поліцай мало не встрілив мене... От і подався до вас по видному, коли жаб помітно, не наступиш...

— Ех, ти... — не знайшов я потрібного слова й лише притиснув Маркіяна до себе. А в голові знову спурхнула пекуча думка: і як же йому сказати правду про батька?.. А за нею друга: який він мені став близький, рідний, хлопчак з глухого волинського села!

7

Уже перевалило за полудень і було тихо, розімліло-тепло. Хіба інколи вродиться вітерець, пошелестить м'яко листям, рознесе дух свіжої зелені, війне застояним болотом...

Цей шелест, що почувся ліворуч, де тісно обнялися три яскраволисті та білостовбурі берізки, виник при повній тиші. Він не був підозрілий, однак я насторожився, про всяк випадок звів автомат. Маркіян теж припав до моху. І враз пружно звівся на руках, засміявся полегшено.

— Дядьку Арсене, то сиворакша! Птацка. Ось зараз побачить нас і випурхне на вершечок. Така хвастуха...

Справді, з плетива галузок вибралась барвіста пташка, учепилась ніжками за тонку верхівку берізки і загойдалась пустотливо, зиркаючи на нас кокетливи-ми очицями. Явно хизувалася красивим убранням.

У моїй пам'яті сплив далекий спогад: пасемо ми корів за селом у вибалку, порослому кущами, і весь день з гілки на гілку перестрибує прегарна птаха. Знічев'я пошпуримо в неї грудням, вона хрипко вилає нас своєю пташиною мовою, полетить кудись, удаючи, що назовсім. А невдовзі знов вистрибує, вихваляється різноколірним пір'ям. Ех, нам би зараз твої крила, гостя з дитинства!

— А в нас на Чернігівщині теж є сиворакші, — кажу Маркіяну, що припав очима до птахи.

— То ви звідтам, з тої України? — хутко повертає він голову до мене.

— Якої це — тої?

— Ну, тої, що давно радянська і давно щаслива...

— А-а, — мимоволі усміхаюсь такому своєрідному й точному визначенню. — З тої, тої, Маркіяне.

— А я нечемний, правда? — винувато світять до мене голубувато-зелені промінчики. — Про себе стілько намовив, а вас і не спитав, хто ви та звідки, не дав вам про себе розказати... Ви, дядьку, певно, вчитель, що такі ласкаві та добрі зі мною?..

— Вчитель, угадав, — куйовджу його шовковисту чуприну. — Початкуючий. Усього рік і попрацював. Викладав історію. Ну, а потім, сам розумієш, війна, відступ, оточення, прикрій полон...

Схоплююсь — нащо все це розповідаю хлопчаків?.. Та він слухає уважно, розуміюче, мов дорослий. І я розказую про перші дні війни, полонення нашої групи — нас схопили сонними в лісі... А коли на хвилюк замовкаю, каже глибокодумно:

— Хіба ви винні в тому? Герман серед ночі напав, мабуть, ті вояки, що край кордону стояли, не всі й одягтися встигли... Он нашого татуня викликали у військкомат. Тільки мати шаньку йому зібрала, а тут і німці в село пригуркотили... Потім, як п'ятого дня наших вояків вели під рушницями германці, то дехто був без сорочки, дехто босий... Ми два баняки картоплі зварили і покидали полоненим...

— Да-а, хлопче, по-бандитськи напали фашисти... От і неймовірно важко було нам у перші дні... Скуштував я концтабірного хліба, щоб ним Гітлер удавився!.. Коли везли на захід, утік. І пристав до партизанів... Отака-от, брат, моя невесела історія...

— А кому зараз весело? — серйозно, мов старий, стверджує Маркіян ще й головою похитує.— Гадаєте, поліцаї розкошують? Ще як «совітська» армія була далеко і про червоних партизанів не було чути, і то часто гуртом в управі ночували — боялись. Тільки горілка і сміливить їх. Ото як нажлуктяться, то никають селом і горлають, як не при своєму розумі... А тепера й зовсім жаско тим шальвірам. Аби в мене була гвинтівка, то я геть усіх їх стрілив би. Чесне піонерське!

— Вірю, вірю... До речі, чому ти уже вдруге повторюєш — «чесне піонерське»? Хіба ти піонер?

— Аякже! — гордо стверджує Маркіян.— І давно — уже більше цілого року!

— То хто ж тебе приймав? — нерозуміюче кліпаю очима.— У такий час?..

— Як — хто? — аж ображається хлопчак.— Татунь! Він і краватку мені на шию начепив. Хоч полотняна та вільховою корою фарбована, але справжня...

— Ну, ну, розкажи, як це було,— зацікавлено мовлю.

— Та просто було. Надійшов Жовтень, свято. Таж яке святкування за германців? Дощ пірить, грязюка, порожньо на вулицях. Лише поліцаї інколи прочвалають п'яні. Одного і до нас заніс дідько. Гупнув на лаву, мов опудало, вода тече з нього, самогоном так налятий, що аж із очей капає... І почав варнякати, ніби «советам» зовсім капут, у Дніпрі їх перетопили... Потім з дурного дива давай татуня хвалити, мовляв, правильно робиш, що в ліс не дивишся, як дехто, хоч і був за Польщі революціонером... Може, базікає, скоро, Захаре, й до поліції прибеставшся, приймемо з дорогою душею, у нас з кадрами але... Татунь став темний, мов туча, кулаки стискає... Випхали ми того шальвіру, лишень коли надворі зовсім помервилось... Татунь довго ходив по хаті, смалив цигарку. Потім довго сидів за столом і теж смалив... Доки мамця не сказала: «Захаре, дітей потруїш своєю смерделею»...

Тоді кинув цигарку до печі, мовив: «Марко, а давай-но вкладаємо малих спати». Вклали ми їх, і як вони заснули, татунь знову мовить, тільки тепер до мамці: «Маріє, а внеси-но пляшину з олією, яку ти приховала на чорний день». Мамця було почала відпекуватись: «Захаре, там півпляшки усього зосталося, чого це тобі закортіло ото проти ночі...» Та татунь настояв на своєму. Встала мамця з печі, почовгала у сіни, принесла пляшку. Бульби чавунчик поставила на стіл, збризнула її олією. Татунь не став сам їсти, посадив мене і мамцю. Взяв картоплину, встав за столом, урочисто, мов на мітингу до війни, але тільки тихо мовив: «Рідні мої, давайте відзначимо сьогодні наше велике свято, свято Жовтня. Хай гавкають що хочуть ті пси-поліцаї, а по-їхньому не буде! Червона Армія зламає Гітлеру хребта...» У мене аж сльози потекли по щоках... Потім татунь пішов у сіни. Вернувся відти з фарбованою вільхою шматиною полотна. Узяв ножиці та й вирізав з неї... краватку! Пов'язав мені на шию, мовив, теж урочисто, що віднині я прийнятий у піонери, поцілував, побажав, щоб я став справжнім піонером... Ох, дядьку, як мені було гарно-гарно!.. Потім, зітхнувши, зняв краватку й сховав знову на горищі... Отак мене татунь прийняв у піонери! А ви кажете — чому «чесне піонерське».

— Да-а,— тільки й мовив я.

Так от який він був, наш загиблий кухар Захар Дяченко!..

— Ну, нічого,— підбадьорливо поплескав я Маркіяна по худенькому плечу,— скоро визволить Червона Армія твоє село, дістанеш галстук, вільно надінеш...

— Та я вже дістав,— рухнувся хлопчак і видлубав з-за пазухи щось загорнене в шматину.— Хіба од мене сховаєш?

Розгорнув він обережно ту шматину, і я побачив бурий полотняний косинець. Він був тільки формою схожий на справжній галстук, що його носив я і мої товариші в дитинстві, піонери класу, яким я керував... Та цей саморобний галстук схвилював мене неймовірно. Доторкнувся до нього, мов до святині, погладив...

І тут ліворуч різко зашуміло, залопотіло. Я мимохідь схопився за автомат, а Маркіян стиснув свого дорогоцінного галстука.

З берізки зірвалася ображена нашою неувагою сиворакша і полетіла в напрямку висоти. Маркіян сховав галстук, провів її поглядом. Очі його потемніли.

— Дядьку Арсене,— мовив він стиха,— чого татунь так довго там затримується? У нього зіркі очі, міг за півдня геть усе видивитись...

Кашляю тепер я підозріло довго. Але вигадую добре.

— Він то вже видивився, це факт, однак хіба проберешся серед тих німців білого дня — ти ж сам казав, що їх там стільки, що й сплять сидючи? От він замаскувався десь і чекає ночі...

Маркіян аж скидається од якоїсь думки.

— Дядьку, а коли татунь і вночі не зможе вилізти із схованки?..— голос його спотикається од хвилювання.— А ми ж все одно рушимо канавою... То як він узнає, де ми опинимось?

Тут уже мені не довелось кашляти.

— Ну, це найпростіша штука. Пустимо вгору зелену й червону ракети — це такий у нас умовний знак,— от він і втямить, де ми... І пробереться до нас...

— Хі-і, ракети пускатимете! — аж підскакує Маркіян.— А можна я однюсіньку пушу?

— Можна,— великодушно дозволив я. Хоча прекрасно знав, що, вийшовши з оточення, ми не посміємо виявити себе...

Маркіянові очі мрійливо звузилися.

— А коли татунь приб'ється до нас там, за германцями, то я зразу... сильно поцілую його (знаєте, як скучив?) візьму за руку, і ми підемо додому. (Ви ж відпустите, правда? Ми ж на одну ніч!..) Татунь кулета візьме з собою, тоді хай спробують сикнутись поліцаї!..

Мені стало не по собі од його слів, мороз пішов по за шкірою.

— Пустимо, пустимо,— поквапом одказав і перевів розмову на інше.— Слухай, Маркіяне, от-от Червона Армія визволить нас і вас, вижене геть фашистську погань, то що ти робитимеш тоді, ким хочеш стати?

Маркіян чомусь зніяковів од мого звичайного запитання, аж кінчики його вух порожевіли.

— Та, дядьку, коли б про себе тільки думати, то безпремінно подався б учитись на тракториста. Коли в сороковім році «совети» прислали нам першого трактора в село і він їхав вулицею, жаско гуркочучи, я так перепудився, що на верхівці клена опинився... А потім так полюбив його, що дядько Микита, тракторист, батурою мене увечері одгонив додому... Тільки куди мені з моєю сім'єю вчитися? — ледь либонів його голос.— Татунь на фронт піде дотрощувати германців, а мені доведеться з малими ворохобитись. Ото, дядьку,— вуха Маркіянові просто палають,— надумав я женитись...

— Женитись?!

— Ви не смійтесь, дядьку Арсене,— сумно зиркнули на мене хлопчикові очі.— Гадаєте, легко наварити, та обіпрати, та доглянути п'ятох малих, коли од матері мало помочі. Ото й надумав... Є у нас сусідська дівка, Галею звати... Вона негарна з лиця, та то нічого... Зате така проворна. І борщі варить смачні-пресмачні... Мене одного разу пригостила, то я незчувсь, як цілу миску вимолотив... Я їв, а вона журно приказувала, що постаріє дівкою — де після такої страхолюдної війни женихів набрати для дівчат... Хіба, каже, ти, Маркіянчику, підростеш та запросиш мене до шлюбу... Тоді я зі встиду ледь не згорів на місці, кинув ложку і, не подякувавши, джухнув з хати... А як роздумався, то не дуже воно й встидно — женитися, коли отака невикрутка... Ну, а поставлю на ноги своїх дрібних кривників, тоді й до школи піду, і на тракториста вивчуся...

Я мерщій одвернувся, щоб Маркіян не бачив моїх очей...

9

Сонце, байдуже до наших бід, підкоряючись лише законам весняного довгодення і спустившись до обрію, довго пливло над ним оранжевою нежаркою кулею. Та ось зачепилось за високого дуба — і розлилося по крайнебу буйною загравою. Заграва хлопнула на ліс, і стало навколо просто казково гарно.

— Тьху ти,— досадливо сплюнув дід Цьось,— як на глум вечір вибрався. Нам би хмар, та побільше, та дощичку, та холодного, щоб ті гади поховалися! Може, тоді б наші арміїці швидше просунулись уперед...

Партизани (вони вже усі давно попрокідались, неспішно готувалися до нічного ризикованого походу) згідливо похитали головами. Еге, зовсім не така ніч нам потрібна. Та вибирати не доводиться. Коли цього дня німці не рушили чомусь на прочісування лісу й болота (а може, й рушили, та до нас не дійшли), то завтра точно заявляться в «гості». А в нас «частування» зовсім обмаль — десть по десятку патронів на брата.

Отже, цієї ночі має вирішитися наша доля...

А Маркіян несподівано задрімав. Спав він неспокоїно, здригався, щось бурмотів уві сні, одного разу скрикнув. Я хотів було після отого скрику розбудити його, та Цьось не дав.

— Хай хоч так, у страшних снах, а поспить. Бо вночі буде, як варений рак...

Нарешті опала заграва, лишивши на зубчастому лісовому обрії лимонну нетривку стьожку. Я послав двох партизанів, щоб розвідали, чи немає уздовж канави засади, і узнали, скільки ми можемо у відносній безпеці йти берегом. Бо брести два-три кілометри холоднуватою весняною водою не хотілося.

Та й забарно.

Проснувся Маркіян. Різко скинув з себе куфайку, що нею я його вкрив, зачумлено озирнувся, певно, не розуміючи, де він. Побачив мене, заспокоївся і одразу спитав:

— Татунь повернувся?

Я розвів руками. Він глибоко зітхнув, зігнувся, мов куличок на болоті, і більше не питав і взагалі нічого не говорив, доки ми не пішли уздовж канави.

А пішли ми, коли на небі рясно вигаптувалися зірки, примовкли, стомившись, птахи та ошалілі від весняного дурману жаби. Наші розвідники принесли добру звістку — засади не виявлено, фашисти обіклали нас тільки уздовж дороги.

Отоді й попросив Маркіян, щоб я нагнувся. І в темряві блиснули тривогою його очі.

— Дядьку Арсене,— прошепотів він,— а може, татуню стало там зле? Він у нас слабує на легені...

— На війні всяке трапляється...— почав я, зовсім не маючи на меті розповісти хлопчаків правду.

Та він весь задригонів од моїх слів. Мабуть, його маленьке сердечко якось одразу втямило, що з батьком сталося непоправне. Але він не хотів, не міг повірити в загибель батька, одчайдушно відштовхував жахливу правду від себе.

Затулив мені рота долонею і швидко-швидко заговорив крізь сльози, що спікалися йому в горлі:

— Ні-ні, то не є правда, то не є правда... Татунь... він багато бачив на ґрунку в германців... він знаєте що? Перескочив через германців до «совєтів», аби їм геть усе виповісти... Їм же потрібніше все те, ніж вам, правда?

— Еге, еге,— тільки й спромігсь я.

Десь за півгодини скрадливого руху розвідники, що йшли попереду, зупинили нас. Ми безгучно залягли. Розвідники пошепки доповіли мені, що відси до німецьких позицій метрів з триста і далі йти верхом канави небезпечно — чимало сушняку валяється побіч неї. (Чи не німці навмисне накидали?) Отже, треба спускатись у воду. Як мені не хотілося, щоб Маркіян занурювався в неї — нічну вистиглу воду, занурювався майже по шию! Хотів було посадити його собі на плечі, однак він запручався, вирвався із моїх рук.

— Стронітиму над вами, гейби дурний. Одразу назирять германці...— зашепотів сердито.— І не малий я, щоби нести мене. Ще підірветесь...

— А жаби? — кинув я, здавалось, безвідмовного козиря.

Маркіян мерзлякувато пересмикнув плечима, однак відповів досить бадьоро:

— То коли я сам шпацирую, жаб страшно, а з вами вони мені майже байдужі...

Не в'язати ж його.

І я, зітхнувши, ступив у воду.

І тут праворуч роєм знялися в небо ракети, спалахнула скажена стрілянина. Певно, якась із наших груп не змогла тихо «просочитись».

Тоді й німці, що блокували нас і досі лише безупинно висвітлювали ракетами дорогу, а з автоматів

строчили вряди-годи, ожили. Зависли густо ракети над болотом, кинувши відблиски на воду, полетіли над нашими головами разки трасуючих куль...

Ми хутко вибралися з канави, приготувались до оборони... Стрілянина на правому фланзі невдовзі згасла, але наші «сторожі» довго не могли утихомиритись. Аж коли на сході до фронтової заграви приєдналася світанкова зеленавість, потомились. Хіба інколи з сонної руки косо вилітала з шипінням ракета та дирчала черга з автомата... Мовби змилюстивившись над нами, з болота піднявся ріденький туман, завис над землею.

Ми тихо спустились у канаву.

Ніколи я не почував себе так спутано, як у тій канаві. Вода тримала за поли, ноги грузли в торфї. Не йшли ми, а повзли черепашими кроками. Гнітила невідв'язна думка — варто якомусь фашисту з автоматом зазирнути через край канави — і поминай, як звали нас... А коли зиркав на Маркіяна, то серце кров'ю обливалося: тільки голова його стирчала з води... Помовчки немилосердно лаяв себе — не командир взводу ти, а авантюрист нещасний! Поперло тебе, дурня, в цю злощасну канаву, ще й людей за собою потяг!.. Може, кращий варіант придумали б гуртом...

Але це було запізніле самобичування.

10

Поволі, страшенно поволі ближчає бір по той бік дороги. А світає неймовірно швидко. Наші до краю напружені очі й стволи автоматів прикуті до країв канави. Лежить на них туман довгими шматками холодцю... А в моїй голові стукотить настирлива думка: «Ось зараз із того «холодцю» вистромляться німці...» Не йдем, а геть зігнуті, затаївши подих, пливем...

Зиркаю вперед. Ще сотня кроків, не більше, і кінець канави. Весь напружуюся. Тепер треба привидами переповзти дорогу — і ми в бору, ми майже порятовані... У моїх грудях розжеврюється надія...

Попереду йшли розвідники. Петро Катрук і Вїнциас Григайтїс. Обидва високі, ставні, вони тепер змушені були майже навпіл складатися, щоб часом їхні голови не визирнули з канави. Бережливий до зброї,

Григайтiс тримав автомат над головою. Я чогось затримався поглядом на Григайтiсi. I мене мовби шилом кольнуло: запасний диск визирає у нього з сумки.

Щойно я нахилився до Цюся, який дибав поперед мене, аби він передав по вервечцi Григайтiсу, щоб засунув глибше диск, як диск випав i бовтнув у воду... Гучний сплеск знявся над канавою, поплинув, здається, до самого обрiю... Ми на мить отетерiли від несподiванки. Жодного разу за все моє партизанство нi з ким такого не траплялося. I ось трапилося, в таку хвилину!..

Сплеск, звичайно, був не такий гучний, як нам вiдалося, однак нiмцi почули його. Шугнули в небо ракети, затрiскотiли навперебiй автомати, загарчали хрипко кулемети, просто настелили над нами свiтний мiст iз трасуючих куль... Ми, ошелешенi таким неочiкуваним поворотом подiй, присiли у воду по шию, наставили у всi боки зброю.

Нiмцi не показувалися на краях канави. «Мабуть, спросоння не розiбрали, звiдки сплеск,— майнуло менi в голові.— А може, й не второпали, що то сплеск»... Та я вiдiгнав останню думку. Принаймнi вартовi не спали, пильнували околицiнiсть, отож сплеск розрiзнили. Ось-ось рушать до канави...

Що робити? Думки в шаленiй круговертi помчали у моїй голові. Рвонуту вперед?.. Еге, по водi не рвонеш (метрiв iз тридцять канави лишилося), тiльки увагу привернеш бовтаннiям. Та й дорогу, мов на злiсть, очистило від туману; її наскрiзь прошивають кулi. Вискакувати нагору? А далi?..

Далi думати менi не дали. Темна потороча з автоматом вигулькнула над краєм канави. Хтось iз наших «зняв» її чергою, але тепер ми були виявленi.

— Геть з води! Вiдступати назад! — скомандував.

Хапаю Маркiяна пiд руки, виштовхую на берег, вдряплюся сам, обламуючи крихкi торф'янi краї. Краєм ока помічаю праворуч кулемет. Кидаю туди останню гранату, кричу:

— Бiгом!

Ми пiрнаємо в лiсок, бiжимо зразу обiч канави, а потiм рiзко звертаємо лiворуч. Раз у раз обертаємося, щоб вистрiлити в переслiдувачiв. Передi мною мель-

кають босі Маркіянові п'яти, я намагаюся бути якомога ближче до них, щоб затулити хлопця собою.

Чесно кажучи, я тоді не вибирав свідомо напрямку для групи. Одна думка важко стукотіла в скронях: «Одірватися від фашистів, одірватися від фашистів»...

Попереду групи сягнуто біжить Григайтіс, що так підвів нас. «Ух ти, розтелепа! — помовчки лаю його. — Мало не погубив нас, а тепер, мов заєць, вирвався... Ну, підожди, я тобі покажу!..»

І раптом Григайтіс, наче почувши мою погрозу, різко зупиняється, обертається.

— Чого став? — горлаю. — Вперед!

А він як приріс до землі.

Пашачи гнівом, підлітаю разом з Маркіяном і рештою партизанів до Григайтіса.

Гучне охкання виривається з наших грудей.

У світанковій білястості лежить перед нами довга смуга болотяного топкого озера. З води раз у раз підіймаються брудні бульбашки і лунко тріскаються.

— От і все, — неприродно спокійно каже Цьось і витягує свою закіптюжену люльку. — Хоч покурю на останок...

Я гарячково роззираюсь. Ми таки відірвалися од переслідувачів — бігли ж наосліп, щосили, а вони, певно, обережно чалапали, раз у раз озираючись. Постріли глухо долинають. Та вони поволі наближаються зі всіх трьох боків. Ми притиснуті до гиблого озера...

Механічно рахую партизанів. Вісім зі мною. Отже, двоє загинуло... Стрічаюся очима з кожним, і не бачу в жоднім погляді паніки. Сум, туга і... рішучість дорого віддати своє життя... Від цього сам зміцнююся духом.

— Товариші, — кажу тихо, але твердо, — займемо останню оборону. Партизани не здаються...

Усі мовчки хитнули головами, стали діловито перевіряти, скільки лишилось патронів.

«Маркіян... Що робити з Маркіяном?» — наче обухом ударило мене по голові. З натугою опустив на нього погляд.

Хлопцеві очі хутко оббігають партизанів і зупиняються на мені. Великі, засльозені, здивовані, перелякані...

— Дядьку,— дзвенить його повний нерозуміння голос,— невже германці можуть перемогти партизанів?..

Партизани одвертаються.

Я піднімаю хлопця на рівень своїх очей і кажу одверто, як дорослому:

— Маркіяне, цього разу вони перемагають, бо їх удесятеро більше. Та ми дорого віддамо свої життя...

Маркіян пручається в моїх руках, по його щоках ручаями пливуть сльози.

— Це я винен, я повів вас тою проклятою канавою, щоб її грім розметав!

— Ти ні в чому не винен, це був єдиний вихід... На війні всяке трапляється... У нас до тебе є одне велике прохання — щоб ти врятувався й передав червоним бійцям наші документи... І розповів про нас, наш останній бій...

— Ні, ні,— захлинається він сльозами,— я з вами, я з вами... проти тих гадів!..

— Це — наказ командира! — жорстко чеканю.

Опускаю притихлого хлопця на землю, поспішно розглядаюся.

Куди ж заховати його? Може, прикидати десь у виймці мохом?..

— Маркіяне, ходім, я тебе приховую,— сягаю праворуч рукою, де стояв хлопець. І — хапаю повітря.

Поміж сосонками, нуртуючи густий приозерний туман, майорить берегом його колісь біла сорочина.

— Маркіяне, куди ти, вернись! — притишено гукаю, бо вже просякають крізь туман притлумлені голоси німців.

І чую у відповідь радісний поклик:

— Дядьки партизани, спішіть-но сюди! Що я знайшов!

Ми біжимо. Щоб спіймати неслухняного хлопця й негайно заховати.

Маркіян стоїть коло дивного зеленого гостроверхого конуса, заввишки з людину, який випнувсь із землі. Хоч яка трагічна була ситуація, та я вирячив од здивування очі — що за химородія? Справжній намет з моху...

— Дядьку Арсене,— аж захлинається од збудження Маркіян,— ми всі порятуємось... їх тут багато... Ми єдного разу аж тут пасли худобу... Зблудились так...

то у жмурки грали... куреня розрізали й ковались усередину... Ріжте хутко!

Я швидше машинально, ніж свідомо, розтяв ножом стверділий мох. Усередині побачив значно менший конусик землі. А що, коли справді?..

— Ану, Талієв,— кажу щуплому партизану,— стань сюди.

Став він, обняв конусик. Я стулив розріз. Щез чоловік.

— Дихати можна? — питаю.

— Можна,— глухо долинає, наче з того світу.— Тільки смердить...

— Потерпиш,— кидаю і біжу до другого «куреня».

Степан Цьось, перш ніж ступити в «курінь», скидає свою велику заячу шапку, подає мені:

— На. І з хлопців познімай. Позашвиргуйте в озеро. Хай подумаютъ гади, що ми згарячу та з розпуки згибли у безні...

Поки Григайтіс біжить закидати у воду наші шапки, картузи й пілотки, ми з Маркіяном гарячково ховаємо партизанів. Маркіян, по вінця повний гордістю за свою вигадку, не може мовчати.

— Правда, ми тільки раз з хлопцями у курені ковались. Бо татунь ледь найшов нас тут і дуже сварив... А ще бабуня увечері — вона тоді жива була і геть усе по господарству робила,— коли я похвалився схопанкою, настрахала: в тих куренях болотяні дідьки ночують. Ото від них такий негарний дух усередині. Відтоді я більше не був біля куренів...

Я мимохіть, працюючи руками, якимось закамарком мозку міркую: дійсно, звідки вони взялися?.. Згадую пухирі на озері і нарешті утямлюю: то газ метан, зібравшись у болоті, видув оті «курені», як каже Маркіян. Мох тут, видно, міцний, не порвався. А потім зашкаруб разом із землею.

Та ось упхнули ми останнього партизана, Григайтіса, підбігли до наступного «куреня». Одним помахом ножа розрізаю його.

— Лізь,— кажу лагідно Маркіяну,— винахіднику малий... Орден тобі дамо, коли кінчиться все добре... Як справжньому партизану!

А він — ні з місця. Зіщулився, очі злякано блимають.

— Ну, ну, чого ти? — легонько підштовхнув. — Не гайся — чуєш, як близько фашисти гергекають?.. Боїшся дідьків, чи що? То бабусині вигадки...

— Ні, дядьку, — звелися на мене стемнілі очі, — не боюся... Це — останній «курінь»...

Мене мов облили крижаною водою. Окрутнувся на місці. Справді, останній.

Довгу мить брав себе в руки.

— Давай, давай, — уже сильно штовхнув хлопця. — Он звіддалік ще один бовваніє...

Маркіян ступив крок у «курінь» і обернувся.

— Дядьку, тут просторо! Ставайте, а я біля ваших ніг змакулюся. Ніколи вже бігти до того куреня, що, кажете, бовваніє...

У мене гора з пліч звалилась. От малий, знайшов вихід!

Щойно я став і притулився животом до конуса землі всередині «куреня», як мені ніби накиннули чорну хустку на очі. Я ошелешено закліпав очима. Помацав у темряві руками — Маркіяна біля мене не було. От клятий хлопчисько! Обдунив мене! Зараз я тебе дожену і силоміць упхну в схованку... Розвів стулки «куреня», і моя нога, що збиралась ступити назовні, заклякла в повітрі.

Кроків за сорок від мене з туману визирала голова у високому офіцерському кашкеті. Ось вона повернула очі в мій бік, і я хутко зачинив мохові стулки...

11

Аби це лише я сидів у своєрідній схованці, то зграячу вискочив би з неї... Навряд чи допоміг би чимось Маркіяну, що ціною свого життя вирішив урятувати мене, але вискочив би, я точно пам'ятаю той момент і свій настрій... Мене втримало тільки те, що у таких само «куренях» затаїлося ще сім моїх товаришів. Щойно німці побачать мене, як зрозуміють нашу хитрість, і тоді всі загинуть...

А німці ходили по березі, герготали, час од часу пострілювали, і тоді, здається, ті кулі впиналися в моє серце... «Це по Маркіяну, по Маркіяну», — молотом гупало в скроні. Я скрипів зубами, лаяв себе найостан-

нішими словами за те, що не вберіг хлопчика, мало не плакав од безсилля...

Терпіти далі не було змоги, і я продовжав ножем дірку. Тонкий промінчик ранкового рожевого світла пронизав мою схованку. Я жадібно припав до отвору, зашарив оком. Німців не було, їхні неясні постаті хитались край берега, звідти долинав гучний гомін. Очевидно, розглядали наші головні убори на озері і обговорювали, як вони туди потрапили й де їхні власники. Та мене зараз цікавило лише одне — де Маркіян?

Не знаю, чому мій погляд привернула купка маленьких пухнастих сосонок, що тісно стояли кроків за двадцять од мого «куреня». Туман накинув на них спільну сиву намітку. Напружую до краю зір, аж слюза бризкає, і... вирізняю Маркіянову голову. Вона безживно лежить унизу під сосонками... Жах наскрізь проймає мене, дерев'янить ноги, руки... Варвари... найпідліші варвари... Отак скатувати дитину...

І враз... голова повернулась, і на мій «курінь» глянули Маркіянові очі! Я так полегшено зітхнув, що здається, «курінь» ворухнувся. Та більше порадіти не встиг. Почулися кроки. І мене знову мовби обсіпало колючим снігом — до сосонок неквапно чалапав, тримаючи в руці парабелум, отой офіцер, що я його першим побачив. Отут уже витримка зрадила мені. (Та й кому вона не зрадила б у такій ситуації?) Сунув у дірку в «курені» дуло автомата. Тепер я не думав ні про товаришів, ні про себе, тільки про Маркіяна...

Здається, цілу годину офіцер ішов до сосонок. Мій палець судорожно вчепився у спусковий гачок автомата, серце калатало в грудях, мов несамовите...

Офіцер на своїх довгих ногах прочвакав так близько од Маркіяна, що зачепив одну з сосонок, і вона стріпнулася, бризнула росюю. І пішов до озера, де не вщухала розмова. Маркіянова голова, що ніби заклякла, коли німець простував до сосонок, ледь ворухнулася. Ворухнувся і я, зняв пальця з спускового гачка. У голові дзвеніло. «І як він там згильдився між сосонок на малюсінькім п'ятачку? Чим прикидався, що лиш голова строгонить?» — подумав уже трохи полегшено.

Продовжав ще одну дірку, щоб бачити німців коло озера. Вони й досі тицяли пальцями в наші шапки,

картузи, пілотки, вимахували руками. Не могли дійти згоди — чи справді потопились ми, чи якимось дивом вислизнули з їхніх рук... Урешті офіцер подав якусь команду, німці рясно покропили кулями наші головні убори, розділились на дві групи й почваланали на обидва боки уздовж озера...

Коли їхні голоси заглухли, я прожогом вискочив з куреня і — мерщій до Маркіяна.

Те, що я побачив, і досі чітко стоїть перед моїми очима. Хлопчикова голова... «плавала» у маленькому багnistому «вікні», обіч якого росли сосонки. Я ошелешено закліпав очима і не зразу помітив, що Маркіян висить на розведених в сторони руках... Занурив я свої руки у баговиння, вихопив хлопця. Притулив до себе бліде, мов крейда, обличчя, слова не можу мовити. І він мовчить. І рук не опускає...

— Чого ти, хлопчику дорогий? — добувсь я нарешті на слово. — Все обійшлося, напевне... Отямся, опуси руки...

— Та... — наледь розтулились посинілі тремтячі губи, — не можу... задерев'яніли... Ой дядьку, як було лячно, — схлипнув нараз і припав обличчям до моєї куфайки.

Я розтер його руки, опустив. Тут і решта партизанів, почувши мій голос, повилазили, обступили нас. Гладять Маркіяна по чубові, а дід Цьось міцно поцілував хлопця...

Та я швидко отямився. Ніжності потім. Порахував людей. Нема Григайтіса. Побігли до його схованки, відкрили. Стоїть, скарлючившись, вхопившись за живіт. Черга прошила. Губи покусані до крові. Певно, тяжкопоранений, помер у страшних муках, але жодного стогону не зірвалося з його закривавлених губ... Поховали загиблого партизана у «вікні» між сосонками в суворому мовчанні. Пробач, друже бойовий, не маємо часу копати тобі могилу...

12

Куди далі? Радились не більше хвилини. Швидше всього, майже всі німці від дороги рушили на прочісування. Може, тепер проскочимо?

Так і було. Тільки четверо гітлерівців сиділи звіддалік од канави на горбку коло станкового кулемета. Взяли праворуч од них, переповзли дорогу й опинились у бору. На волі! Зразу йшли скрадливо, стережучись засади, а потім рвонули бігцем, хоч, здавалось, у нас, виснажених, голодних, перенапружених, де тим силам узятись! Бір високо над нами шумів верхівками, а під ногами незвично твердо одлунювала земля.

Ось і наша база під двома старезними усохлими дубами. Біля неї немає нікого з партизанів — отже, ми перші «просочились». Падаємо на м'яку траву, розкидаємо блаженно руки, віджекуємось.

— Кляті фріци спринтера з мене зробили, — бурчить Степан Цьось, витягуючи люльку. — Після війни, диви, ще рекорди битиму.

У партизанів на потрісканих губах з'являються неспілі усмішки.

Один Маркіян стоїть. Смикаю його за сорочину.

— Лягай, хлопче, ти цілком заслужив відпочинок, — стелю куфайку. — Зараз ось сало відкопаємо, сухарі, то й перекусимо...

— Та провірчуй дірку для ордена, — лагідно гуде в сріблясту бороду Степан Цьось.

Маркіян мляво крутить головою. А очі аж сиві од утоми, безсоння, пережитих страхів.

— Ні, дядьку Арсене, я піду...

— Куди?

— Та куди ж... до торфу, — і здригається, певно, уявляючи той зворотний шлях. — Ми ж уночі сюди не втрапили, не кинули ракет... А тепер день, хіба татко побачить їх... То він, певно, сидить край торфу, переживає, де ви... А германці от-от дійдуть туди, злапають його...

Я силоміць саджаю хлопця на розстелену куфайку. Присовуються партизани.

— Маркіяне, — кажу м'яко, — почекай, підемо удвох з тобою. Тільки трохи спочинемо... Бо нас ноги туди не донесуть...

— То є правда, — хитає він головою, і його очі самі заплющуються. — То я троньки-троньки подрімаю, — лягає на куфайку і підкладає кулачок під голову. — Тільки ви мене розбудіть... хутко...

Степан Цьось знімає свого довгого зеленого піджака, вкриває хлопця. Кілька хвилин ми сидимо коло нього, і на наших обличчях, обвітраних, згрубілих, проступає ніжність упереміш з журбою. Я стріую головою, яку ваговить сон, пошепки мовлю:

— Хлопці, є думка. Давайте сходимо, як стемніє, разом з Маркіяном у село й тихенько виведемо в ліс їхню сім'ю. Влаштуємо десь у хащах, дамо продуктів... Пересидять там кілька днів, доки наші не визволять їхню Лишнянку... Двоє з нас, ясне діло, лишаться на цій базі для зустрічі груп, що прорвуться...

Партизани згодливо кивають.

Спить Маркіян, і між бровами у нього поволі розпрямляється скорботна зморщечка.

У верховітті озивається зозуля. Вона кує Маркіянові довгі літа. І щасливі.

13

Потім і я заснув. Не заснув, а наче в чорну прірву стрімко полетів.

Схопився од страшного гуркоту. Вилізши хутко на дерево, побачив — наші артилеристи громили висоту. За кілька хвилин вона щезла в клубах диму, вогню, жовтої куряви...

Зачаровано дивився на те далеко не чарівне, як для іншого ока, видовище...

— А що, матері його ковінька, — гукнув Цьось, — хоч цим допомогли Червоній Армії: змусили паразитів виявити свої вогневі точки...

Я кивнув головою. Еге, хоч цим...

За тою канонадою не почули шелесту кущів.

— Що за люди? — суворо пролунало.

Ми враз обернулися й не повірили своїм очам. Перед нами стояли червоні бійці. П'ять чоловік...

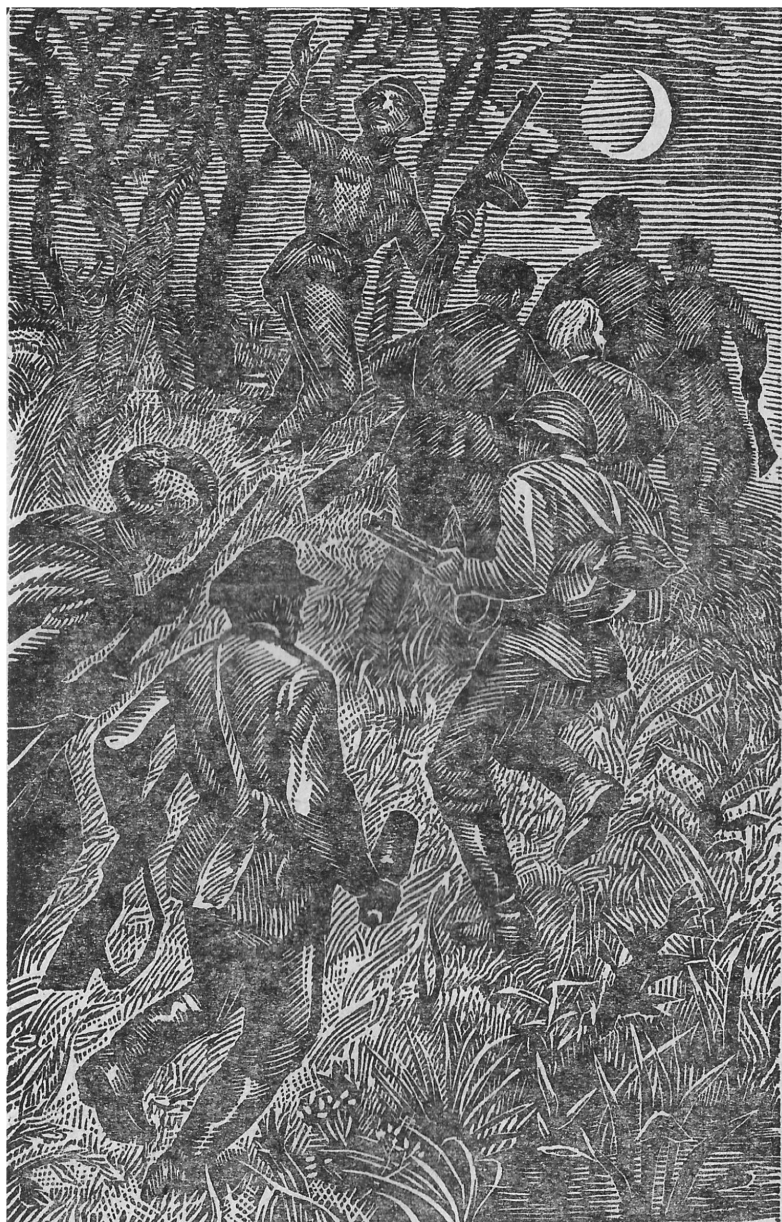
— Партизани ми, — чомусь прошепотів Цьось.

Ну, а потім були обійми, поцілунки, сльози, що їх не вдалося стримати...

Лейтенант, наледь вирвавшись із наших обіймів, заклопотано мовив:

— Товариші партизани, треба вийти до висоти з тилу. Проведете нас?

— Аякже! — відповіли в один голос.

— Тоді ходімо до нашої роти. Тут недалечко на короткому привалі.

Я розгублено подивився на Маркіяна. Обіцяв же вернутись до торфу... Ну, то так, аби приспати... Але ж в село конче треба проскочити. Може, там поліцаї наостанок глумляться з людей...

Маркіян зиркнув на мене. І — до командира:

— Товаришу червоноармієць, а моє село Лишнянка ще й досі під германом?

Лейтенант, здається, тільки зараз помітив хлопця. Однак зовсім не подивувався, відповів діловито:

— Витурила наша рота фрїців з твого села. Зайшли з флангу і шуронули їх...

— Спасибі,— ледь усміхнувся хлопець.— Й вам, дядьку Арсене, спасибі за все... То я піду...

— Пожди,— вхопив я його за рукав.— Може, стрінемося з твоїм батьком,— до висоти ж ідемо,— то я про нашу з тобою зустріч...

— Дядьку Арсене,— журно перебив мене Маркіян,— ви добрий, але не вмієте неправду мовити... Я ж не маленький... Скажіть-но ліпше, як і де мій батько...

Я наледь видушив із себе:

— Смертю хоробрих. Коли на висоту йшли... Ось візьмем її з бійцями, то заскочу до тебе в село, сходи-мо, покажу...

— Добре,— переривчасто зітхнув і подав мені свою не по-дитячому велику руку:— Прощайте, дядьку. Ходіть щасливі, хай вас куля обминає...

Я міцно обняв його, поцілував, стривожено зазирнув у очі. Вони були сухі й пекучі.

...Не попав я тоді в село, не побачив більше Маркіяна. Взяли ми висоту й пішли з армією на захід...

* * *

Я нарешті упізнав Маркіяна. Він скромно примостився скраю. На його грудях сяяв орден Леніна... Мені здалося, що він на мить відірвав погляд од матері, глянув на мене променистими очима. Ніби мовив: «Бачите, дядьку Арсене, все добре вийшло. А ви так за мене переживали...»

ВІДЛИГА СЕРЕД ПОЛЯ

1

У вухах дзвенить, ніби я випірнув з води. Руки ще тремтять, ніяк не можуть засунути заліковку в кишеню. А десь у грудях вже народжується така бурхлива радість! Ледь утримуюся, щоб не пройтися на руках по вузькому і високому університетському коридору.

Все! Останній екзамен першої сесії полетів к бісу! Правда, перед очима ще маячить обличчя Миколи Івановича, іронічно усмінене, бо я плутаюся у словнику Даля, в руках ще чується грубизна того вельми мудрого словника. Та те враження скоро геть зітреться канікулами з пам'яті. Наче й не було ніколи. Кажуть, що на старість все згадається — і екзамени, і заліки, і навіть оті неприємні моменти, коли бекаєш, мекаєш перед викладачем, як баран. Тепло, розчулено згадуються. Ну, і хай, хай лишаються вони в голові до старості. А зараз — геть з-перед очей і екзамени, і заліки, і Миколу Івановича, який хоч і усміхався іронічно, але поставив мені четвірку...

У парку по той бік вулиці — голубий, підрожевлений сніг. Я аж очі заплющив — невже мені після екзаменів усе бачиться в рожевому світлі? Їхав уранці до університету — за вікнами сіріло небо, сірів забруднений сніг. Правда, я не дуже роззирався. Вшпинився у підручник, і в трамваї встиг перебігти двадцять сторінок. Звичайно, попалося зовсім інше.

Підбиваю догори шапку і бачу таке незвичне взимку голубувато-білясте небо. У його в'язкій голубизні поволі тоне жовток сонця; ось-ось воно сяде на старий будинок з похмурими немовлятами на фасаді. І який песиміст наліпив отаких потвор?

До вокзалу близько — дев'ять хвилин тролейбусом. Та мені нетерплячка в ногах, у грудях. І, схопивши

важкенького чемодана (де зібране ще зранку манаття, три батони і триста грамів цукерок сестричці), бігцем кидаюсь по бульвару вниз. Перехожі не звертають на дивного стайера жодної уваги — після сесії чимало отаких бігунів б'є рекорди на бульварі.

На привокзальній площі буденна суєта. А мені вона видається святковою. Урочисто гудуть паровози, смачно пахне вугільний дим, звідусіль лине веселий гомін... Довго й розчулено тисну руку односельчанинові Павлу Стомбуру. Він вантажник, щойно із зміни. Та я мовби не помічаю його стомленого, обкладеного зморшками обличчя, завезяної куфайки, досить похмурого настрою...

Поїзд уже рушив, коли я випорснув на перон. Але поки машиніст «розкочегарює» неповороткого паровоза, встигаю ускочити в останній вагон.

Примружуюсь, бо знадвору в вагоні темно. Раптом хтось смиче мене за полу. І ось вже сиджу на лавці, збентежено роззираюся. А наступної миті радо тисну руку Сашкові Митрофанченку й Левкові Пузію, моїм однокласникам, що вчаться теж в університеті, тільки на інших факультетах. І Каті Шмигун тисну, теж однокласниці. А Любі Марченко, що сидить у кутку, лиш киваю. І, мабуть, трохи червонію, бо щокам стає гаряче.

2

Якось після закінчення школи Катя запросила мене на іменини. Гуляли в саду, під грушею-лимонкою. Пили столове вино і заїдали його жовтими терпкуватими грушами, що падали просто на стіл. Патефон негolosно, із шишінням кидав у застиглий, сповнений ніжних синіх тіней сад то швидко «Ріо-Ріту», то хвилюючий «Куц бузку», то сумний вальс «Розбите життя»... У мене в голові кружеляли джмелі — і од вина, і од п'яного вечора... Танцювати не хотілося, та й не було з ким. Сашко не відпускав од себе Катю, а Левко прилип до Тані — гарної білявої медички, що її недавно прислали до нашої лікарні. Мені хотілося говорити. А цього незвичного вечора просто неймовірно хотілося вилити перед кимось свою душу. Все, що там є, до краплиночки.

І тут прийшла незнайома дівчина. Кругленька, з довгими косами.

Всі їй дуже зраділи. Люба, так звали дівчину, пройшла дванадцять кілометрів, щоб поздоровити Катю: вони давні подруги, познайомилися ще в піонерському таборі. І хлопці зраділи: їм стало незручно, що я сиджу п'ятим зайвим. Ну, а про мене їй говорити нічого!

І я одпустив тремтячий од нетерплячки язик.

Люба слухала уважно, дивилася на мене довірливими очима — чи то сірими, чи то карими, — у темряві не розбереш. А я «строчив» у ті очі — і про свій клас, і про університет, і про футбол, і про свого товариша Юрка, з котрим ми здружилися на все життя...

Я проговорив би всю ніч, якби не зайшла до саду Катина мати й не покликкала дівчат. Я йшов до хати, уже мовчазний, поруч Люби, і в мені нуртувала така ніжність до цієї дівчини. І чомусь хотілося взяти її хоча б за палець...

А вона сама подала мені на прощання руку — теплу, м'яку. І сказала тихо, безневинно: «А я вас трохи знаю. Ви у нашому селі у футболу грали. В чоботях і галіфе...»

Мене з усіх боків обсіпало жаром.

Про оте кляте синє галіфе, мабуть, до старості мені нагадуватимуть.

Пошили його мені у дев'ятому класі. З батькового. Вся школа глузувала з мене. Дразнили «маркізом Галіфе». Та я носив, бо не було чого іншого на осінь і зиму. Поки не сталася ота пригода в Любиному селі Осняки.

Викликали нас осняківці на футбольне змагання. А вже стояла глибока осінь. То ми й подалися до них, хто в чому прийшов до школи. Грали на сивому од роси пожовклому лузі. Я стійко витримав глази дівчат («Ой, ой, гляньте, секретар сільради вибіг!»), свист хлопців... Ми швидко забили оснячанам гола. І знову притиснули супротивника до воріт, що їх імітували два портфелі. Захисники викинули м'яч за лінію воріт. Я побіг подавати кутовий. Так гарно встановив м'яча на невисокій купинці, розігнався. Не встиг помилуватись на крученого м'яча, як почув підозрілий

тріск. Що то за тріск, я зрозумів по шаленому реготу болільників... Затиснув руками порване місце і горами майнув додому. Тільки далеко в полі, коли Осняків уже не видно було, спинився...

Можливо, якби про той страм згадала інша людина й іншої пори, я б так не спаленів. Але зараз — коли навколо стояла бархатиста ніч, сповнена солодких таємниць і мрій, коли моя душа витала десь аж над вершечками яблунь і груш, а моє серце навстіж було відчинене для Люби,— вона взяла і кинула ті ганебні слова в мою широко відкриту душу.

Втім, то я пізніше, гірко переживаючи, все оте, як то кажуть, обгрунтовував. А тоді, після Любиних неочікуваних слів, я різко вихопив свою руку й вилетів на вулицю...

Відтоді я давно не бачив Люби. Інколи лиш згадував, і в мою трохи зажилу душу крізь образу проривалися лагідні очі дівчини...

3

Я сиджу навпроти Люби й од ніяковості не знаю, де діти очі. І Любі, бачу скоса, не по собі. Мучить у руках червону рукавичку.

Добре, що з нами Левко. Він, як каже моя мати, й мертвого підняв би й пустив у гопак. Удався він у свою бабу, яку всі у селі добродушно прозивають Мелкою. Зуби у нього великі, мов теслиці, а білі — наче в негра позичені. Коли Левко ірже — а він таки справді ірже, як молодий жеребчик, зуби засліпити можуть. Ну, і язик — чистісінько бабин. Левко будь-кого перекривить. Вся школа давно вирішила — бути Левкові артистом. Як Андрій Сова. А він подав на фізичний університету, здав усі екзамени на п'ятірки. І тепер починає штурмувати фізику... Зараз Левко «представляє» своїх викладачів. Та так, що вже піввагона зморених після зміни чоловіків і жінок (поїзд приміський, один з тих, що їх звать «трамваями далекого слідування») стріпнули сон із очей і, усміхаючися, прислухались до вистави.

У Дарниці зайшла ще одна землячка — Ніна Зазимко. І я по-джентльменськи «переселився» на вузеньку приступку під вікном.

Неймовірно швидко пролетіли три години. І ось уже Люба схопилася. Я й собі скочив. Еге, устигнеш за Левком! Уже в його руках Любин чемодан, уже він веде Любу під руку до дверей. А я спантеличено стою біля лавки... Ще крок, і Люба зникне в тамбурі... І враз вона обернулася. «До побачення!» — гукнула всім. А мені так сьйнула сірими очима, що у мене голова запаморочилася.

4

За вікнами, доки ми їхали, все змінилося. Звідкись насунули сиві бубняві хмари. І довкола у полях затанцювали узористі сніжинки, зашкребли гострими кігтками в шибку. Крихкі кігтики ламались, і на склі застигали льодові сльозинки.

Та що нам сніг, що нам пронизливий вітер, що нам сім кілометрів переметеної дороги! Підхопили свої потерті чемодани і — гайда місити кучугури здоровенними чеськими ботинками. Ми ще звемо їх «універсалами», бо ходимо в них і восени, і взимку, і на лекції, і на танці, і на побачення. Хоч призначені вони лише для одного: для лижних прогулянок.

Нам то нічого, а дівчата понабирали снігу в чобітки, ойкають...

Вчасно догнав нас дядько з підводою: він віз солому на ферму. Із сміхом вилізли на слизьку солому. Й одразу завели пісню. Навкруг стелилася хвиляста біла рівнина, лиш де-не-де м'яко затушована куцями, по ній вільно бігав свистучий вітер, ганяючи поперед себе холодні білі намітки. І так доречно прозвучала отут, серед поля, давня сумна пісня про ямщика, котрий замерзав у степу й просив товариша передати останнє вітання батькам та дружині — «пусть не кручинится, не печалится, если есть другой — пусть венчается...» Аж возій підняв одне вухо шапки, щоб краще чути. А потім ударили Дорошенком, що веде своє військо хорошенько. Кинули у морозний простір голосисті «Огірочки», які ростуть в чотири листочки. Побачили понуру галку, що неслась за вітром, і послали їй навздогінці пісню про її подружку, яка летить через балку та летючи криче... Навіть для старої

байдужої кобили, посмугової лозиною підводчика, заспівали: «Я ковал тебе залізными подковами...»

Коли ми вивантажились у селі на перехресті, дядько-возій розчулено тис нам руки й припрошував:

— Заходьте у середу, хлопці. І дівчат беріть. По куму роковини. Кум, царство йому небесне, любив і випити, і поспівати... Спом'янем його...

Ми великодушно обіцяли...

Я з розгону вскочив у двір. Нікого. Лише сутінки сидять під тином і хатою. Гм... Знали ж, що сьогодні я точно приїду, і не зустрічають. Навіть Саші не видно. Спантеличено штовхнув двері.

5

У хаті було темно. Я зашарив очима. І невдовзі розгледів у кутку Сашу. Вона скулилась просто на підлозі. Клацнув ліхтариком. На сестриччиних щоках червоніли хвилясті смуги. Від сліз.

— Що сталося? Що?! — кинувсь я до Саші, проїнятий страшним передчуттям.

Саша підвела очі. Прошепотіла:

— Тітка Горпина... померла... Вчора... поховали...

Ніби одрізало гострим ножем і екзамени, і вагонні веселощі, і пісні в степу, і Любу... Видибав надвір, побрів у вкритий темрявою сад. Рука сама десь відшукала палицю, сама стукала по чорних стовбурах. Стовбури гули, гілки здригалися й осипали на мене колючий сніг.

6

Далекий-далекий літній день 1942 року...

Прокинувся я од відчуття чогось незвичайного. Скочив на долівку й ніяк не міг зрозуміти, що ж сталося незвичайне.

Аж коли вийшов у двір, щоб умитися, втямив.

Небо було незвичайне. На ньому постелились хмари, тонкі, як рядно. І ті хмари весь час міняли колір. То захід спалахне зелено-зелено — очам боляче. То схід ніжно зарожевіє. То просто над головою величезна

студена ополонка засиніє. То над темним гасм ви-
ткнеться гігантська гілка бузку... Задерши голову, я,
зачудований і вражений, ходив і ходив по двору.

Тут і покликав мене батько.

«Хочеш поїхати до тітки Горпини?»

«Ой!» — тільки й вихопилося з моїх грудей.

Та я страшенно люблю їздити! А поїхати до тітки
Горпини, яка живе десь у таємничих степах, під ота-
ким казковим небом! Нащо батько питає?.. Правда, по
селу ходять поліцаї з гвинтівками. А інколи й три
німці з автоматами. Але ж зі мною буде батько!..

Тихого і жаркого червневого дня 1941 року ми про-
вели батька на фронт. Інші проводили чоловіків і
батьків з гармошкою, сумними піснями, з голосінням.
А ми мовчки пішли луговою стежкою до станції. Тато
ніс Сашу, яка все допевнялася, чи побачимо парово-
зи. Я міцно тримався за батькову сорочку. Мама і ба-
буся пригнічено йшли позаду... І на станції не голоси-
ли. Навіть я мовчки ковтав теплі солоні сльози, що
котилися прямо в рот. І, не кліпаючи, дивився на тата,
що визирав з дверей товарного вагона. Тільки Саша,
яка нічого не зрозуміла, тоненьким голосочком нага-
дувала татові, щоб він не забув привезти із фронту
«велику-велику цукерку»...

Темної і вітряної квітневої ночі 1942 року тонко
забриніла шибка. «Ой, це Митро!» — схопилася ба-
буся.

Справді, то був батько. Але який?

Худий — щока до щоки прилипла. Очі глибоко по-
западали. Рідка борода закущила обличчя. Довгий по-
рваний піджак, зелене галіфе і черевики без обмоток.
На голові — забруднений солом'яний бриль.

Я зразу трохи злякався, побачивши такого батька.
А, призвичаївшись, припав до нього. Бо хто ж не зра-
діє, побачивши батька та ще за такої, як каже бабуся,
«страшносудної війни»?

А бабуся і мама, спочатку порадівши, потім зазіт-
хали. Вже батько, переодягнений, помитий і нагодо-
ваний, лежав на печі, час од часу стогнучи й здригаю-
чись уві сні всім тілом, а вони, погасивши сліпака та
відіпнувши вікна, все сиділи на припічку й зітхали.
Тато був удома, живий й неушкоджений, а вони зіт-
хали...

Од мене теж одлетів сон, і я приповз до них, притиснувся до маминих колін. «Мамо, а звідки тато прийшов?» — прошепотів.

«Будеш дуже розумним, то швидко помреш!» — несподівано сердито одказала мама.

Я малим дуже боявся смерті, отож більше не приставав.

А бабуся ще додала: «Щоб нікому ні слова про тата»...

Тато цілий тиждень нікуди не потикався з хати. Потім одного вечора до нього зайшов високий похмурий чоловік. Чоловік повісив біля дверей довге пальто, і вони у хатинці довго про щось розмовляли із татом.

Другого дня тато одягнув старенького костюма, поклав на голову заяложений картуз і вийшов на вулицю. Я отетерів. Так його зараз схоплять поліцаї і поведуть до соснового ліска над яром!.. Туди в 1941 році повели голову колгоспу дядька Івана і ланкову тітку Мотрю, яка аж у Москві одержала орден... Глухо бахнули постріли. І вони більше ніколи не виходили з лісу... Я метнувся за татом, щоб не пустити його, та мама і бабуся утримали мене. Їхні руки тремтіли так само, як і мої...

Потяглися довгі-предовгі хвилини чекання. У напруженій тиші мені почали вчуватися далекі дзвони, неясні крики, мукання корів... Якби не цвіркун, хтозна, чи й витримали б ми таку неймовірну тишу. Він обізвався з-під печі, заходився заспокійливо пересипати дзвінкі камінчики із мішечка в мішечок. І пересипав їх доти, поки не став на воротах батько...

«Ну, все в порядку,— надсил усміхнувся він.— Взяли на облік. Будемо потихеньку жити...»

Тільки яке то було тихе життя? Зовні, може, й тише. А коли придивитися пильніше...

Вдень батько сіяв у общині, що її організували німці в селі, овес, садив картоплю, возив із скирт солому... А вночі до нас приходили люди. Вони про щось глухо бубоніли з татом; брязкало залізо; шелестів папір. Іноді тато щезав до ранку... Раз на тиждень привозили мішок борошна. І тоді на печі було справжнє пекло, а в хаті — баня. Зате так приємно пахло свіжим хлібом! Ціла гора його лежала на полу, накрита

рядном... Поки його не забирали ті люди, що привозили борошно...

Я швиденько збігав до хати, взув сандалі й скочив на воза. Мабуть, з рік я не був далі нашої вулиці. І тепер з цікавістю озирався. Дивився і не впізнавав села.

Раніше біля кожної хати червоніли рожі, рожевіли айстри, білів тютюнець... Сокотали кури, кувікали поросята, ліниво брехали на вітер собаки... Навіть у жарку жнив'яну пору звідкись долинала голосиста пісня. Разом із туркотінням трактора. А тепер? Серед білого гарного дня ніби вимерло село. Тихо, глухо, німо. Ніде нікого. Тільки на призьбі сидить дід Лема, у якого, казали, ще в імперіалістичну війну повискакували клепки, й товче у ковганці махорку...

Підвода здійняла пилку на кривулястій вулиці Іршаві, м'яко прокотилася лугом. І ось колеса почали дзвінко перебалакуватись з шосейкою. Тато насунув картуза на очі, зігнувся. Під'їхали до містка. Його ремонтували. Дядьки тягали колоди. А пообіч, коло Бурчака, який і справді весь час, крім зими, буркотів, сиділи два поліцаї й позіхали, аж роти їм перехняблювало. Батько скоса зиркнув на них і спрямував підводу на міст. Колеса важко переїхали товсту колоду. (Я ледь язика не відкусив.) Поліцаї провели нас уважними поглядами. І ми, поминувши пахтіючу олійню, опинилися в центрі.

І центру було не пізнати. До війни тут, на широкому, угодтаному до каменю майдані сходились велелюдні ярмарки. Продавали цукерки, яблука, груші, бублики, поросят, красиві хустки... А ще знамениті пісківські кавуни, у які, мабуть, тихцем досипали цукру — такі вони були солодкі... Тепер на майдані стояли чужі тупорилі машини, швендяли чужі солдати, гарикаючи чужою неприємною мовою. Все було таке чуже під казково квітучим нашим небом, на нашому майдані, де колись тупали тисячі наших ніг, що видавалося поганим сном...

Нарешті в кінці довгої тінявої вулиці засинів степ. І ми вільніше зітхнули.

Віз котився старою забутою дорогою. Колії заплела білокрітна берізка; на саму середину вибігли колючі будяки, стояли там настобурчено. Пообіч шуміла висока розбуяла трава й просилася під косу.

А косити її було нікому. Степ був такий порожній, що аж страшно. І це була зовсім не та порожнява, яка буває у полі переджнив'яної пори, коли люди лишають жита, пшениці, овси на самоті, щоб вони краще поспіли не хвильовані ніким, окрім ласкавого літнього вітру. Степ був сповнений загрозливої порожнечі й тиші. Злякано шелестіла трава, невпевнено обзивались у височині жайворонки; тільки коники відчайдушно-безтурботно сюрчали. Але від цього лише більше підкреслювалась гнітюча тиша.

Хмари вже облишили барвисту гру з сонцем, розтанули. І землю накрив глибокий синій купол, натягнутий так туго, що не було видно жодної зморшки. Батько ліг на спину, широко розкинув руки. Мабуть, йому закортіло злетіти в оту сяючу синь, подалі від осоружної землі, де гримлять гармати, бродять з автоматами ненависні німці, блукає всіма стежками й дорогами смерть... І я б полинув разом з ним... Подумав таке й швиденько вернувся на землю. Еге, подамося ми з татом у небо, а німці та поліцаї схоплять маму, бабусю, Сашу й усіх родичів, яких у нас чи не півсела, й поведуть до похмурих сосон... Вони ніколи не повірять, що ми втекли у небо, вони подумують, що ми втекли до партизанів...

Ми й незчулися, коли підїхали до маленького хутирця. Він теж ніби вимер. Тільки кури почували тут себе вільно: сокотали, розгрібали смітники; два півні завзято билися — зозулясте і вогненне пир'я летіло на всі боки.

Спились біля крайньої хати. Над нею схилилася горбата верба; благоденська огорожа з двох ворин оточила невеликий двір, суцільно вкритий кучерявим спорішем. На ньому здорово качатись, навіть у спеку в такому споріші таїться прохолода.

Біля хати нікого. А до шибки з того боку притислося бліде обличчя. Воно довгу хвилю пильно дивилося на нас. Затим навстіж розчинилися двері, й вискочила моторна жінка. Вона сплеснула в долоні, обняла тата, обняла мене, озирнувшись, хутенько завела в хату.

Тітка не знала, де нас посадити. То витирала лаву, то підсовувала табуретки... І ойкала, і усміхалася. А батько, поклавши руку мені на плече, стояв посеред

хати, й на його обличчі блукала ніякова усмішка. Здавалося, він поменшав на багато років, просто хлопчаком став. Оце завітав до тітки в гості й чекає гостинця.

Гостинець, звичайно, перепав мені.

«А де ж це Володя?» — нарешті подав голос батько.

Тітка здригнулася, полохливо глипнула на вікна. І чомусь пошепки сказала: «На горищі. Ховається од поліцаїв. У Німеччину хочуть погнати...»

Тут клацнула клямка, і поріг переступив високий худий парубчак. Він вайлувато потиснув руку батькові, а мене раптом схопив і підкинув до самої стелі.

Коли ми вже сиділи за столом, Володя прискалив око, кивнув на матір: «Ховає мене, наче кіт сало. Думає, що всі поліцаї району тільки на мене й чигають, — і пошепки: — Дядьку Василю, може, ви знаєте, де шукати партизанів?»

Батько ще тихше прошепотів йому: «Можна і тут... робити діло. За тим і приїхав до тебе...» А далі я вже нічого не чув, бо став гратися з котом.

Поки не було Володі, тітка метушилася біля нас, віддавала нам всю увагу. А щойно він зайшов — наче ми кудись ділися. Тітка дивилася тільки на Володю, ловила кожен його рух, кожне його слово. Навіть на сипаючи борщ, не зводила очей з сина. Через що борщ пролився на долівку, обпікши рудого kota, який терся у тітки під ногами й зелено заглядав їй у руки.

По обіді батько і тітка набрали в городі віз сіна. (Володю тітка не пустила, ще й двері зацепнула знадвору. «Тепер звідусюди чекай недоброго ока».)

Коли ми рушили, тітка довго стояла на воротах, дивлячись не стільки на нас, скільки на всі боки, обнишпорюючи поглядом засипаний полуденним сріблом степ аж до хвилястого обрію...

7

Листопадового дня, ясного й прозорого од жовтого листя, що, на диво, досі трималося на деревах, прийшли наші. Через тиждень мобілізували мого батька і Володю. Батька зразу послали на фронт, а Володя місяць учився в Ніжині. І тітка Горпина, прочувши про це, подалася в Ніжин. Хтосьна, як вона відшукала Во-

лодю — адже їхня рота стояла в приміському лісі і жила в палатках. Тітка якось прилаштувалася біля кухні. Чистила картоплю, варила молодим солдатам борщ та кашу. І смішила новобранців: то допомагала Володі взуватися, то тихцем приносила йому коржиків...

Володя горів на місці од сорому, сердився на матір, проганяв її додому. Але матері й сам генерал не одірвав би од сина... Це було під силу тільки війні...

8

Літо 1944 року видалося дощовим. І кожний сонячний день був для нас, дітей, святом.

Того дня світило сонце. І ми, добувши засмальцьовані карти, на яких пихаті королі, елегантні валети й навіть красуні дами були схожі на кочегарів, серед двору грали в дурня. Грали так серйозно, що не раз спалахувала бійка. Бо той, кого пошивали в дурні, ще й одержував образливе прізвисько: Гітлер, Геббельс, Герінг, чи просто — фрицюга.

Хтось так прожогом вскочив у двір, що не встиг звернути й, перечепившись об опецькуватого Іванка, брязнув посеред кола. Ми розлетілись, як кишнуті горобці. На наших затріпаних картах безживно лежала тітка Горпина, судорожно затиснувши в руці білий папірець.

Ми зразу втімили, що то за папірець. Похоронні приходили й на нашу вулицю. Ті, кому поштар, мацаючи очима землю, поспіхом тицяв папірець, голосили на весь куток, рвали на собі волосся, примовляючи розпачливо й безнадійно: «Ой, на кого ж ти нас покинув?»

А тітка просто впала, мов підтята серпом. І це було страшніше за голосіння.

Мені й досі яскраво видиться: зелений теплий спориш, безжурне сонце в небі, тихий вітерець, веселе джівкання горобців. І — незручна тітка Горпина на замазурених картах.

Вибігла з хати бабуся, відволодала тітку. Завела до хати, посадила на лаву. Прийшли сусідки. Шукали втішних слів і не знаходили їх. А в самих сльози

котилися з очей... Тітка Горпина ніби скам'яніла. Дивилася кудись за вікно скляним поглядом. Перебирала пальцями, які одні, здавалося, жили в неї, торочки скатерті.

Коли надворі загусли сутінки, тітка Горпина раптом схопилася. Ніхто не встиг і пальцем кивнути, як тітка джухнула з хати й розтанула в потемках. Годі було гнатися за нею.

А сусідки ще довго сиділи в хаті, не запалюючи каганця.

9

Ми з бабусею чи матір'ю раз на місяць бували на хуторі. Це було важко. Забачивши нас, тітка радо сплескувала в долоні, й зразу ж з її очей градом котилися сльози. Тремтячими руками витягувала із скрині Володин орден Червоного Прапора. І гладила, і пестила його, і рясно кропила сльозами... Вона страшенно схудла. Здавалося, що її тіло все перетворилося на сльози і виливалося, виливалося, виливалося через очі...

Пригостивши нас динями, котрі любив Володя, вона в який раз розповідала про сина.

Володя потрапив у зенітники. Червеного тихого вечора йому здорово пощастило. Він поцілів у хвіст верткій нахабній «рамі», що сиділа в печінках усієї армії. Зенітники не встигли дотанцювати навколо гармати переможного танцю, коли згори на них грахнуло щось велике й вогненне... Чи то випадково підбитий літак упав на гармату, чи фашист-фанатик останнім порухом руки так спрямував машину,— невідомо.

І лишився на спомин матері тільки орден, якого не встиг одержати син за свій подвиг...

Якось ми застали тітку незвичною — усміхненою. В її хаті було повно малюків. Тітка Горпина, усміхаючись, горнула їх до себе, як квочка курчат. І всіх хлопців називала Володями. І хлопці одгукувались на Володь. Чи їх навчили, чи самі втямили... «Оце дитсадок організувала. А то гребуться на вулиці у піску, в ставок норовлять...»

Через півроку колгосп збудував для дитсадка хату. Прислали з району молоду виховательку. І тітка зно-

ву опинилася на самотині й у порожній тиші... Вона почала балакати сама з собою, з горшками, рудим котом, рогачами...

Тоді батько, що вже повернувся з фронту, поїхав і забрав тітку до нас. (Ми вже жили в іншому селі.)

Тітка привезла з собою темну скриню, горшки, миски та ложки у вузлі. І викопану з коренем берізку, що її посадив Володя, як ішов на фронт...

10

Я пурхав у глибокому снігу, полохав горобців; мене хвиськали по обличчю пружні гілки; чіплялись на пальто руді реп'яхи. А в розпаленій голові чередою проходили зовсім свіжі картини, колочіші за реп'яхи...

Зразу всі ми турботливо ставились до тітки Горпини. Терпляче слухали її розповіді про Володю, хоч уже знали їх напам'ять. Всоте роздивлялися потьмянілий від сліз орден. Допомогали тітці мити підлогу, годувати поросля. (Наша мати ветлікар — день і ніч у колгоспі.) Вечорами читали їй книжки та газети, розповідали про школу. І тітка Горпина потроху одтавала, як внесена з морозу вишнева гілка.

А потім...

Потім якось так трапилось, що ми стали не звертати уваги на тітку. Вона про нас же піклувалася весь час: і хусточки завжди свіжі, і черевики начищені, і обід смачний... А ми? Загубили з пам'яті тітчин день народження. Байдуже дивилися, як вона вергає пудові чавуни з картоплею для поросяти, а затим довго віддихується і не може віддихатись. Незадоволено махали руками, коли вона починала розповідати про сина... Якось тітка ненароком перекинула чорнильницю на мій твір. Я скипів: «Ви, ви, своїми граблями...»

Останнім часом вона кашляла. Аж ревло їй у грудях. «Грипок», — заспокійливо говорив батько і мчав на поле: він агрономом працював. А тітка й спати не могла. Щоб не побудити нас кашлем, ішла тихенько на кухню й сиділа там до ранку. А у кухні з вікон дме, з підлоги дме, з дверей свистить...

Чого, чого воно так виходить? Адже всі ми — і мати, і батько, і я — не байдужі, не холодні люди! Чи то

час зіграв з нами такий злий жарт? Чи клопоти? А може, треба щодня пильно придивлятися до себе — чи не зачерствів, чи не вкрилися полудою твої очі?

Е, якби мені бодай на два роки назад вернутися!..

11

У вікна зазирає пізній зимовий ранок. Сірі тіні беззвучно блукають по стінах. Я протер очі, полапки дістав із етажерки книжку «Былое и думы». Навмання розгорнув.

Вони стояли на Воробйових горах. Молоді Герцен і Огарьов. Вітер колошматив їхні чуби, надував парусом сорочки. А вони завмерли в міцному рукостисканні, давали клятву. На вічну дружбу.

«На вічну? — раптом зойкнув у моїй голові тонкий голос.— А хіба є щось вічне? Все, все гине... І Герцен з Огарьовим померли... І їхня «вічна» дружба... І тітка... І всі туди... І я...»

Мені здавалося, що моє серце лусне од незнаного досі розпачу. Руки поніміли, голова налилася свинцем, у груди осів важкий камінь. Лише ноги не піддалися оглушливому страхові. Я скочив на підлогу, пробіг у сусідню кімнату, схопив неслухняними руками віника, заходився гарячково мести сміття у спальню...

— Сергію, що з тобою? — почувся за спиною батьків голос.

Я оглянувся. Батько стояв на порозі, тривожно дивився на мене. Підійшов, як у дитинстві, знизу зазирнув мені у вічі.

— Чи не грипок прихопив?.. А може, на екзаменах перевтомився?..

Я невиразно махнув рукою і, в чому був, подався надвір.

Вхопив у обидві жмені снігу, почав натирати лоб, скроні, щоки... Тер, поки сніг не став дряпатись.

Квапливо ковтнув сніданок, став на лижі. Нікого не хотілося бачити. Поїхав у старий занедбаний парк, завалений кучугурами. Борсався в них, спускався з крутої гори, що чомусь звалася Христіною. Зліпив у глухому кутку крихкотілу снігову бабу. З годину розбивав її сніжками.

Не полегшало.

Рано ліг спати. І уві сні за мною ганялися денні безутішні думки. Тільки сон поінакшив їх. То на мене валилися величезні скляні банки із безглуздим написом «Гарбузи в солідолі». То кружляли в небі просто наді мною німецькі літаки з чорними хрестами... Врешті прибіг здоровенний чорний кіт, схопив мене за вухо й поцупив по грязюці до колодязя...

Я пронизливо скрикнув, різко розплющив очі.

Наді мною сміялося обличчя Грицька Живоздора.

— Ну й сонько! Чи не в пожежники готуєшся? — Грицько пустив моє вухо, глянув на годинника. — Уже десять, а ти рутиш. Ану, підніmemo ледацюгу! — І він схопив мене холодними руками за ноги.

Я дригнув його ногою, але встав. Що робити? Грицько не одчепиться...

У Грицька не тільки прізвище чудернацьке. Він і сам трохи дивакуватий. Міг прийти у школу в материних туфлях — ноги в них однакові. Вивчити уроки не на той день. Подарувати Володі Магдику, сусіду по парті, ліхтарика, добутого з такими труднощами... Есі знали, що Грицько збирається в автодорожній. А коли повернувся з екзаменів із Києва, то виявилось, що він — студент музичного училища. «Хто його знає, як воно сталося, — здивовано пересмикував він плечима. — Їхав я у поїзді, ну, і братів акордеон прихопив. Щоб не скучно, став «пиляти»... Тут чоловік присунувся. Слухає. Розбалакались. Виявилось, він викладає у музичному училищі... То й загітував...»

А я спостеріг ще одну Грицькову рису. Він давно закохався в Ліду, що вчиться у десятому класі. А вона — нуль уваги на нього, на мене подивлялася... Інший би хлопець зло косував на мене, а то й викликав би на кулачну дуель. А Грицько — навпаки. Коли дізнався, що Ліда небайдужа до мене, став особливо привітним зі мною, ладен був зробити для мене будь-яку послугу. Якось навіть, коли ми грали в футбол клас на клас, не забив мені вірного гола. Вийшов зі мною один на один, повагався мить і послав м'яча на верхівку клена. Хлопці з його команди ледь не побили Грицька...

— Може, гайнемо на лижах у Осняки? — прискалив Грицько ліве око. — Там моя тітка живе. І до Люби заскочимо...

Звідки він пронюхав про Любу?

— Та, не хочеться,— в'яло заперечив я.— Краще почитаю...

А в грудях ворухнулося щось.

— То я вже й твої лижі натер воском,— ніби не чуючи моїх слів, діловито сказав Грицько.— Швидше одягайся і снідай, а то сніг може одлигнути...

12

Надворі було тихо і тепло. Тьмяно блищав сніг. Повітря пахло смородиною й вишнею. Як весною. Я довго стояв на ганку, жадібно дихав і не міг надихатись.

Протарабаніли по найждженій вулиці. Вибились на поле. Звернули ліворуч, щоб напрямці рушити до Осняків.

Сніг м'яко гнувся, кректав, наче старий дід, але лижі ковзали. З білого марева виринуло старе кладовище. Стирчали чотири почорнілих схилених хрести. А могили зарівняло снігом.

І мені стало ще тоскніше.

Як, чому, нащо отака жорстокість природи? Кинути все оце: рідних людей, голоси, білий сніг, безкрає поле, імлисте небо... Мені було неймовірно гірко бачити неозоре кружало степу, слухати тихеньку пісню вітру, легеньке повискування лиж і бадьорий Грицьків голос, що безтурботно виводив: «А життя остається прекрасної завжди, хоть старишся ти или молод...»

Вітер потроху розгулявся. То штовхав у спину, то холодив обличчя, то лоскотав боки. Врешті здружелюбився й рівно подув нам у спину. Та це була зрадницька дружелюбність. Бо це був уже південний вітер. Сніг швидко перетворився на липучу вату, яка наклеювалась на лижі. Спершу ми збивали сніг різким ударом лиж об сніг. Потім зшкрібали палицями. А він лип і лип — уперто й невмолимо.

І ми плюнули й пішли на лижах пішки — наче аквалангісти у своїх ластах по березі. Тільки наші «ласти» були довші й важчі. І з кожним кроком важчали. Невдовзі ми вже піднялись на снігові котурни. Ось уже ті котурни несла підняти.

Стали, хекали. Знічев'я порилися в своїх кишенях.

І Грицько випорпав маленьку фіночку. Сам здиву-

вався, звідки вона. Врешті згадав — відібрав на вокзалі у якогось босяка. Приставав до дівчат, погрожував фінкою.

Зчистили спресований до каменю сніг. Рушили.

За десять хвилин історія повторилася.

І ще раз. І ще раз. І ще раз...

Ми вибилися із сил. Кинули додолу палиці, лижі. Зняли шапки. Із них густо валонула пара. А по тілу тік піт.

Стуманілими очима глянули вперед.

На видноколі ледь маячили Осняки. Із снігового колива визирали тільки верхівки тополь, що встромилися в низьке сіре небо.

Озирнулися.

Наше село ще зовсім близько. Он височіє лисоголовий Бугор. Згинає вітер сині дими над хатами. Чути навіть собачий лемент.

Переглянулися мовчки з Грицьком. І стали на лижі, рішуче рушили вперед. Вертатися не хотілося. Якесь уперте завзяття охопило нас.

Та завзяття завзяттям, а вогкий сніг — то вогкий сніг. У нас уже руки не піднімалися, щоб зчищати його із лиж. І ноги не піднімалися, щоб тягати оті пудові снігові котурни.

Зняли лижі, поклали їх на плечі. Побрели піхтурою.

Аби в чоботях, то було б нічого. А ми в черевиках. Скоро снігу стільки набилося всередину, що він став витісняти ноги. Ну, і холод проймав ноги до кісток. Найнеприємніший вогкий холод.

Скинули черевики, довго виколупували сніг. А ноги тим часом кабеніли на вітрі. Взулися. Наче всунули ноги у калюжу. Знов прикріпили лижі. І покульгали дивакуватою ходою — ніби з дурного дива втопували у полі сніг...

Коло залізничної посадки кулями звалилися на загублений кимось оберемок сіна. Лежали, хекали, слова не могли мовити. А тут ще й шлунок, що досі не сміливо нагадував про себе, обізвався на весь голос. Вивернули всі кишені. Ані крихти.

— Давай он ту сороку піймаємо, — хрипло і не дуже жартома запропонував Грицько. — Французи ж їли в Москві, коли припекло...

Я глянув на сороку. Вона, черкаючи сніг крилом, збирала розсипаний овес і одним оком насторожено косувала на нас.

І тут мені раптом, за невідомою асоціацією, згадалися мої зовсім недавні тяжкі переживання. Але диво: думалося зараз про всі ті сумні речі якось байдуже. Ніби вони мене не стосувалися. Не вірилося, що години три тому я був у невтішному розпачі... Значно яскравіше думалося зараз про гарячий борщ, про теплу грубу, до якої так здорово б притулитися намоклою і вже охололою від непорушного лежання спиною.

Хтозна, як ми вже добейкались до села. Коли вибрались на першу вулицю Осняків, не повірили. Загорлали «ура!».

Лижі норовили на твердій укоченій дорозі роз'їхались у різні боки. Але сковзались!

І ми, зібравши всі можливі сили, досить бадьоро продефілювали селом до хати Грицькової тітки.

Прихилили лижі до тополі, що вигналася далеко вгору просто посеред двору, ввалилися у темні сіни, намацали клямку, смикнули двері у хату.

І ледь не попадали. Бо на порозі двоє дитинчат із брусочків дерева ладнали якусь будівлю. Ми зачепилися, повалили будівлю. Діти зняли ревище. Ми притьомо метнулися по своїх кишнях. Грицько видобув синього олівця. А я почервонів — оце так зібравсь у гості...

— Нарешті! Грицько пожалували в гості!

Ми підвели голови. На дверях хатинки, склавши руки на грудях, стояла зовсім молода жінка. Дівоча гнучка постава, пшенична коса, лукаві очі.

Невдовзі на столі сердито шипіла повнісінька сковорода яєчні на салі, сходила прозорими сльозами заінеєна капуста...

Мені було якось особливо затишно у цій хаті. Ми моволі усміхаючись, дивився на підсинені стіни, на рушники, вишиті червоними і чорними нитками, на веселу тітку Марію, на зосереджених малюків, що знов звели химерну будівлю й, сопучи, уперто ставили на її верхівку димар-олівець.

Говорили про погоду, про тітчиних родичів у нашому селі. Тітка Марія розповіла про свого чоловіка Максима, що працює на тракторі.

— Все йому треба,— бідкалася і гордилася тітка.— Оце на шляху машина застрягла, то подався витягати...

Уже зазоріло, коли вирушили до Люби.

Я опирався. Грицько просто тяг мене.

Стиха жебоніли тополи по вулиці. Підморожувало. Смачно хрумтіли грудки снігу під ногами.

У Любиній хаті приязно жовтіли вікна. Вискочив під ноги чорний песик. Облизав нам руки, щски, носи, скімлив жалібно — просився до хати. Взяли.

Постукали. Мовчанка. Почекали й смикнули двері.

— Ой!..

Хтось прудко метнувся на піч, лиш голі п'яти мелькнули.

«Люба!» — здогадавсь я.

Ми делікатно постояли на порозі, поки вона там, на печі, приходила до тями од несподіваного візиту.

Оговталась, але не злазить. Тільки голову висунула з-за комина, блискає зляканими, бентежними очима. На щоках — багаття.

— Ой, звідки ви?

— Та з лісу. Вітром нас прикотило,— закопчив губу Грицько.— А ти що, разом з курми на сідало?

— Ні,— уже сміливіше дивляться Любині очі,— дрова оце рубала.

Рипнули двері. Зайшла тітка з великим оберемком дров.

Гупнула їх до печі. Зняла хустку, що зсунулася їй на лоба. На нас глянули точнісінько Любині очі, тільки побляклі.

— Ого, аж два зяті в хату,— весело сказала тітка.

Ми пекли раків. Люба миттю зникла за комином, звідти засичала на матір.

— Ходім по дрова! — смикнув мене Грицько.

Прохогом вискочили надвір.

Втекли б, та пообіцяли дрова переносити.

Переносили, ще й порубали вузлуватий окоренок на калікуваті поліна...

Люба спустилася з печі. Сиділи на полику і грали в доміно. У грубі гоготіло полум'я, аж дверцята розжеврилися. Їли квашені, але чомусь солодкі яблука.

Так піднесено, приємно було мені. Наче я одужав після тяжкої хвороби.

На Любу лиш крадькома зиркав. Та бачив, відчував її весь час. Навіть, тоді, коли дивився за вікно, де стіною стояла синьо-чорна ніч.

У Люби не сходили із щік ямочки. Вона розповідала про перші враження від школи. Їх, студентів першого курсу пединституту, возили на ознайомлення із учнями і учительською роботою.

Ми засміялися. І ще не раз сміялися: і в мене, і в Грицька виявилось у пам'яті чимало різних історій...

Так не хотілося йти з хати! Але старий годинник на стіні — із замком замість гирі та одноокою совою на циферблаті — вже нацокав десять годин.

Люба вийшла провести нас. Стояла коло мене в накинутому на плечі пальті, тремтіла.

Я довго вовтузився з кріпленням. Довго натягував рукавиці. Вже Грицько був за хвірткою.

А мій язик ніби онімів.

Тоді Люба одважилась. Нахилилася до мого вуха, дихнула теплим молоком:

— Я післязавтра... буду в Каті...

І притьма метнулася в хату. Тільки клямка металево зойкнула.

* * *

Ніби на крилах вилетів я у поле.

А там нас з Грицьком підхопив вітер. І поніс, поніс по підмерзлому снігу! Встигай тільки ногами рухати та палиці переставляти!..

Поживившись десь доброю жменею зернистого ключого снігу, вітер невтомно гнав його по тонко заскленій поверхні.

І під той невтихаючий шурхіт солодко й тривожно думалося про Любу. І про те життя, якого ще так безконечно багато переді мною...

А над нами, у страшенній високості, навперегінці із примарними клаптями хмар, що ковзали по синьому зальодянілому небу, котився срібний місяць. На його добродушному виду грала по-весняному тасмнича усмішка...

ГАДЮКА

Ех, і гарний сипонув учора ввечері дощик! Тихий, теплий, рясний. Одне слово, грибний. І хлопці, відмовившись од щоденного футболу, зраночку гайнули в ліс.

А завзятий грибник Володя лишився вдома...

В цьому винен дід Лема. І який лихий вітер приніс його вчора? Живе собі на хуторі, за річкою, над якою висить лише хистка кладка, а бач, пришкандибав, почувши, що з Казахстану приїхав Володин дядько Сергій, тракторист та ще й комбайнер. Пришкандибав, щоб побалакати про «цілительні землі».

Володя затримався в хаті лише тому, що дядько умів розказувати не згірш за будь-якого артиста, навіть за того, котрий приїздив з області.

Та слухати його значно цікавіше. Бо що той артист — чуже переказує, з книжок вичитане. А дядько все те, про що оповідав, сам пережив. І в заметеному снігом тракторі дві доби мерз, і перетинав шлях лавині вогню...

А ще був у дядька Сергія ліхтарик. Не ліхтарик — мрія: чорний, блискучий, з великою фарою, що посилає світло до самого ковороту! І на кришці напис сріблиться: «Не забувай Чорне море й друга Льоню». Володя задро позирав на ліхтарик, та дядько Сергій ніби не помічав тих поглядів...

Зате дід Лема розмахався сильніш за артиста — і рукою, й ковінькою, ще й ногою притупує. Особливо коли, викашлявшись, почав оту набридлу історію, яку знає геть все село від малого до старого.

— Да, знаєш, пасу я собі корів біля чугунки. День весняний, теплий, да, скажу тобі по совісті, хильнув я трохи... То й приліг під насипом. Коли — гур-гур,

пах-пах, чш-ш-ш... Ментом розплющив очі: стоїть коло мене вагон, ну, весь стекляний. А з нього сходять... Бородища до пояса, еполети блищать, а орденів — грудей не видно. «Цар!» — похолов я і витягся в струнку. «Це ти, Іван Владімирович?» — крикнув цар громовим голосом, аж корови перепудилися. «Я», — бодро одвічаю. «Молодець! Харашо скот пасьош! То на тобі золоту п'яťюрку на чай». І пішов до вагона... Паровоз як закричить, як дьорне вагони — тільки й бачили той поїзд... Цілий місяць ми з своїм напарником Кирилом Зубом пропивали ту п'яťюрку...

Володя чмихнув: уже місяць. А недавно ж, як він з хлопцями ходив за річку ловити карасів, дід божився, що тиждень. І цар був без бороди, лише з вусами... А орденів було більше — й на пузі теліпались.

Володя уже взявся за ручку дверей, коли дід чогось перекинувся до їхнього лісу.

— Знаєш, Сергію, якесь дурне теперішнє літо. Зібрався я оце по гриби, коли трохи покrapало. Катма. Зате гадюк!

Володя прикипів до дверей. Він, коли чесно признатися, боявся гадюк. Навіть на сумирного лінивого вужа не міг дивитися спокійно...

— А знаєш, була мені колись притичина з гадюкою. І досі, як згадаю, в п'яти шпигає... Пішли ми тоді, дай бог пам'яті, коли це було — чи в п'ятнадцятому, чи в шістнадцятому, а мо' й раніше, пішли з Петром Ониськом, ти його не знав, у ліс. Да, Петрова сестра Мотря померла в сорок восьмому, така була височенна, як тичка, ти її повинен знать...

— Ага, — кивнув дядько Сергій, хоч було видно, що про ту Мотрю він і не чув ніколи.

— Пішли в Біле урочище по хміль. Нагинаємо гілля, обриваємо шишечки, балакаємо про те, про се, одбиваємось від комарні. Коли це Петро боком-боком та хода... Вилупив я очі, а він сидить на височенькій вільсі й сміється. Еге, обскакав мене жаднюга Петро. Бо на тій вільсі такий хмелище: шишки, он хата не дасть збрехати, наче соснові... Хотів я з досади пошкребти потилицю, та так і не встиг. Раптом Петро як зойкне, як гупне з вільхи. Я до нього... Очі заплющені. Хотів сорочку йому розстебнути — вухо до серця прикласти. Тільки взявся за гудзика, і тут мене, як те-

пер кажуть, наче струмом ударило, а по-тодішньому, мов люшнею межі очі вперіщили, — вилазить з Петрової пазухи гадюка. Як засичить — і до мене голову... Отямився я аж біля річки. Оглянувся — підвела голову коло кладки... Диви, яка тварюка — через усе село гналася!..

— Щось ви, діду, трохи той, — примружився дядько Сергій. — Може, то якась ломака лежала?

— Еге, — образився дід. — Коли не віриш, поспитай Степана Чубука. Він тоді саме з поминок добирався. Правда, він зараз оглух, як пень, ну, допевнитись можна...

Володя так і не випустив ручки, поки дід не скінчив своєї розповіді. Лише тоді турнув двері.

Над селом плив пізній вечір. На заході вже дотлівало величезне багаття, засновуючи землю сизо-чорним димом.

Темні були й кущі порічок, куди Володя забив удень м'яча та так і забув дістати. А зараз згадав, але не дуже хотілося лізти в затаєну гущину...

М'яч залишився лежати до завтрашнього ранку.

Володя, як завжди, заснув одразу.

І лиш зморив його сон, як беззвучно, мов у німому кіно, поплелосся видіння.

Ніби пливе він... брасом, легко відводячи назад слухняну воду. «Невже навчився?» — зрадів Володя.

І тут звідкілясь, наче з неба, впала йому на шию гадюка, обвила її холодним, крижаним зашморгом...

Коли Володя прокинувся, у його горлі ще клетотів крик. І, хоч сон утік, горло стискали якісь лещата...

Три студені поти скотилися з Володі, доки він утямив, що, пливучи уві сні, засунув голову між бильця.

Вивільнивши голову, Володя мимоволі озирнув хату.

І йому стало моторошно. Чогось невчасно згадалось, що у них під фундаментом чорна запліснявіла порожнява, а в кутках кімнати прогризені мишами дірки... А чутке вухо вже ловило якісь шерехи, шипіння... В пошуках розради Володя звернув очі на світліший прямокутник вікна, і його обсіпало морозом — вікно було відчинене...

Довгенько наважувався. А коли пішов до вікна, в його руці був міцно затиснутий важкий батьків черевик, що перший трапив під руку...

Та шерех не припинявся, хоч вікно було взяте на гак. І тоді знеможений Володя замотався в ковдру з головою, не лишивши жодної щілини, й так пролежав до світанку.

Хоч ніч була тепла, навіть задушна.

Отож в ліс його вранці й на мотузці не затягли б...

А хлопці й не думали тягнути. Навіть поспівчували товаришеві, що мусить сидіти вдома й глядіти братика, коли в дубнячку гриби самі просяться до рук.

Мусить — це Володя перебільшив. Хоча мати, батько й дядько Сергій справді вдосвіта поїхали в гості до далекої родички тітки Харитини, але ж лишилася на хазяйстві бабуся.

Їй шістдесят сім років, та вона жвава, метка, сама б упоралась і з курми, і з поросятком, і з Володиним братиком Вітею...

Однак Володя, забачивши крізь шибку хлопців з кошиками, мерщій вхопив сонного братика і з ним вийшов назустріч. Хлопці без слів зрозуміли, поспівчували. А Сашко Слива, у якого дві сестрички-близнючки, порадив:

— Ти його не дуже привчай до рук, бо зніжиться — не злазитиме. Доведеться тобі з ним бігати і по футбольному полю.

Коли червона сорочка Сашка, який ішов останнім, зникла за поворотом вулиці, Володя мерщій одтарабанив братика в хату.

— Же нагулявся? — здивувалася бабуся.

— Та він зі мною не хоче. Простягає руки й лепече: ба-ба-ба,— на ходу вигадав Володя.

— Ох, ти ж мій розумей,— підхопила бабуся Вітю, який з видимою неохотою йшов од Володі.— Бач, тільки очі продере, вже кого? — бабуся кличе!

А Володю наче вимело надвір.

Відшукав м'яча. Але хіба то гра — з хлівом? Він, правда, старанно одбиває кожен удар, проте сам ударити не може. Вже думав кинути безглузду гру і поплентатись до воріт спостерігати випадкові машини, коли це нагодився Сенько Палець.

От з кого природа насміялась. Спав і м'яча бачив, а грати не петрав. То у нього м'яч одскакує в ніс, то зрізується вбік, у беззахисне вікно. А то Сенько гребоне ногою землю чи повітря.

Хоч напарник з нього і кепський, а все ж таки краший, ніж байдужий хлів.

Поставили навпроти двоє воріт і заходилися немудро грати: хто більше заб'є голів. Гра не надто захоплююча, та що краще вимудруєш удвох?

Володя швидко загнав шість м'ячів і став викаблучуватись. То стусоне м'яча лівою ногою, то шттовхне п'ятою. А Сенько старався з усіх сил, аж почервонів. Йому дуже хотілося забити такому досвідченому футболістові хоч однісінький гол.

І забив. Не одного, а цілих шість.

«Гм,— уважно глянув Володя на Сенькові ноги.— Я сам сміявся, що в нього ноги не звідти поросли, а диви... Правда, хіба ми раніш доручали йому щось інше, ніж подавати м'ячі? А футбол вимагає тренування».

Володя облишив фокуси. Бо так і програти можна!

Але Сенько, підбадьорений несподіваним успіхом, і гадки не мав здаватися. Гучно падаючи на землю, витягував м'ячі з кутків, перехоплював кручені верхові подачі. І, приловчившись, точно й сильно бив по Володиних воротах, які наче стали ширші.

Гра посерйознішала.

Отямилась при рахунку 41:36 на Володину користь, коли у ковороті почулися войовничі вигуки.

То поверталися з лісу хлопці. Попереду гордо йшов Сашко, несучи на палиці щось схоже на чорну вірвовку.

— О, гадюку вбили! — упізнав зіркий Сенько.— Біжимо подивимось.

Та Володя, мовби не чуючи його, нашорошив вухо в інший бік.

— Чого ти стоїш? — смикав за рукав Сенько.

— Чого, чого! — розсердився Володя.— Я й забув про Вітю...

І мерщій до хати.

А в хаті, навіть не глянувши на Вітю, що радо простягнув до нього ручки, притиснувся лобом до шибки.

Хлопці так галасували й так гаряче переказували Сеньковій пригоду, що Володя геть усе розчув.

— Іду я,— приставляв Сашко, віддавши Толі Сакуну палицю з гадюкою,— бачу: грибище аж похилився — шапка йому важка. Тільки простяг руку, а тут вона,— вказав на гадюку,— підводить голову. Видно, стерегла цей гриб, хотіла на зиму собі засушити...

«От бреше, аж услід курить,— похитав головою Володя.— Хіба ж гадюки їдять гриби?»

— ...А у мене в руках лише кошик, і поруч — жодного дрючка. То я, не довго думаючи, як телепну її кошиком — так і витяглася...

Нараз Сашко глянув на вікна Володиної хати (Володя притьмом одсахнувся) і рушив до дверей.

«Кликатиме, щоб подивився, поторкав»,— похолов Володя і кинувся до братика, який ловив настирливу муху.

У Сашка була інша турбота.

— Слухай, ти бачив яка зміюка?

— Бачив,— покwapно кивнув Володя.— Метрів зо два.

— Та ні,— аж почервонів приємно вражений Сашко,— але сильна... У тебе є банка? Посадимо її в банку і через кватирку вставимо у біологічний кабінет. Степан Федотович так просив упіймати гадюку. А вона жива, тільки памороки в неї забиті...

— На, вибирай,— Володя щедро розчинив шафу, де рядком вишикувались банки, що їх мати наготувала на яблучне та сливове варення.

Взявши банку ще й випросивши марлі, щоб її зав'язати, Сашко побіг.

А Володя, забувши про братика на руках, знову припав до вікна. І відірвався лише тоді, як хлопці, заштовхавши гадюку в банку та зав'язавши банку марлею, зникли за високим тином, що відгороджував Володину хату від школи.

* * *

Вже кілька день у їхній хаті відбувалися дивні речі. Мов кудись повтікали надокучливі миші. То шкреблися вночі, добиваючись у шафу, а це — ні зву-

ку. Невже кіт Мишко? Та ні, цей ледарюга уже безнадійний. Коли раніше хоч лежав для острашки біля шафи, то тепер заліз на піч, забився в самісінкий куточок і не шовокне. Навіть коли бабуся забряжчить тарілками...

Якось надвечір Володя сидів на ганку й чекав вечері. А батько, мати, дядько Сергій і навіть бабуся з Вітею вместилися на лавочці біля квітника й не могли наговоритися. Ніби сьогодні вперше побачились.

Воно, правда, хороше на лавочці: небо лагідно синіє, повітря мов застигло, з недалекого луку тягне свіжістю, десь за обрієм поблимує зоряниця на сушу, матіола на клумбі прокинулася і пахтить на весь двір, аж голова паморочиться.

Та у Володі голова більше паморочилась від утоми й голоду. Бо сьогодні на лузі був вирішальний матч між їхньою, Зеленою, вулицею і вулицею імені Щорса. Почали у полудень, а закінчили, як м'яча не стало видно. Ледь знайшли.

Попросити у матері вечері раніше Володя не зважувався — добре, що й так промовчала, не насварила за сандалі, від яких залишилися самі перетинки на підйомі...

Аж тут загурчав близько мотор, кресонули вздовж вулиці фари й вперлися у ворота. Володя ще не встиг розібрати, що й до чого, коли дядько Сергій уже обіймався з товстим вайлуватим чоловіком, називаючи того зовсім непідходящим хлоп'ячим іменем: Льонько.

«Невже той, що «друг Льоня»?» — зрадів Володя й гайнув до машини.

А невдовзі всі сиділи за столом. Усі, крім Володі й Віті, пили горілку та вино за зустріч з дядьковим другом. Виявляється, він і дядько Сергій разом служили на флоті й «давали чосу» фашистам на Чорному морі.

— Як бобиків лупили, — гув дядько Льоня, витираючи великою зеленою хусткою червоне обличчя. — Пам'ятаєш, Серьожо, у сорок четвертому десант висаджували в Криму? Доц холодний вшнебедився, вітер розвів хвилі-гори, темно, хоч в око плюнь...

Володя і лимонад облишив, що його дядько Льоня щедро налив йому повну склянку. Навіть баба потяг-

лася до оповідача, хоч не дуже любила слухати про війну.

Лише малому Віті було байдуже, чим скінчиться той десант. Він потиху спустився з бабиної пелени й поповз до грубки, де стояла дуже принадна для нього річ — пухнастий віник з молодого очерету.

Володя на мить оглянувся — там, на кінчику грубки, лежала його опукла лінза, що, виставлена на сонце, пропалює фанеру. Ще скине малий...

І його очі стали великі й нерухомі: Вітин пальчик тягся до чорної голови, що вистромилася з мишачої нори й поводила в повітрі роздвоєним язиком... «Ой, та це ж гадюка втекла з біологічного кабінету!» — мигнув у його голові страшний здогад.

Скрикнувши, Володя прожогом вискочив з-за стола. І важким залізним кухлем, що хтосьна-як опинився в його руці, щосили вдарив по гадючій голові...

Після хвилинного заціпеніння всі кинулись до грубки.

Мама вхопила Вітю, а дядько Сергій нахилився до Володі.

— Дуже злякався? — тихо спитав він.

— Та... ні,— так само тихо відповів Володя.— Не встиг...

Дядько Сергій глибоко заглянув йому в очі й міцно-міцно потиснув руку.

І, витягнувши з кишені, мовчки подав чарівний ліхтарик.

ТАК ПАХЛА ТИША...

— **Т**и ж дивись, отакий Сухар Іванович і отак хитро склав розклад! — просторікує Степан Пузій, нетерплячими пальцями прив'язуючи до маленьких зчовганих лиж свої великі незугарні валянци.

Степан жодного діла не робить мовчки — меле язиком на уроках, на перерві, під час футболу, навіть на лижних змаганнях, коли весь обливаєшся потом...

Ми ж, решта хлопців, пригрудзьовуємось мовчки. Ремінне кріплення закабеніло у холодному сараї, не слухається рук.

Я краєм вуха чую Степанові слова й мимоволі усміхаюсь. Справді, як це спало в голову нашому завучу Саві Івановичу, котрого ми всі, навіть деякі вчителі, звемо Сухарем Івановичем, — позаочі, звичайно, — отак добре вивершити суботу? Після п'яти уроків, з яких останній алгебра, шостий — фізкультура! А що може бути краще, як вискочити з отого засушеного математичного світу просто на іскристий, підсинений вечором сніг і гайнути на бугор? Мчати на лижах і вигукувати в безглуздому сполученні всю оту алгебраїчну премудрість, відчуваючи бурхливу телячу радість...

Степан уже прив'язав лижі до своїх валянців, підплигує, лижі глухо хляпають. Його млинцювате обличчя з очима-щілинками зовсім розпливається од сміху.

— Хлопці, він, видно, смикнув склянку перваку, от і вчепив нам сп'яну шостим уроком фізкультуру!

Ми аж хитаємось од реготу. Таж Сухар Іванович навіть колодязної води в рот не бере (у нього виразка шлунку), тільки на мінеральну натискає, чим сердить

тітку Ганну, продавщицю з кооперації, яка змушена для нього одного возити ту воду... Бути, мабуть, Степану клоуном, звичайно, якщо хтось із осміяних ним не одріже йому язика...

Мишко Чайченко обриває сміх, командує:

— Братва, вперьод!

Хляпаючи лижами, штовхаючись, підреготуючи, ми, наче татаро-монголи, безладно рушаємо.

Учитель фізкультури чекає, обіпершись на клен. Він, торік демобілізований офіцер, звисока дивиться і на свою роботу, і на школу, і на нас. Та ми не сердимся на нього, лише співчуваємо. Еге, хто це радітиме, з лейтенанта-танкіста обернувшись на вчителя сільської школи? Отож, щоб хоч трохи потішити його, називаємо Євгена Федоровича «товаришем лейтенантом». Правда, звертаємось ми до нього взагалі рідко. Коли весь урок він з нами,— а це бувало, як ми на лузі грали у футболу, а дівчата пасувались волейбольним м'ячем,— то меланхолійно сидить на пеньку і, посмоктуючи цигарку, сумно дивиться кудись у далеч. У військовій шинелі, кашкеті з чорним околицем, з слідами погон на плечах... А от чимось схожий на великого надутого, незаслужено ображеного горобця...

Ну, а зимою Євген Федорович дає нам, хлопцям, лижі й волю. І ми одразу ж летимо на бугор. Це за селом. Під бугром — кладовище. Скільки трамплінів утворили могили!

Сам же він для годиться трохи поводить дівчат по засніженому стадіону, відпустить і, очікуючи нас, балакає в біологічному кабінеті з Софією Павлівною.

Не любимо ми біологічки Софії Павлівни. Хоч вона така ласкава, називає нас на уроках «хлопчиками», «дівчатками», «золотками»... Двійок не ставить, з класу не виганяє... А от не любимо й край.

Може, тому, що були свідками, як вона на наших очах ласкаво сварила свого сина — «первака» Сергійка, котрий ненароком розбив у школі шибку, а коли завела у свій двір, то мовчки вхопила малого за вухо й потягнула, як шкідливе кошеня, в хату... Може, через смерть її чоловіка? Ми його мало знали. Він працював шофером цукрозаводу, що за десять кілометрів од нас, у райцентрі. Привозив додому то жом, то

дошки... Ніколи порожняком не приїздив. Якось під'їхав машиною до школи, зайшов у коридор. Худий, брудний, неголений... Софія Павлівна просто випхала його додому... Моя мати одного разу сказала батькові (а я з ліжка підслухав): «Вислужується Митро перед своєю красавицею вчителькою, ой, чи не підірветься»... Він не підірвався — перекинувся.

Саме була ожеледь, ніхто не хотів їхати до Чернігова за чимось там, а він поїхав... Ну, й перекинувся, задавило його...

Як побивалась, як плакала біологічка на кладовищі! Аж ми, хлопці, терли кулаками очі, морозом нам сипало за шкіру... Я думав, що Софія Павлівна і жити не зможе після смерті чоловіка... А десь через тиждень із канцелярії вже чувся її сміх... Ну, а потім Євген Федорович став учашати в біологічний кабінет.

Тьху, чого це до мене прив'язли думки про вчителя фізкультури та біологічку? Он уже бугор м'яко синіє, запрошує.

Бугор так висковзали — блищить. Щосили підштовхуємося палицями, а лижі не хочуть дертися вгору, норовлять униз. Аж зло бере. Звичайно, можна зняти лижі й вибігти на бугор, але до такого хіба «первак» додумається. Отож уперто сопемо. Степан на своїх «коротулях» виривається наперед, озирається, щоб показати нам язика. І — гримить униз, підбиваючи Мишка. Так удвох вони й котяться аж на дорозу. Мишко лається:

— От карака!

Степан чогось мовчить. «Чи не прикусив язика?» — стривожуємося. Хоч іноді й набридають його теревені, однак без Степанових витребеньок нашого класу й уявити не можна.

— Сам ти карака! — лунає нарешті Степанів голос. — Чого став на дорозі, рота роззявив? Може, я хотів показати цирковий номер — їзда на одному місці?..

Ми полегшено регочемо і рушаємо далі.

Унизу напівзатишно — то вигулькне вітер, то щезне. Наче в хованки грається. А на верхівці бугра ого як струже! Ніби терпугом дере по щоках, завіє холодний сніговий пил у рукави, наче голками проколює піджак.

Тільки хто довго стоїть на верхівці? Дружно вигукнули: «Е-е-е-х!» — і понесли нас лижі униз, у голубий утаємничений присмерк.

Я лечу, зігнувшись, і холодок кружляє в грудях — приємний, будоражливий. Глеп! Ліжі підскочили на могилці, метльонулись і знову гупнули на сніг. Я замахав відчайдушно палицями й утримався. Ще раз — глеп, але вже слабкіше. А потім прудко й спокійно лижі помчали мене у велике німе поле, таке велике, що коли лижі з шипінням зупиняються в глибокому снігу, я бачу, як мало проїхав і який я мізерний на цьому безкрайому просторі...

— Дядьку, чого ви штовхаєтесь? — доликає з бугра Степанів плаксиво-ображений голос.

Озираюся з уже заготовленою усмішкою. Степан сидить біля високої могили й свариться на неї кулаком. Одна лижа — на носі, а друга — пошурхотіла далеко вниз.

— А коли справді вискочить зараз... той і вріже тебе костомахою по шияці? — хоче підтримати жарт Федя Куценко, на прізвисько Диня, другий наш класний комедіант, який, правда, смішить не словами, а показуючи свою довгасту, схожу на диню голову й вирячуючи жовті очі.

А нам раптом стає не смішно. Нам стає моторошно. Чи не вперше за все своє шкільне життя не обзираємось реготом на жарт. Сполохано оглядаємось.

Ніч застелила поле мерехтливою темною ковдрою, що повисла над снігом. Похмуро чорніють хрести, понуряться безмовні могили. Навіть вітер стих. Тиша, така тиша залила кладовище, що її несила винести. Вона давить, мов камінь. «Це ж тут лежать... согні людей... колишніх людей... Назавжди... А ти по них... І ми колись так, і по нас із сміхом на лижах...» Розпука нагло стискає моє серце, аж дихати нічим.

Швидше, швидше геть звідси!

Тільки Степан не піддався загальному настрою. Встає, нахиляється до могили.

— Дядьку, агов! — гукає в складені рупором долоні. — Тут ось один клієнт із головою-динею просить врізати йому по загрівку. Уважте!

Ну, як тут не пирхнеш? І не скажеш помовчки спасибі Степанові, що розбив гнітючу тишу... Мов роз-

морожені, рушаємо вгору. Не забуваємо «подякувати» Степану. Я і Диня підкрадаємося до нього ззаду і штовхаємо. Верескнувши, наче коза на льоду, він кілька кроків шкандибає на одній лижі, а тоді падає й сунеться вниз на животі...

На дорозі щось затарабанило. Ми подивились униз. Три неясні постаті їхали на лижах. По тому, як вони невміло викидали вперед палиці (наче рогачі), як совали лижами, мов сумаками, ми зрозуміли — дівчата. І здивувалися — звідки вони? І чого вечірньої пори понесло їх на бугор? Гляди, які сміливі! Треба пужнути.

Ми, збившись на верхівці бугра, ждали. Довго ждали. Бо дівчата разів зо три обривались на підйомі й «вертались» назад на колінах та лежачи. Ми свистіли й хапались за животи од реготу. Врешті, дівчатам обридло змагатися з горою, і вони, взявши лижі під пахви, потюпали пішака.

Коли дівчата наблизились, ми спантеличено замовкли. Еге, та це не якісь курдупелі чи бодай наші однолітки, а «восьмачки». Товста, мов тітка, Галя Сліпчук, худенька Катя Бондарчук у пальті з білим кролячим коміром і низенька красива Тоня Конон. У Тоню закоханий вєсь восьмий «А» і піввосьмого «Б». Бо в неї (й у сутінках видно) півоніями палають щочки, а коли сміється, то такі ямочки на щоках округлюються!.. Навіть наш Мишко Чайченко, котрий принципово зневажає дівчат, може, сам через це хоче іти в льотчики, щоб менше їх бачити, — і той одного разу, задумавшись, надряпав пером на кришці парти «Тоня». Помітивши, що я все те назирив, спаленів, вирівав ножем написане до білої дошки... Та коли б про це взнали хлопці-восьмаки, проходу не дали б Мишкови: «Що, недомірку, вривався в тітку?» І що за гидка звичка — вважати нас, сьомаків, ледь не малюками?

Ми мовчали з хвилину, вигадуючи, що сказаги. Бо ці восьмачки можуть так одбрити! Особливо Галя Сліпчук.

Перший, ясне діло, вихопився Степан.

— Бабусю, а почім ваші дрова? — поцікавився удавано чемно й кумедно перекульбачився. — Здорово ви на них рекорди били!

Ми дружно реготнули.

Галя поклала на сніг лижі й палиці, зневажливо озирнула Степана з голови до ніг.

— А почім у тебе, горбатенький, водичка під носом?

Дівчата захихикали. Ми напружено мовчали.

Степан різко випростався. Видно було — розсердився. А коли він сердився, то ставав бездарним і грубим.

— Ти, корова, мовчи...

Нам стало незручно за Степана. Але хто б посмів перебити його, коли він висміює дівчат?

Виявляється, є такий чоловік. І хто? Ми й роти роззявили — Мишко! Він узяв Степана за рукав:

— От що, Степане, кінчай базар. Лижі скоро здавати, а ми ще тільки по разі спустилися. Гайда на Дурноверху гору!

— Давай, — одразу згодився Степан. Видно, йому самому було гидко верзти оті дурниці.

Хлопці — ні з місця. Еге, воно справді — чого поступатись восьмачкам-задавакам найкращою горою, а самим теліжитись на поганеньку Дурноверху гору?.. А в мене раптом виникло бажання поспускатися разом з цими майже дорослими дівчатами. Ну, показати їм, чого варті ми, сьомаки. Щоб не задирали носа. Та жодна з них не обкрутиться між залізним хрестом і розкарякуватою колючою грушкою, не плигне потім з високої могили просто в сніговий замет! Правда, і я ще не обкручувався і не плигав і ніхто з наших хлопців. А зараз відчув — і обкрутнуся, і плигну. Аж радісно й трохи холодно стало од своєї сміливості. От охкатимуть і ахкатимуть дівчата!

Але Мишкові мов шлея під хвіст попала. Підійшов до кожного з нас впритул, кожному пильно зазирнув у вічі.

І ми здалися.

У Мишка незвичайні очі. Та ні, коли він просто дивиться, вони в нього звичайні — сірі, добродушні, навіть трохи ніякові. А от як «по-військовому» гляне... То Мишко в учителя фізкультури перейняв. На фізкультурі Євген Федорович вирішив якось навчити нас «підходу і відходу од командира». І ми були вражені зміною, яка відбувалася з очима вчителя. Лиш він прикладав до кашкета руку, як його очі сталевіли,

твердли, чи що... Довго того погляду не витримаєш... І Мишко єдиний з класу навчився «робити» отакі очі.

Євген Федорович хвалив його, казав, що з нього буде путній офіцер.

Хоч було вже темнувато, ми всі відчули дію того погляду.

Крадькома зиркнувши на дівчат, разом рвонули вниз. На жаль, я проскочив виямку між грушею і хрестом, зате на могилу-трамплін злетів на повному ході. Мене швиргонуло, перевернуло в повітрі, мов хто смикнув за ноги. І я вривався головою в кучугуру, протаранив її майже до дна... Сніг заліпив очі, носа, вуха, набрався за комір. Поки виліз, то відпльовувався та вигортав звідусіль сніг.— звичайно, під дівчачий уїдливиий сміх — хлопці вже неясно хилиталися по той бік дороги в полі. Сяк-так обтрусившись, гайнув за ними.

Вже по той бік дороги я зупинився — пряжка на кріпленні розстебнулась,— мимохіть озирнувся. Дівчата, розкарячившись і невміло виставивши уперед палиці (так легко й очі повиколоювати), спускалися по пологому схилу слідом за нами. Звичайно, впали, але, вставши й обтрусившись, вибралися на нашу лижню. От причепи! Треба тікати. Різко відштовхнувся палицями. Лижі слухняно ковзнули по снігу.

І тут почулося:

— Василю!

Я здригнувся, заскіп на місці. Ні, ні, це мені причулося! А якась бентежна хвиля накоїлася ззаду й огорнула всього мене. Аж довелося розстебнутись.

— Василю! — знову ніжно-жалібно залунало над тихим полем.

Я гримав на себе, просто тяг себе вперед. А ноги відмовлялись підкорятися... Стояв і пашів од позорища.

Дівчата догнали мене.

— Ну й кавалери тепер пішли,— насмішкувато чмихнула Галя.— Од дівчат тікають навзаводи. Добре, що хоч одного за поли вхопили...

Я так обурився, що ноги скорилися. Випорснув, мов пробка, з дівчачого гурту. Залетів би безвісти, коли б не почувся той самий голос.

— Василю! Не сердься. Нам стало страшно самим на бугрі...

Я геть спантеличився і став. Отак признатися меншому за себе...

Дівчата знов догнали мене. Галя і Тоня навіть випередили. А Катя — це ж вона кликала — човгала лижами поруч. Звичайно, я поступився їй лижнею.

— Та що там, на тому бугрі,— буркнув я.— Вовки гасають, чи що? А мертвяки не встануть...

Катя здригнулася.

— Ой, і не згадуй, а то спати вночі не буду. Мені колись мертвяк приснився, то я три ночі очей зімкнути не могла... так боялася...

Вона довірливо признавалася в тому, в чому ніхто з хлопців нізащо б не признався — затюкали б...

Зиркнув уперед. Хлопці мріли далеко попереду волохатими крапками. І дівчата трохи віддалилися.

Катя ішла лижнею, а я пурхав поруч по глибокому снігу. Катин подих легенько діткався мого обличчя.

— Знаєш,— обізвалася вона,— а в нас сьогодні учитель історії, Іван Грозний, захворів. То ми з дівчатами схопили лижі, які од вас лишилися, і гайда. Думаєш, нам, дівчатам, на лижах не хочеться катається? Хочеться, тільки ж їздити до пуття не вміємо, от і соромимось... Ви ж зразу — «караки», «черепакхи»! А увечері воно й не дуже видно, як ми їздимо. І з Дурноверхої гори нам закортіло поспускатися. Я зроду на ній не була. Та чи й доведеться? — сумовито мовила.— Скоро ж закінчу школу... Мати посилає в Ніжин, дядько мій там, обіцяв у медтехнікум улаштувати. Мені не хочеться туди, я крові боюся... Та що поробиш... Аби батько був, може, інше щось придумав би... А так.

Мені стало жаль Катю, хотілося сказати їй щось утішне. Та замість цього я бовкнув:

— То ти ж там жаб не дуже муч.

Ох і зойкнув же мій язик! Ніколи я його так боляче не прикушував. Катя не образилася — перелякалась.

— Ой, ти що? Я їх до того боюся, до того боюся! Колись хлопці нишком укинули мені жабу в мішок з ботвиною. Я так репетувала, аж захрипла... Слухай,

а чого це гора зветься Дурноверхою? Еге ж, дивна назва?

— Еге,— кивнув я.

Так хотілось розповісти Каті, чого причепилася до гори така дивна назва! Але я нічогосінько про її походження не знав... «А ти збрешеш щось. Бач, яка вона, повірть»,— шепнув мені підступний голос. Я так люто замахнувся на нього (в думці, звичайно), що йому миттю заціпило. Ні, я не міг збрехати Каті...

— Не знаю, чого вона так зветься,— щиро признавсь я.— Ось бабусю свою поспитаю,— пообіцяв.— Вона в мене така, що все знає, а чого не знає, то вигадє! Я, коли малий був, вірив їй, що в запічку домовик сидить і лоскотатиме мене вночі, якщо двійки носитиму. Через те я жодної двійки ніколи не одержав...

— Добре тобі,— Катин голос потьмянів.— А в мене бабуса — одне лихо. Записалася в якусь там секту, щодня ходить туди, а повернувшись, лає мене, що в комсомол поступила. Погрожує божою карою... Я, коли розсерджуся, кажу бабусі, що більше на поріг її хати не стану, як вона така... А одйду — обніму її й прошу покинути секту. Жалко. Сама ж вона. Доки дід жив, хіба, було, на паску до церкви загляне...

Я слухав Катю і дивувався: невже зі мною отак відверто, щиро говорить восьмикласниця?..

Катя раптом далеко вперед викинула палиці, вони штовхнули її в груди й зупинили.

— Ти що? — розсердивсь я.— Так можна й покалічитись!..

— Ой, я ж і забула: мати сьогодні на фермі затримається, опорос у них там... А наша свиня негодована, мабуть, уже й двері прогризла...

Ми повернули назад. Якось геть випало з моєї лови, що хлопці ж поїхали на Дурноверху гору.

До самого села ми мовчали. Та це була не гнітюча мовчанка, а легка, приємна, як ото буває, коли з хлопцями виграємо в футболу й геть зморені, але щасливі плентаємось додому...

У Каті двір не схожий на інші. Огорожа — дві дритини, прибиті до вкопаних стовпів. Щоб корови не за-скакували. Хлівець манюсінський. А круг хати — цілий бужковий гай.

— Це батько посадив бузок, — узялася Катя за дріт. — Мати казала — як вони поженилися. Хотів іще троянд дістати, та не встиг — війна.

Свиня з манюсінського хлівця почула Катин голос і заверещала так, що ми здригнулися з несподіванки.

— Ой, побіжу вже! — спохопилась Катя.

І не побігла. Стояла, дивилася на мене. Її чорні очі здавалися мені вуглинками, що таємниче зблискують у пільмі.

А я захрип. У мене мов змерзлися щелепи. Тоді Катя ледь чутно прошепотіла:

— Я вийду... до береста на перехресті... У дев'ять годин...

І так різко окрутнулась, що сніговий пил війнув на мене. Гучно грюкнули двері.

Я вихопив великого годинника — «цибулину». Пів на восьму. Треба здати лижі, заскочити додому, підвечеряти. Але мені зараз було не до лиж, не до їжі, мені хотілось бігати, плигати, вигукувати щось.

І я знову подався на Дурноверху гору. Їхав селом — стримував себе, а як вихопився на поле — загаласував, мов божевільний. Вітер тоненько підсвистував мені під вухом.

На горі був розпал. Хлопці, з галалаканням скочуючись униз, назад бігли, схопивши лижі під руку. Диви, при дівчатах?.. Озираючись — дівчат уже не було. Я й собі з ходу пристав до того гарячкового ритму.

Це таки справді дурноверха гора. З верхівки лижі прудко і м'яко помчали вниз. А там, де я мав плавно виїхати на поле, сталося незрозуміле. Ніби хтось підчепив мене підступно, ще й турнув. Я безладно замахав руками й лижами і гупнув у замет. Оскільки рот мій галалакав, то снігу наївся донесчочу...

Хлопці, хто де був, на мить зупинилися, щоб зареготати.

Я не образивсь. Я зараз просто не міг образитися. У мені закипіло завзяття. Невже я не вистою на цьому чортячому трампліні?

Упав і другого разу, і третього... Дивно, як не тріснули лижі.

Підїхав Степан. Він, хоч і шкилює над усіма, однак жалісливий.

— Ти кріплення не прив'язуй, бо лижі поламаєш. Ще й ноги на додачу повикручуєш... Всі хлопці так спускаються — не прив'язуючи.

— Сам грамотний! — огризнувся я. А поради послухався.

Еге, та це ж розкіш! Підскакуєш на тому підступному трампліні, лижі летять урізноміч, а ти, спокійний за них, з вереском шугаєш угору, на мить відчуваючи себе в польоті. Навіть холодні обійми снігу після того польоту не остуджують бурхливої радості.

З-за далечезного темного обрію злодійкувато визирнула червона пика місяця. Послалися на голубуватому снігу довжелезні рожеві рядна. Аж ми, захоплені, задихані, забрьохані, зупинилися, здивились на них.

І тут отямився Мишко.

— Братва, по конях! — загорлав командирським голосом. — Євген Федорович, мабуть, нас уже лає на чім світ стоїть...

Назад їхали тихо. Потомилися вкрай. А їсти хотілося! Якби стріли вовка, хтозна, як склалася б його сіра доля...

Учителя фізкультури вже не було. Ми тихенько склали лижі в сарай, де стояла, погогокуючи, шкільна коняка, прихопили в темному класі книжки й розповзлися по домівках.

Я переконував себе, що треба хоч на хвилику заглянути додому, кинути щось на голодні зуби. Та й книжки ж варто одтарабанити. А ноги не слухались мене. І невдовзі я наблизився до перехрестя, де бовванів високий товстий берест. Ось він поруч. Чути, як басовито гудуть гілки, як потріскують, обриваючись, крижані бурульки.

Каті немає. У мене раз, удруге лунко вдарило серце й завмерло.

Померкло темно-синє підсвічене місяцем небо. Злим став вітер...

Я безпорадно тупцяв на місці, не можучи, не бажаючи повірити, що Катя обдурила. Хіба це можливо?

«Ну, звичайно, неможливо!» — ледь не вигукнув я, побачивши Катю, що вийшла з-за сусіднього береста.

— Ой! — стенула вона худенькими плечима.— Та й довго ж ти. Видно, на гору вернувся? Допалися до катання, еге?

— Допалися! — радісно підхопив я.— Ще й як! Там така гора... убитися можна! Хочеш, завтра поїдемо до обід?

— Та... не дуже... Я з бугра боюся спускатися...

Розмова згасла. Я гарячково перекидав у голові слова, речення, думки і нічого путнього не міг послати на язик. І Каті наче заціпило.

Я безпорадно озирався, ніби чекав, що хтось збоку підкаже мені, про що розмовляти. І враз заскіп очима на Катиних руках.

Мов гострою бритвою різонуло мені по серцю.

Катині рукавички наче миші погризли. Пальці ви-зирали з дірок — маленькі, нещасні, навіть у темряві я бачив, що вони посиніли од холоду.

Як мені закортіло взяти ті пальці, зігріти їх у своїх розпашілих долонях!

Аби ж тільки зважитись... Я нерішуче виймав з кишені то праву, то ліву руку. Вони вже вогнем горіли, а я не міг насмілитись...

Хвилини збігали, разом з вітром пропадали десь уночі. А мої гарячі руки все боязко ховалися по кишенях...

Катя не могла встояти на місці. Її тіпало, мов суху очеретину на белебні.

— Х-х-хі,— нарешті розтулилися Катині губи.— Та й мороз же береться на ніч!.. Може, одійдемо кудись... у затишок?

— Одійдемо,— мовив я, подумки обізвавши себе останнім телепнем. Таж якби вона не сказала, сгов'яв би я тут телефонним стовпом до ранку.

Ми повільно рушили Катиною вулицею. Зветься вона Бурячківською, бо восени по ній возять з поля буряки на цукрозавод. Машини вибили дві глибочезні колії, які й сніг не зміг замести. Ми йшли кожен своєю колією, одразу понижчавши. Наче брати Іван та Андрій Індутні. І одному й другому на фронті одірвало обидві ноги по коліна. На тих обрубках, намостивши під них ганчір'я, брати блукають у неділю по селу, п'яленькі й веселі, і перед кожною жінкою церемонно знімають картузи: «Мадам, на один вальсок «Коров'я-

чі сльози»... Я згадав Індутних і мимоволі пирхнув.

— Ти чого? — повернула Катя зблідле од холоду обличчя.— З мене смієшся, еге, що така мерзлячка?

— Та ні! — палко обуривсь я.— Що я, зовсім... дурний? То згадав Індутних, як вони до танцю запрошують...

— Не треба з них сміятися,— тихо, сумовито мовила Катя.— З ними можна сміятися, а над ними — не треба.— Помовчала хвильку.— Аби мій батько хоч такий повернувся... Ми б удвох геть усе круг хати засадили. І троянди посадили б, і жасмин, а ще рожі... Вони такі високі ростуть, як топольки. І квіти до самої верхівки. Красиво...

Ось і Катин двір. Вітер розійшовся на ніч, кидає з відкритого двору пригорці дрібного й кусючого снігу. Жалібно дзвенить телефонний дріт.

Стали. Постояли трохи.

— Ой! — дзеленькнула Катя.— Та тут ще гірше січе.— І враз пожвавішала, нахилилась до мене, її очі радісно-таємниче блиснули.— Хі-і, забудьок я! Ходімо! — І, схопивши мене за руку, потягла у двір.

Я задерев'янів, але й тими задерев'янілими ногами ладен був іти на край світу.

А Катя завела мене лиш за хату, до невеликої копиці сіна.

— Бачиш? — пошепки спитала Катя.

Бачу — копиця. У копиці виямка темніє. То й що?

— Лізьмо туди! — Катя сіла у виямці.

Я завагався.

— Чого ти? — веселим шепотом гукала Катя.— Іди сюди! Тут просторо. А тепло — як на печі!

Я ніяково сів скраєчку.

Катині очі блискотіли.

— Це я сама зробила таку нору,— глухо й хвилююче звучав її голос.— Козі сіно щодня беру, от і вигребла. Мати сварить, каже — копиця завалиться... А як тут добре, правда? Ось прислухайся... Чуєш, чуєш? — раптом схопила вона мене за руку.

Я нічого не чув, я лиш відчував її холодну руку. Мені стало так гарно, як ніколи в житті.

— Чуєш,— захоплено шепотіла Катя.— Яка тиша... Пахуча... Сіном пахне... Кониками... Ромашками... Гусячими лапками...

Я зачаровано слухав її. І мені справді почулося, що тиша пахне. І сіном, і кониками, і ромашками, і снігом... І ще Катею...

А це що? Чийсь важкі повільні кроки нагло вторглися в нашу тишу і йшли по ній, топчучи сіно, ромашки, коників...

— Це мати! — ніби пружиною підкинуло Катю. Аж копиця гойднулася.

Відштовхнувши мене, Катя вискочила й гайнула до хати. Загиркав ключ у замку.

І я схопився, подався за хату, в зарості бужку. Чомусь сполохано гупало серце.

Катина мати рушила зразу до хліва. Зачинила його на штабу, пошкрібала до хати.

І тут окликнула її з-за високого тину сусідка.

Тітка Марина неохоче пішла. Я вхопився за гілку.

— Поки ти там із свиньми марудишся,— тягла сусідка з-за тину голову,— твоя Катька вже кавалерів водить. Отамечки в сіні з Василем Ковальчуковим недавно кублились...

Мені здалось, що на мене впало небо. Чорне височенне небо — разом із смугами хмар, разом із мерехтливими зірками, разом із зльоділим місяцем...

Наосліп кинувся геть.

Летів городами. Борсався в заметах. Продирався через якісь куці, переплигував через чийсь тини...

Біг, біг — світ за очі, намагаючись утекти од того єхидного голосу, од тої усмішечки.

А вони не відставали. Вони бігли разом зі мною, цупко вчепившись до грудей. І що далі, то дужче пекли їх.

І я з розпукою відчув, що не скоро, а може, й ніколи не позбудусь їх. І навіть нікому не зможу розповісти про них, щоб хоч трохи полегшало. Ні хлопцям, ні батькові, ні матері... Нікому в світі...

І мені так жаль стало і себе, і Катю, і тишу, яка пахла ромашками, кониками, гусячими лапками, що я сів просто на сніг і гірко, мов першокласник, заплакав...

ІСТОРІЯ ОДНОГО ВЕЛОСИПЕДА

Маленька повість

ТАЄМНИЦЯ ГОРИЩА

Я раніше не дуже лазив по горищах. Висить жмутками липуче павутиння, порох сиплеться за шию, колючий, неприємний... Ще, гляди, пацюк здоровенний вискочить, налякає. Хіба інколи ховався там, як у піжмурки, було, граємося. Сидиш та більше на темні кутки озираєшся, ніж на того, хто жмуриться. Скочиш на землю — мов на світ народився! Ясно, зелено, весело...

Коли перейшов до шостого класу, забув і про піжмурки, і про горище.

Того літа мене вже стали приймати у футбол на стадіоні. Ще й інколи «восьмаки» брали, як треба було котрійсь із дівчат вкинути kota у вікно або заверещати дикунським голосом біля їхнього веселого гурту. Kota я вкидав успішно, навіть коли потрапляв до моїх рук кігтястий, а от верещати — виходило не завжди. Голос у мене слабенький після весняної ангіни. Хіба як Вітька Федоров давав потім на цілий вечір свого велосипеда, горлав справно.

З того все й почалося.

У нашому містечковому парку є кільцева доріжка. Її хтозна-коли посипали дрібною жужелицею, і це найприємніша доріжка, щоб їздити на велосипеді.

Велосипед, здається, сам котиться, жужелиця смачно хрумтить під візерунчастими шинами, люди охоче розступаються і всі як один повертають голови — чий це велосипедист мчить? Ну, і дівчата ходять, теж оглядаються... А коли яка й не озирнеться, то натиснеш дзвіночок, і він так мелодійно заспіває, що хоч сам підспівуй...

Як заляжуть між деревами неповороткі тіні, я берусь за динамку. Притиснута до шини, динамка спер-

шу сердито гуде, а коли я додаю швидкості, гудіння переходить у пронизливий вереск.

З фари вихоплюється клубок світла, з тонким променем посередині, і мчить попереду, метрів на сто прорізаючи пітьму й засліплюючи всіх зустрічних, особливо дівчат з нашого класу. Гойдаються дерева, підстрибують люди. Жужелиця, що вдень здавалася чорною, звичайною, раптом спалахує блискітками. Хоч зіскакуй з велосипеда та збирай ті блискітки. А як угору та вбоки зирнути — здається, наче фара прорізає просторий коридор у чорній брилі. Таємничий, загадковий коридор, який хтозна-куди веде... Солодко й лячно завмирає серце, а ноги натискають і натискають на педалі...

І раптом сталось непоправне — Вітька перестав цікавитись дівчатами, тобто більше не звертався до мене, щоб заверещав або kota вкинув.

Правда, це я лише спочатку, очманілий від несподіваного лиха, так подумав. Згодом, нудьгуючи й блукаючи пішими ногами в парку, де тепер на мене ніхто й оком не скидав, я підстежив, що зовсім воно інакше сталося, навпаки. То клята Галька Чорнявська з восьмого «А» забажала, щоб Вітька возив її на рамі. І Вітька, гордий, насмішкуватий Вітька, возив Гальку щовечора. Звичайно, не в парку, а коло річки, по в'юнкій утоптаній стежці.

Я дуже розсердився. Не на Вітьку — на Гальку. До чого тут Вітька? Якби не та кудлата, то хіба б він одібрав у мене велосипеда?.. Хотів уже був підкинути цю новину Галиній матері — швидкій на розправу тітці Марині, та вчасно згадав, що й безневинному Вітьці теж перепаде на горіхи.

А вечори ж які! Удень пече, в'ялить людей і зелень. А ввечері спадає на землю цілюща прохолода. Звідусіль линуть пахощі, люди — і старі й малі — всі в парку, на природі. Літають хлопці по алеї, без угаву заливаються дзвінки...

Я не витримав наруги, побрів до річки. Так, без жодної думки, не за якоюсь там дівчиною. Та я дивитись на них тоді не хотів!

Сів на траву, наколупав якихось камінців.

Сиджу й думаю. Думаю й кидаю.

Камінці тихо булькають, зникають без сліду. І думка, ледве народившись, так само безслідно тануть.

Бо чого варта хоча б оця думка — попросити батька, хай купить велосипед у раймазі. Мені й очей не треба заплющувати, щоб уявити батькове обличчя, почути його голос. Батько посмикає себе за довгого носа, потре мізинцем ліве око. А тоді поволі, з протягом скаже: «Дивно воно якось виходить: ти мені уперто носиш трійки, а я за це маю брати розгін до раймагу...»

Хтозна вже й чого спливла в моїй голові ота давня пригода з горищем. Може, через те, що якийсь парубок, поціляючи за сусідній куш, де хихотіли дівчата, схибив, і грудка шурхнула між гілля наді мною, сипонувши порох на мою голову. Чи нагадав тогобічний берег річки, де в темряві завовтузилася якась пташка, запищала...

Було це давно, ще після третього класу. Ми з Вячиком, котрий потім переїхав на цілину, блукали в порожньому клубі. Дивно й цікаво тинятися в порожньому клубі. Де хочеш — сідаєш, що хочеш — кажеш. Але швидко нам стало, ну... ніяково, чи що. І ми вже хотіли шаснути надвір, коли Вячик помітив прочинені двері до якоїсь кімнати. Скільки разів бували в клубі, а тих дверцят не бачили... Відчинили ширше, прослизнули. А то не кімнатка — малесенький коридорчик. І з нього загвинтилися вгору залізні сходи.

Що ми крутнули тими сходами — це ясно. Але вони обдурили нас: вивели на горище. Парке від бляшаного даху горище, звідки й павуки повтікали.

Ми тупцями на місці й не могли повірити, що геть ошукані, що тазмниці не буде.

— А там щось блищить, — мляво сказав Вячик і тицьнув пальцем за комин.

Я неохоче глянув. І мої ноги самі рушили по пересохлих грудках глини...

— Велосипед! — в один голос вигукнули ми.

Не знаю, як мої, але Вячикові очі блищали не згірш від дзеркала на кермі велосипеда.

Новий, чистий, ніби вимитий, велосипед! З фарою динамкою, дзеркалом і ручним гальмом! Звідки?..

Це було так несподівано, неймовірно, що ми мерщій поторкали шини, фари... Чи не привидилось, бу-ва?

Ні, не привидилось.

Ми, піднявши заднє колесо, розкручували педалі, аж доки колесо не починало свистіти, як реактивний літак, вмикали динамку, натискували на гальмо... Тільки дзвінка не чіпали...

Так захопилися, що не почули кроків на сходах. Лець встигли наполоханими горобцями метнутись од велосипеда, впасти за ящиком з висохлим вапном.

З червоного обличчя, а ще більше з писклявого жіночого голосу ми впізнали завклубом Павла Глушаницю.

Павло тонко, але погрозливо лаявся:

— Ну, я вам!.. Підждіть, впіймаю! Ноги повикручу! На руках ходитимете!

Ми не могли второпати, кого він збирається калічити, і від цього по наших спинах побігли холодні дрижаки. І, звичайно ж, не подали голосу, що ми тут, хоча Павло, спустившись з велосипедом униз, клацав замком...

Що ми пережили, доки відшукали віконце-душник! А вилізли назовні й зів'яли: хіба дах — краще місце, коли з нього немає шляху додолу?.. Добре, що дерево хтось ще малим зігнув, і воно прихилилося до клубу...

З Павла поглузували його товариші — про це ми дізналися наступного дня. Затягли його новий велосипед на горище, а він гасав по всіх усюдах...

Я сидів, знічев'я пригадував у всіх деталях цю давню й дрібну пригоду, поки якийсь голос не прошепотів мені просто у вухо: «А в твого дядька теж є горище на хліві...»

Думка була примітивна, безглузда, але в такі критичні моменти чіпляєшся за найтоншу соломинку.

Спершу кинувся бігти, а потім перейшов на швидкий крок. Ще хто подумає, що від дівчат тікаю...

Гостро різнув вухо дзвінок. Я притьмом одскочив, на мене джухнуло вітром од швидкого велосипеда. Вже коли він поминув мене і пригальмував на близькому крутому повороті, я впізнав Вітьку. Він нагнувся до керма і крутив педалі з усіх сил. Бо поперед нього невиразно біліла Гальчина святкова хустка.

Та образа лише легенько торкнулася мого серця. Я тільки й подумав співчутливо: «Щоб отакенну репетю пиряти? А як де камінь на стежці трапиться? І шина трісне, і спиці з дзенькотом повилітають...»

Дядько мій — Сергій — живе на одшибі. Колись вважалося — на хуторі. А тепер хати з містечка примандрували до його дворища, і вийшло, що дядько з тіткою, не зрушуючи з місця, ніби переїхали до містечка.

Луг біля парку людний. А далі — тиша, якесь причаєння, тривожний шерех високих очеретів... Та я не звернув у містечко, на довшу й безпечнішу дорогу — просто не було часу дослухатись і додивлятись до очеретів.

У дядька світилося. Тільки не двохсотсвічкова лампа під стелею сяяла, а тьмяно блимала маленька акумуляторна на столі. То, видно, дядько щось потихцем майстрував. У нього, каже сам, інколи й серед ночі руки сверблять до заліза. Тітка кепкує з нього, а частенько й викидає оте майстрування, коли дядько уранці іде на ферму. Тоді у них — сварка.

Я зупинився біля порічкового куща, що виріс якраз посередині між хатою й хлівом. Мої руки смикали й смикали бідолашні листки, ніяк не могли дочекатися, що вирішить голова.

А в голові було всяке. Зайти? Дядько зсуне окуляри на лоба, здивовано й стривожено гляне на мене — чи не скоїлось щось погане, коли мене принесло пізньої ночі? А як почує про велосипед, довго й полегшено реготатиме.

Мої очі попливли до непроникно-темного горища. Біля жовтої стіни не видно драбини... А що як дядько по весні закинув туди борону? Чи гострі обрізки бляхи?..

Хоч би в мене був ліхтарик з собою...

Без найменшої надії моя рука шаснула по кишеньках. І несподівано торкнулася холодного боку ліхтарика.

Порічки полегшено розпростували зім'яте, понівечене листя, а в моїй душі все одно не було полегшення. Як залізти на горище? І чи справді там мирно й тихо, як видається звідси? Хоч дядькове дворище і злилося з містечком, проте он, за десять метрів, сте-

леться поле. Стелеться, та не дуже вільно — на півдорозі до обрію його перестрівав ліс...

А ще був один сумнів, у якому я сам собі боявся визнатися: а коли там, на горищі, нічого?..

Щоб прогнати цю панікерську думку, я заходився пильно міркувати над першою проблемою — як вибратися на горище. Поки голова перебирала варіанти, ноги самі підстрибнули, руки вчепилися за якусь тичку, великі пальці ніг зашкрябали по стіні, шукаючи заглибин... І за хвилину я вже стояв на краєчку горища, мліючи й холонучи від його чорноти й невідомості.

Та згодом, коли спалахнув ліхтарик, чорнота зникла, залишилась сама невідомість та ще купи перетрухлої соломи, під якими міг і не міг лежати велосипед. Повісивши ліхтарика на гудзик, я заходився гарячково гребти ту солому, забувши трохи і про близьке поле, і про те, що солому років з десять не скидали й у ній могло завестись усяке... Хіба часом, як тривожно мукала корова, сполохана світлом, що пробивалося до неї, й незрозумілим шелестом, я мимоволі здригався.

Поле не довелося згадати, а що в соломі могло бути всяке, спало на думку, хоч і не зразу.

У соломі вже було чимало ям — викрутнів. Від порохняви й прадавньої вогкості важко було дихати. Та я, полонений одним помислом, гріб і гріб.

Руки все глибше занурювались у вогку потерть. Ще один рух, і мої пальці схопили щось холодне, слизьке й застрягли на ньому... І те холодне почало вигинатись, плазувати...

Якби ще я длубався на горищі знічев'я, то миттю одскочив би з вереском і, забувши про драбину, гупнув би на добре втоптану стежку, не відчувши болю, чимдуж майнув би куди очі дивляться...

Та зараз я лише охнув, ахнув, спробував висмикнути руку. А вона мов затерпла. Затерпло і те холодне, кругле, ніби чогось вичікувало...

І тут на зміну переляку, що жалкою кропивою шмагонув мене по всьому тілу, виросла радісно-бенгежна думка: «Невже?..»

Рука нарешті й невчасно висмикнулась, і мені довелося палицею докопуватись до таємничої знахідки.

Це був справді велосипед! Старий, заіржавілий, до-
воєнний, з загнутим донизу «баранячим» кермом... Та
яке це мало значення?

Не пооббиравши з велосипеда соломи, я поволік
його до виходу. Сам плигнув, боляче стукнувшись п'я-
тами, аж в очах потемніло, а його зніс, як малу дити-
ну, на руках.

І мерщій до дядька. Поділитися радістю.

Затарабанив так, що дядько підскочив на стільці,
впустивши додолу щось важке. Те важке брязнуло
дужче за мій стукіт, і з сусідньої кімнати виглянула
тітка, розбуджена подвійним звуком.

— Що таке? — стривожено спитали обое, ледь про-
чинивши двері.

А я стояв і щасливо усміхався. Та в пітьмі сіней
вони не бачили моєї усмішки й тривожилися все
більше.

Вже у хаті, зиркнувши на годинника, я втямив, чо-
го вони переполошилися, — стрілки зсунулись докупи
на дванадцяти...

Похапцем, перескакуючи з п'ятого на десяте, я роз-
повів усе. Тітка і дядько нерозуміюче перезирнулися.
Довелось почати знову, трохи спокійніше.

— А-а! — вільно зітхнув дядько. — Велосипед знай-
шов!

А тітка плюнула спересердя і, мурмочучи щось,
пішла додивлятися свої, як вона говорила, віщі сни.

— То ввести? — рвонувсь я до дверей.

— Нащо? — хитнув головою дядько. — Пішли на-
дворі подивимось.

Вийшли.

— Да-а, — шкребонув тім'я дядько, побачивши в
промінні мого ліхтарика знахідку. — Довгенько лежав,
довгенько... Це ж коли я його туди закинув?.. Ану,
гайда в хату!

— А велосипед?

— Та хто його візьме, отакий... — не договорив
дядько.

Все ж я підтяг велосипеда до самісінького вікна,
щоб крізь шибку було видно кермо.

У хаті дядько почовгав до своєї залізної скриньки,
що стояла під його ліжком. Довго шпортався там,
поки витяг пачку старих фотографій. Заходився по

одній перекидати, розказуючи бігцем, що то за фото й хто на ньому зображений.

Я нетерпляче засовався. Одне, що велосипед надворі, а друге — цих розповідей вистачить до самісінького ранку.

— Дядьку,— несміло нагадав,— ви ж оту шукаєте... де велосипед.

— Ага, ага,— швидше зарухались дядькові пальці.

Та ще, може, з півгодини минуло, доки він натрапив на потрібне фото.

— Ось,— урочисто підняв.

Я заглянув. Невеличке маловиразне фото. Чоловік з десять стоять у «мертвій позі», поклавши руки на керма велосипедів. Чотирьох ще сяк-так видно, а інші розпливлися в жовтому тумані. Серед тих «затуманених» я лише з маленького зросту розпізнав свого дядька.

Нічого особливого. Фото як фото. Проте, щоб не ображати дядька, я мовив захоплено:

— Інтересно!

— Еге, інтересно,— підхопив дядько.— Інтересно тоді було... Спасибі тобі, спасибі. Хоч то вже й не велосипед, а пам'ять буде.

У мене радість притьмом покотилася з грудей, от-от п'яти покине.

— Дядьку...— забелькотів я.— Я ж так хотів... щоб свій... не кланятися Вітьці...

Дядько пильно глянув на мене, мотнув головою, наче відганяв дорогі йому спогади.

— Еге,— спохопився,— що я кажу? Нащо він мені? Бери... Тільки з ним роботи буде!

— Спасибі, ой, спасибі!— пошепки, щоб не розбудити тітку, вигукнув я.

І присунувся до столу, іншими очима глянув на пожовкле фото.

— Дядьку, а коли це?

— Це,— підсів ближче дядько,— в сороковому, як я вчився в технікумі. Був у нас тоді велопробіг Вороньки — Прилуки. Сто п'ятдесят кілометрів. Пов'язалися червоними стрічками з лозунгами й рушили. Дорогою допомагали колгоспникам косити сіно, читали лекції... Ех, і досі чую запах того сіна... Лежимо, потомлені дорогою й косовицею, а сон не йде. Пахощі

звідусіль, зорі в небі, як горобці, пурхають, десь гуде-вуркоче трактор... Ліниво перекидаємось словами. А коли прокашлюється Ваня Стражников, затихаємо. І він починає: «Понад лугом зелененьким, понад лугом зелененьким брала вдова льон дрібненький...» Прослухаємо заспів та як грянемо: «Брала вдова льон дрібненький...»

Я онімів, великими очима дивився і не впізнавав свого дядька. Невже це він розказує — неговіркий завфермою, якого всі поза очі й у очі звуть Мовчуном?.. Невже він колись гасав на велосипеді, співав пісні?..

— Грянемо, аж сіно заколишеться, — говорив якимось одм'яклим голосом дядько, дивлячись на фото й, певно, не бачачи його, — тоді до другої перескочимо — веселішої, гучнішої... І так до ранку, аж поки не вибілється небо, як полотно...

— Доки ви там, полуношники? — долинуло з спальні, і дядько стенився, погас. Зморшки, що були трохи розгладились, знов важкими хвилями облягли його обличчя.

— Зараз, зараз кінчаємо! — квапливо кинув він туди, а мені: — Забирай. І ще ось, — обережно побрязкав у скриньці, — на ось ключ. І цей візьми, згодиться... Ох, і роботи ж там...

Велосипед я ніс на плечах: колеса були босі — гума за такий довгий час перетліла. І заховати його довелося в густенній кукурудзі, бо хата була замкнена, і мені самому був один шлях — у вікно.

Щойно я торкнувся головою подушки, як переді мною побігла сіра стрічка дороги, замелькали дерева обабіч, дмухнуло в обличчя свіжим вітром. А це що надимається, тріпотить на грудях? Зігнув голову, глянув. Навхрест оперізує мене широка червона стрічка. А на ній — очам своїм не вірю: «Чемпіон Калинівського району...» Поки я роздивлявся, щось темне з'явилося поруч і почало обганяти. Я зирнув краєчком ока й спаленів — мене, чемпіона, обганяє Вітька! І коли б то сам, а то на рамі примостилась Галька й регоче зловтішно, показуючи всі свої зуби... Я просто впав на кермо, щосили давонув на педалі... Аж ланцюжок загарчав розлюченим собакою. Скоро зник позаду і розпарений від непосильного змагання Вітька, і зуба-

та Галька... Залишилось тільки сіре полотно дороги та пругкий зустрічний вітер...

По тій дорозі я й котив до самого ранку, доки мати не перепинила мене, досить нечемно смикнувши за рукав.

ПЕРШІ ТРИВОГИ Й РАДОЩІ

— Чи не рано тобі, хлопче, парубкувати? — одразу напалась мати.

Я чесно глянув їй у вічі, а в них не стільки гніву, скільки глузування. То й не став нічого пояснювати. З матір'ю не збалакаєш, коли у неї в очах отакі вогники. Отож буркнув:

— У дядька затримався.

І вибіг з хати.

Розгорнув густе віяло кукурудзи та й заляк.

Ні, моєї знахідки ніхто не поцупив. Але яка вона була!..

На колись блискучі обідки, кермо густо сіла іржа. Майже скрізь облупилася фарба. Спиці лиш де-не-де стирчать, і через те колеса вигнулися, мов перепечені бублики...

Де й ділося моє радісне хвилювання, з яким я мчав до схованки. Сумно, незатишно стало на душі. Я сів на землю, прим'явши ні в чому не винний щирець, і намагався не дивитися на той... брукт. Правду казав дядько... А ще снилося: лечу, мигтять тополі, чемпіон...

«Скільки не сиди, нічого не висидиш. Хіба на одному місці мозолі понатираєш...» Я ніби почув глумливий голос моєї матері й неохоче встав.

Може, щось та вийде?.. А ні, однесу до Матвія Гребеножки, що приймає брукт.

Остання думка мене зовсім не втішила. Отак несподівано знайти велосипед — і в брукт... Хіба зразу?

Я підняв велосипед і поніс.

Не в брукт, звичайно. До ринви. Знайшов там відшліфований водою шматок червоної цегли, заходився ліниво терти.

Це лише спочатку ліниво. А коли з-під рудої кори іржі блиснув світлий метал, мої руки мимохіть зачовгали швидше, вже не від лукавого.

Увечері я геть весь був перемазаний в іржу, в червону цегляну куряву. Та настрій мій покращав. Що не кажи — блищить велосипед, хоч і без гуми, без руху — одне слово, поки що мертвяк...

Цієї ночі мені нічого не снилося. Тільки уранці приверзлося, аж розбудило передчасно. Наче мати гидливо тримає двома пальцями мої штани й грізно питає: «А це що, туркотню? Ну, підожди, з сьогоднішнього дня ти у мене в самих трусах ходитимеш. Навіть до школи...»

Від цієї неприємної обіцянки я й покинувся. Зиркнув на стілець — порожньо...

Невже сон справдився? Сіпнувся й згадав — я ж залишив штани в сінях, щоб мати не назирила їх.

Шибки вже білили, мов позаклеювані папером. Але сонця не було — чи ще не виглянуло, чи тонуло в білястих хмарах. Мабуть, тонуло. Он берізка під вікном кланяється ранковому вітру, і батька з матір'ю не видно.

Я знову заплющив очі, та сон покинув мене. Бо в хлівці стояв поки що німецький велосипед.

Спиці, гума, фарба, дзвінок... Де я на них грошей наберуся? Є всього карбованець, а сама гума коштує, певно, не менше п'яти. А що як у втулці, в кермі, в каретці все іржа переїла?.. Доки не перевірю, спокою мені не буде. Кого-кого, а себе я знав добре.

— Ого, раненько! — стріла мене в дворі мати. — Чи не на косовицю?

— Та ні,— мимоволі відказав я і шаснув у хлів. Уже виволік велосипеда і поставив його в кукурудзі, коли почувся той самий насмішкуватий голос.

— Ага! Ось чого тебе разом з курми підняло!

І не встиг я оглянутись, як мати зникла. Дивно...

Але зараз мені було не до роздумів над материною поведінкою.

З натугою розкручував гайки біля втулки, і руки мої тремтіли. Якщо втулка не годиться, велосипед можна зразу ж викидати... Зняв контргайку, поспіхом викрутив гальмо... І з моїх грудей вихопилося таке полегшене зітхання, що поросся за стінкою хліва теж задоволено хрюкнуло.

Жовтіє на кульках, роликах, на всіх деталях загуслий солідол.

Кинувся до каретки, передньої втулки. Теж цілі, нешкоджені. Солідол надійно прикрив їх, захистив од вологи.

А взявся за кермо — не повернути. Значить, туди забралася підступна вогкість. Розібрав — точно. Виямки для кульок можна почистити, але самі кульки загинули, погризені іржею...

Уже й роботи не було, а я все тер шильники за хлівом. Сонце ж, мов на злість, просто прикипіло до неба. Хоч накидай на нього налігача і тягни, як уперте козеня, за обрій.

Нічого поганого сонце мені не заподіяло. Але на мої штани при ясному сонці страшно було глянути. Осів на них і давній темний солідол, змитий гасом з деталей, і новий, жовтий, що я його наніс тонким шаром на всі деталі, а разом і на штани. Ще трохи додалося іржі. А найбільше було на колись сірому тлі чорних шкарубких плям. То я не полінувався, збігав до малярів, які фарбували в школі парти, й випросив чорного лаку та негодящу щіточку.

Яка це насолода — фарбувати! Щіточка нечутно ковзає, фарба рівним шаром укриває всі подряпини, нерівності. Я так розохотився, що пофарбував навіть обідки та педалі. Отямився біля керма — щоб чорніло людям на сміх?

Насолода минула, а плями залишилися. І коли я дивився переляканими очима на різноколірні штани, у мене дрижали повіки. А що вже казати про матір?.. От сорому буде, як у її руках затремтить лозиняка...

Сонце все ж зайшло, але темрява не поспішала. Довелось скинути штани за хлівом, притиснути їх цеглиною, щоб раптовий вітер не викинув на вулицю. І так іти вечеряти. А для матері була приготована цілком надійна відповідь: «Хто ж має ноги в штанях? Щоб холоші обхлющились?»

Після щасливо пережитої вечері я подумав і завів велосипед у сіни. Ще кури в сараї обгидять.

Хоч натомився й напереживався, та спати не хотілося. Одна поперед одної лізли в голову думки.

З фарбою пощастило: наліг на ноги й дістав. А гуму, спиці й усе інше ногами не добудеш. Тут одна дорога — раймаг...

А зранку почалися дива. По-перше, я знайшов штани, обтрушені й трохи почищені, біля себе на стільці. Знизуючи плечима, я миттю вскочив у холоші й подався в сіни. Виніс навпомацки свого велосипеда і отетерів: на кермі висіли скати, а в скатах — притрушені тальком новісінькі камери...

«Хто ж це? Хто? — раз по раз навмання озирався я.— Невже батько чи мати?..»

В обід, наледь відірвавшись од туго накачаних шин, я неохоче поплентався до столу. І тут майнула в мене хитра думка. Зараз я виведу їх на чисту воду!

— Тату,— невинно звернувся я між борщем і кашею до батька,— а скільки коштують бортові скати до велосипеда?

Батько скосував на мене з-за газети, яку вхопив на ту хвилину, доки мати накидає кашу. В його очах плигнула весела іскорка й миттю погасла.

— Хтозна,— байдуже одказав батько, знову вхнюпившись у газету,— я у велосипедних ділах темний.

Ну й хай... хай приховують. Аби тільки ті дива повторювались, бо мені ще стільки бракує!..

Другого дня я знайшов у кобурі для ключів велоаптечку. І остаточно повірив, що в неділю з форсом виїду з двору, наполохавши здивованих курей, які досі не бачили в нашому дворі жодної машини.

Але на цьому й скінчились дива. І мені довелося заради насоса, спиць, кульок позбутися складаного ножика, цілого мотка кіноплівки й ще всякої всячини, про яку не хочеться й згадувати.

Зате в суботу, надвечір, велосипед був готовий. Навіть дзвінок сліпучо виблискував на кермі.

Я так чекав тої неділі! До дрібниць уявляв її собі: і окате сонце в безхмарному небі, од якого сяятимуть дзвінок, кермо, тьмяно вилискуватиме рама, і рівну, утрамбовану до блиску дорогу, і безшумний свій лет по ній, лет, од якого червона сорочка пухирем надимається на спині...

Здається, й оком не зімгнув тої ночі. Хіба перед ранком.

Схопився мов опечений і мерщій до вікна. Й нічого не зрозумів.

Як, чому, навіщо?

По небу пливли цілі скирти важких свинцевих хмар. Не можна було навіть угадати, де сонце. І з тих осоружних хмар бризкало холодним дощем. Певно, що з ночі бризкало, бо люди ходили попід тинами, а посеред вулиці ляпотіли крильми раденькі, що дурненькі, качки.

Невже увесь день сидіти вдома?..

А в будень хіба покажеш до пуття свій велосипед?

Глянувши з жалем на нові чорні штани, не зразу випрохані у матері, на червону сорочку, я одягнувся в стареньке (звичайно, не в те, в чому робив ремонт) і викидав надвір.

Ех, ще й рвучкий, бридкий вітер! Бач, як жмакає калюжі...

Ну й хай, хай вітер, гроза, хай хоч і землетрус! Все одно випробую!

І випробував. Правда, людей, тобто хлопців і дівчат, на дорозі трапилось небагато, і мчати особливо не вдалося, бо грязь шавкотіла під колесами, кидала велосипед з боку на бік.

Та то нічого, то дрібниці. Я до самісінького вечора мов літав на крилах, зроблених власними руками, ось цими, що нині міцно стискають вертке кермо, аж почервоніли від напруги.

Додому, чесно кажучи, я майже приліз, затинаючись, наче п'яний. Вистачило мене лише на те, щоб насухо витерти велосипед і втримати ложку за столом. Та ще доплентатись до твердої дерев'яної лави...

У нас якимось гостював батьків приятель, міліціонер з Києва. Він там указує машинам на Хрещатику, куди якій їхати. Міліціонер дуже смішно розповідав, що він і вночі вимахує рукою, ніби в ній затиснута регулювальна паличка. Я сміявся разом з усіма, а вірів не дуже. Я он п'ять років вивчаю правила української мови, а хоч би раз пробурмотів яке кризь сон.

Сьогодні ж повірив. Особливо тоді, коли опинився на долівці, боляче вдарившись спиною об здоровенний чавун. Спересердя копнув той чавун ногою і зрозумів: то й уві сні метляв ногами, крутячи уявні педалі.

Чавун ще гув ображено, а я, вже забувши про нього, припав до вікна.

Хмари прудко тікали за лимонний обрій, і в небі переможно голубів сплюснутий місяць.

Похапцем натягаючи святкові штани й сорочку, я мимоволі вловив розмову за вікном. Розмова стосувалася мене, і я застиг з сорочкою, надітою лише в рукави.

— Ви погляньте,— гордо говорила комусь мати,— що наш Юрко сотворив. З брухту велосипед зладив! А я спочатку, грішним ділом, думала, що він притяг те залізачця для Гребеножки. А він — дивись... Упертий, як я...

— Еге,— ствердив батько,— ми лише, так би мовити, морально підтримували та децицію підкинули. І то таємно...

«Добру децицію,— вдячно усміхнувся я.— І хай більше буде з вашого боку таких таємниць і дециць»,— щиро побажав.

Велосипед я городом викотив на іншу вулицю. Бо слова словами, а могли не пустить...

До самісінького парку я не звертав жодної уваги на сутінки. Та й чого — дощ вибілів стежку, місяць щедро накидав на неї блакитних плям, а підступні калюжі сяють розливою синькою. Їдеш, мов по однотонній райдузі. Якби це в полі, неодмінно заспівав би свою улюблену «Пісню веселого вітру». Ну, а в селі з моїм голосом ліпше мовчати...

А в парку... Краще б я проспав цей чудовий, свіжий, пахучий вечір!

Доріжка чорна, обабіч неї густі дерева схилились, заховали її від місяця.

Та хлопці ввімкнули динамки. Гасають, шматуючи темряву, змагаються, в кого сильніше б'є фара.

А як мені змагатися? Правда, я згарячу вихопив ліхтарика. Тримаю його в одній руці, другою з горем пополам правую.

Доки не перечепився об підступний корінь та не брязнув у холодну мокру траву. А потім довелося переорати ту траву коліньми в нових штанях, розшукуючи ліхтарик.

Моє свято було нагло зіпсоване. І я, похиливши голову, поволі рушив додому.

А тут у парку саме заграє духовий оркестр, який хоч і тренується тиждень, а грає усього день, зате так здорово, що по всьому містечку чути. І всі ринули до трохи підсохлого танцювального майданчика.

«І де його дістати фару?» — крутивсь я в ліжку. Аж мати стурбувалась, нечутно встала, помацала мій лоб рукою. «Чи не застудився наш малий з радощів?» — озвався її схвильований голос.

Е, то було б півбіди. Застудився — відлежався б. А от фара, скільки не лежи, сама не прийде.

І я пішов по фару.

Моя мати інколи каже: «Затуркалась, що й до криниці з корзиною побігла». Мабуть, сама вигадала, з власного досвіду взяла оту примовку. Але влучно.

Бо справді, хіба пішов би я іншим, спокійнішим часом до Андрія Козленка просити фару? Ні, він не скупердяга. Просто фара є фара. Навіть коли загубилась динамка.

Андрій терпляче вислухав мої палкі запевнення, що йому фара ні до чого, що на його велосипеді вона тільки очі мозолить, що, врешті, та фара стирчить на кермі, як на козі сідло...

І тут, при згадці про козу та сідло, Андрій не витримав, зареготав. Він так реготав, що в нього сльози потекли по щоках і вуха заворушилися...

Довелося притьмом скочити на свого безфарного велосипеда і гайнути далі від Андрія та його пришелепуватого сміху...

Схилившись на тин, я сумно дивився у двір нашого сусіда — шофера Петра Ковальчука. Не на машину, а так просто. І в моїй голові чогось крутилася безглузда думка: «От би мені отакенну фару, як у «газона». До ковороту, а може, й до контори колгоспу добивала б...»

Фари «газона» іскрилися під сонцем, щедро розбризкували гарячі скалки, довго заважали мені, не давали помітити іншу фару, меншу, скромнішу, але таку потрібну! Та фара, задершись чомусь угору, трималася на кермі прихиленого до ганку велосипеда дядька Петра.

Хвилину я з надією дивився на неї, а потім заходився обережно обмацувати очима передню та задню вилки велосипеда.

«Нема, — видихнув нарешті полегшено, — нема динамки!..»

Але тут навперейми цій радісній думці кинулась інша, схида, й утримала мене на місці.

«Дожидай, так він і віддасть! Згадай, як торік...»
Торік було... не забудеш.

Дядько Петро возив зерно з сусіднього села Гурбинці на базу. Близько, якихось двадцять кілометрів. Так ні ж — скільки я не просив, скільки не благав — жодного разу не взяв у рейс. І якби ж хоч причина відмови була путня, а то: «Малий ще! А там — вибої, місток на божому слові тримається. Он Іванко Маркоцупів упав з кузова — ледь не вбився...» Хіба ж я Іванко-роззява?

Після того я з ним не здоровкаюсь. Звичайно, не проходжу мимо дядька Петра свинею, а як побачу — обминаю. От і не доводиться здоровкатись.

Дядько Петро, мугикаючи, вихилився з сіней, і я мерщій присів за тином. А він, озирнувшись навіщось, пішов до квітника. Нагнувся, голосно нюхає. Занишпорив руками, викидає бур'ян.

— «Оце так, — спантеличивсь я. — Як жінка... квіти поле...»

А коли дядько підвівся і я побачив його червоне нахмурене обличчя, зрозумів, що сподіватись нема на що. І посунув додому, сердито топчучи розквітлий спориш.

До обіду сердився на шофера і після обіду. А надвечір мене знову винесло до тину.

Що дядько тут, мені сказали його ноги. Вони виглядали з-під кабіни й детально розповідали, що там робить шофер. Ось він щось одкручує, тужачись, — і ноги неспокійно заворушилися, вперлися каблуками в землю, ніби хочуть допомогти рукам. А це дядько щось ставить на місце, поволі, обережно, — і ноги завмерли, щоб не перешкодити необережним рухом... Але те «щось» не стало на місце, і ноги обурено заметлялись...

Коли дядько Петро нарешті виліз, я силоміць змусив себе не гупнути в бур'ян. Привітався хрипко. І тут мого язика наче кудись потягло...

Дядько дивився вичікувально. А я мовчу. Тоді він одвів очі, витяг цигарку, не поспішаючи, розім'яв її в пальцях, поволі припалив од запальнички. Мовляв, я почекаю, а ти зберися з думками.

— Дядьку,— огидно тонко сказав я,— нащо вам фара до велосипеда? У вас же он на машині аж дві здоровенних...

— Логічно,— серйозно ствердив шофер, а в самого десь у глибині зіниць колихнувся усміх.— Але що з того?

— А в мене — жодної... А велосипед — як новий, хоч із старого зроблений, довоєнного...

— Ясно,— потер дядько неголену щоку,— суду все ясно.

Я з завмерлим серцем чекав остаточного присуду. Не помітив, коли й тітка стала на ганку.

А присуд був несподіваний.

— От що,— примружився шофер,— ти, кажуть, майстер по ремонту отих двоколісок? — кивнув він на велосипед.

Що мені залишалось інше, як не хитнути ствердно головою?

— Значить, майстер. Тоді поглянь-но, що там із втулкою моєї тарабайки. Пищить і пищить, мов погаке кошеня. Ще й пропускає, коли на гору хекаєш, і важка стала, як трактор... Ну, а потім поговоримо з інших питань...

— Петре,— докірливо обізвалась тітка Уляна,— як тобі не ой-ой-ой! Сам зуби з'їв...

— Стій,— перебив її дядько,— не втручайся в наші чоловічі розмови...

Тітка махнула рукою й пішла назад у хату.

Дядько знову поліз під машину, а я мерщій підступив до втулки.

Гайки знялися швидко. А далі почалась морока. Втулка з якимись шайбами, курявозатримувачами й іншими мудраціями... Ну, все ж розібрав.

Чого важка і пищить, я зрозумів без особливих труднощів. Навіть здивувався, як це дядько — сам шофер — не міг додуматись. Таж вона, втулка, востаннє була змащена хтозна-коли, і те мастило геть перемололося.

Набив в усі усюди солідолу — і писку як не було. Ну, а чи легша стала, побачимо, коли складемо. Та я в цьому не сумнівався.

А пропуски довели мене до відчаю. Я міняв ролики місцями, щедро змащував п'ятерик, даремно пробу-

вав підчищати невіддатливі виступи з гартоващої сталі. Все одно — натиснеш сильно на педалі, й ролики, скреготнувши, злітають — пропуск.

Чим більше морочивсь я з п'ятериком, тим далі відпливала від мене фара. Та я, правду кажучи, трохи й забув про неї. Перед моїми очима стояв лише злощасний п'ятерик. Невже він мені не підкориться?

— На. Може, згодиться.

Я притьмом озирнувся, безтямно втупився в молоток, що його простягав мені дядько Петро.

Взяв молоток, покрутив у руках. «Чи не стукнути по п'ятерику, щоб розлетівся на друзки?» — спливла безглузда люта думка.

«Стукнути, стукнути...» — зачепилося в моєму мозку. І, ще гаразд не второпавши, що буду робити молотком, я пішов з п'ятериком до верстата, що притулився в кутку двору під навислою шовковицею. І тут враз усе стало ясным.

Взяв ролика, вибив з його допомогою на п'ятерику неглибоку виїмку. Передихнув — усе-таки сталь! — взявся бити другу...

Кинувся до велосипеда, миттю склав втулку. Проїхався по двору, щосили не щосили, а добре натискаючи на педалі. Переможливо глянув на дядька Петра.

— Ану, ви тепер!

— Е, чого це я не довірятиму тобі? Бачив же — міцно давив ти на педалі...

Він пішов до ганку, мовчки одгвинтив і зняв фару, мовчки подав. І мені стало трохи шкода дядька: все-таки без фари — великої, красивої, вкритої сріблястим алюмінієм — його велосипед ніби осиротів... Та це було секундне почуття. Наступної секунди я рвонувся до тину. Перестрибнув би його згарячу...

— Юрку! — почулося ззаду.

У мене від несподіванки мало не підломилися ноги. Невже передумав?..

— Юрку! — підійшов дядько. — Є до тебе одна розмова. Ні, ні, — помітив він мій полохливий зирк на фару, — не про неї. Слухай, чи не пішов би до мене помічником? На час жнив. Бачу — руки в тебе не дурні, голова теж метикує. Ну, й виріс за цей рік, от от мене доженеш...

Що я міг відповісти дядькові? Хіба:

— А коли?

— Та ще сміло наїздишся на велосипеді. Не раніше, — дядько чомусь глянув у небо, — як за півмісяця, коли погода стоятиме.

Я таки перескочив тин. І ще запас піді мною залишився...

Втиснути нову батарейку в кобуру для ключів, протягти від неї проводку до фари було справою кількох хвилин.

Куди важче було дочекатися вечора.

І я таки не дочекався, зарані виїхав у парк. Довго гасав порожньою алеєю, поки хоч трохи посутеніло. І клацнув вимикачем.

Хлопці з'їхались уже в темряві. Виявляється — рибу ловили в ставку.

А ніч випала — ніби на замовлення! Ні місяця, ні зірок. Суцільно темне небо впало на землю, запнуло всі вогні. І моя фара сяяла, пронизувала пільму тонким блакитним кинджалом!

Я літав з хлопцями по алеї, нічого не помічаючи, крім того сліпучого кинджала та хіба ще дівчат, які розсипалися на всі боки від світла й заливистого дзвінка і, мабуть, ще довго стояли потім на місці, засліплені, оглухлі...

Хоч як швидко, буряно гасав я на велосипеді, а лихо не зводило з мене свого недоброго ока... І поміг йому Микола Хівренко, поміг, сам і гадки про те не маючи.

— Хлопці, — обізвався він, коли ми спинились перепочити. — Я оце, коли їхав сюди, бачив: сторож з баштану, отой Салко, що й досі ходить у баранячій шапці, пошкандибав до буфету. Мо' гайнемо — він не скоро звідти вийде. А коли й вийде, то ще довго чалапатиме до свого куреня, помагаючи собі руками...

Він ще кінчав свою довгу непотрібну промову, а ми вже скочили в сідла. Я вирвався першим, бо відчував, що сьогоднішній день треба завершити чимось... одчайдушним...

Дощ сіяв нудно та вперто, а дарма. За вчорашній світлий день сонце геть висмоктало воду, навіть маленьких калюж не лишилося.

Зате надовго лишилися рівні широкі колії, вкочені машинами. По такій доріжці-колії їхати краще, ніж по асфальту.

Але мчати треба на повну катушку. Інакше просто шкода себе й велосипеда.

І ми рвонули. Я нікому не поступався лідерством, стрілою панахав вечірнє застигле повітря.

Через те довго не помічав своєї ганьби. Аж поки не долинув сміх хлопців.

Рвучко обернувся.

Вищали, пищали, шаленіли динамки. Вибухали світлом фари, далеко розганяючи застошний морок. А моя фара ледь блимала жовтим німічним оком...

І для мене втратили принадність будоражливі пахощі, що їх нічний чистий вітерець ніс від близького баштану.

Правда, я разом з хлопцями поїв і динь, і кавунів. Та додому повертався останнім у колоні, зовсім вимкнувши фару. Котив, наче сліпий, невидимим шляхом, ніби плыв по чорному повітрю, і розумів ясно, як ніколи,— тепер не відкрутитися від самого себе. Доки в мене не буде динамки, я не зможу ні спокійно їсти, ні спати, ні, врешті, спокійно жити. І не менш ясно було мені, що та динамка на дурняк, як фара, до рук не потрапить...

Хіба попросити грошей в матері та батька? Це ж не велосипед. Он, бач, скати купили...

Просити чогось не хотілося...

Отже, залишався один шлях, довгий і нудний — збирати по копійці.

А збирати гроші чесному хлопцеві в наш час можна двома способами — ловити ховрашків та здавати їхні шкурки й носити металобрухт до Матвія Гребеножки. Перший шлях я відкинув наступного дня — коли обстежив ближчі поля. Саме «Зірка» оголосила масовий похід на шкідників, і тих ховрашків швидко перевели інші любителі легкої наживи й слави. Довелося терпляче тягати діряві каструлі, іржаві праски, знівечені відра до маленької будочки дядька Матвія. Аж той заблагав:

— Хлопче! Де це я все подіну? Почекай, хай мені розширять площу... Чи ти в передовики пнешся, хо-

чеш якусь премію в школі одержати? — співчутливо глянув на мене.

Я лиш невиразно махнув рукою і подався до залізниці, де обов'язково повинен валятися важенний обрізок рейки...

За п'ять днів я назбирав три карбованці. І міг уже рушити на розвідку в раймаг.

ЗВІДКИ ВОНА ВЗЯЛАСЯ?..

— Скільки коштує у вас динамка? — запитав я безтурботним голосом.

— Динамка? — перепитала продавщиця й пробігла очима по захащених товаром полицях. — Уже нема. Вчора останню забрали.

— Як забрали?

Мабуть, у мене було дуже нещасне обличчя, бо продавщиця, мимоволі осміхнувшись, заспокоїла:

— Та незабаром, десь у вересні, знову завезуть...

Біда сама не ходить.

— Юрку, ти глянь, хто у нас! — гукнула ще з порога мати, а сама аж сяє.

І я, дурний, притьмом шуснув у хату. Невже мати забрала останню динамку?

І позадкував, зраджений у своїх найкращих сподіваннях.

На стільці сиділа давня материна приятелька тітка Маруся, а обіч неї якесь цибате дівчисько...

Я смикнувся, та мати не дала мені вирватись на волю.

Довелось поздоровкатись і залишитись у хаті.

Я гупнув на стілець, пильно задивився на носки своїх черевиків. Бо про що мені розмовляти з тіткою Марусею та ще й коли тут стовбичить оте незнайоме дівча?

— Ти що, не впізнаєш Тамари? — вдарилась об поли моя мати.

Я мимоволі зиркнув на обличчя дівчини, вловив її зверхньо-насмішкуватий погляд і спаленів. Он яка вона стала! Коси підрізани, мов у дорослої дівчини, плаття коротке, червоне... гарне... Тепер реп'яха на неї не кинеш, як колись...

Отак несподівано ми позаторік нагрянули в гості до тітки Марусі, матиної подруги ще з технікуму. У матері є фото — сидять вони з тіткою, тоді ще не тіткою, спершись на спинку одного стільця. І ніби ненароком показують туфлі на високому, але товстому каблучі. «Перші,— любовно погладжує мати фото.— На стипендію купили. Ох, скільки днів через ті туфлі жили на самому хлібі!..» А тепер нізащо не скажеш, що тітка Маруся й мати колись жили на самому хлібі...

Тоді Тамара була курдупеликом. Спершу навіть боялася мене, думала, що я старший від неї й розумніший. Тільки вже за столом, як нам дозволили покуштувати наливки, осмілилась, присунулась до мене, сказала тихенько: «А давай покидаємось реп'яхами». І повела мене опісля до глибокої канави, де грізно наїжачились височенні, мов ліс, реп'яхи.

Я довгенько хитрував, жалів її. То зовсім не поціляв, то кидав їй на ноги, де реп'яху нема за що вчепитись. І намагався не дивитись на Тамарине чорне пишне волосся.

Проте в реп'яхи така гра, що довго не втримаєшся. І я мимоволі розійшовся, просто обліпив Тамарину голову.

А потім гірко шкодував. Бо ті реп'яхи довелося виймати мені ж самому. Може, з годину морочився. Тамара і сичала, і підскакувала, мов на гарячій сковорідці сиділа, але не пустила сльозу. Тільки коли я закінчив неприємну процедуру й випадково заглянув у її очі, то побачив, що вони, наче крижинки, плавають у голубих озерцях...

Всі ці спогади прокрутились у моїй голові, доки тітка Маруся випитувала мене, як учуся, з ким дружу, ким хочу стати, одне слово, повторювала давно завчене. Так само завчено відповідав і я, зовсім не вдумуючись у свої слова. Через те й ускочив у прикру калепу.

Дзвінкий регіт примусив мене на мить підвести голову. Сміялася Тамара, її щиро підтримували мати й тітка Маруся.

То тітка питала: «Скоро до нас приїдете?» А я бовкнув: «Позавчора, як ішов дощ»... Що поробиш, коли тільки велосипед на думці?

Під цей гамір можна було щезнути. Що я й зробив. Біля порога ще раз скосував на Тамару і зрозумів остаточно: в реп'яхи з нею вже не покидаєшся. Та вона й згадувати про них не схоче.

Згоріла батарейка, згорів і мій авторитет серед хлопців. Однак я для чогось узявся яхторити велосипед...

Через кілька хвилин відчув, що моя спина ніби затерпла.

Мати дивується: «Чи в тебе очі на спині? Ніяк не підкрадешся тихцем, обов'язково оглянешся!»

Зараз я не збирався оглядатися, бо й без того знав, хто там стоїть.

Мої руки вдруге терли раму та обідки, а Тамара все стояла. Аж злість мене взяла. Але я мовчав. Якби це хто з хлопців витріщився, то гарикнув би: «Чого вилупився, як п'яний на витверезник!» А що тут скажеш? І я, зітхнувши, узявся втретє за блискучу раму.

Перша не витримала мовчанки Тамара.

— Це твій велосипед? — підступила нарешті.

— Мій! — я охоче випростав затерплу спину й наготував дві довжелезні фрази про те, як він мені дістався, ну й про все інше, крім, звісно, прикросців з динамкою. Чогось так закортіло похвалитися!..

— І він їздить?

От ці дівчата! Тільки плечима знизуй!

— Слухай,— почала й одразу ж затнулася Тамара.

Я насторожився. Чи не проситиме покатати? Я не проти, але ж на ніч береться, а дорога нерівна...

Тамару цікавило інше.

— Слухай, Юрку, кажуть, у вас танці майже щодня...

— Звичайно,— радо відгукнувся я,— і танці, й музика... Духовий оркестр уже не відпочиває...

— То, може, ти мене одвезеш? Мама дозволила... в парк піти. І тобі дозволить — моя мама у твої попросить...

Якби Тамара не лягнула останніх слів про дозвіл для мене, я охоче погодився б. А так похмуро буркнув:

— Якщо дощ не бризне.

І знов залягла прикра мовчанка. Геть знічений нею, я спитав просто, щоб розрядити тишу:

— У вас там випадково немає в сільмазі динамок?

— Чого ж, є,— байдуже хитнула головою Тамара, наче я спитав її про голки чи про плакати, які закликають боротися з довгоносіком.

Я, забувши про ніяковість, вп'явся очима в Тамарине обличчя.

— Та ну? І на шість вольтів та три вати?

— І на шість, і на три,— ствердила Тамара й нарешті відірвалась од свого місця, побігла до хати.

Та за цю звістку я ладен був завести її безвісти!.. Звісно, щоб ніхто не бачив цього...

А дорогою вона охоче згодилась купити мені динамку й передати кимось.

— Я вже всі... майже всі гроші зібрав,— запевнив я Тамару.

У парку почалися непередбачені труднощі.

Мене з дівчиною відразу помітили хлопці й так промовисто засвистіли, що я ввібрав голову в плечі, здається, до самих вух...

Хоч Тамару й не пустили на танцплощадку («Бач, даремно дорослилася!» — не без втіхи подумав я), однак вона потягла мене в кіно.

— Там старезна картина,— несміливо заперечив я.

— А я хочу ваш клуб подивитись,— заявила Тамара, і я покійрно повернув велосипеда до яскраво освітленого під'їзду.

Одне, що там хлопців та дівчат сила-силенна. Всяке можуть подумати... А друге — квитки...

Тамара розгадала мої думки.

— Квитки я беру.

— Ні! — раптом прокинулася в мені гордість, що досі безпробудно спала.— Тільки я.

Тамара здивовано глянула на мене й нічого не сказала.

Я залишив її в темряві з велосипедом, а сам гайнув до каси. І хоч стояла черга, повернувся швидко. Якось не звик стояти в чергах...

— То пішли? — смикнула мене Тамара.

— Еге, а велосипед?..

— Що велосипед? — нерозуміюче подивилась на мене Тамара. — Пришили до стінки, й хай стоїть собі.

Щоб украли?.. А втім, хіба у нас коли крали велосипеди? Ну, окрім того давнього випадку із завклубом. Так то ж був жарт...

А Тамара вже не смикала — тягла за рукав.

— То ти йди, а я... трохи згодом.

Тамара вередливо закопилила губу, але пішла сама. А я, притуливши велосипед за дверима, на всяк випадок ще й ременем припнув його до ручки. І в клуб шаснув, коли згасло світло.

Що то за фільм, я зовсім не розшолопав. І очі, і вуха, і вся моя душа були біля велосипеда. Отож, коли спалахнуло світло і збуджена Тамара поцікавилась:

— Як тобі фільм?

Я муркнув:

— Та нічого, тільки собак багато.

Тамара захопилася за стілець і залилась реготом. Крізь той регіт ледь проскакували слова.

— Ой, не можу!.. Та то ж... не собаки... олені...

Хай і олені, аби велосипед був на місці.

Все обійшлося щасливо. Тільки хтось із хлопців написав на моему паску гидку фразу: «Молода і молодий, ви направились куди?»

Напис я швидко стер слиною, а в голові, що не робив, залишилось...

Наступними днями стало ще гірше.

Я ніколи не думав, що дівчата їдять стільки морозива. І ніколи не помічав, що його виставлено майже на кожному розі. Водив Тамару якомога далі від спокуси, а вона все одно траплялась, де не глянь, вабила її.

Правда, Тамара щоразу виймала свої гроші, але я сердито пхав їх назад їй у кишеню. Пробуджена гордість вже не могла заснути.

Вечорами я похмуро витягав свої заощадження і боявся перелічувати їх.

І поповнити гроші не було ніякої змоги. Бо коли ми не вешталися з Тамарою в парку чи біля річки, то грали в шашки, розв'язували кросворди, зривали перші жовті груші. Зривав, звичайно, я, відбиваючись од настирливих ос.

Хіба в таких умовах вирвешся по металобрухт? Та в мене язик не повернувся б сказати Тамарі: «Ти посидь сама, а я побіжу назбираю дріявих каструль на смітнику й однесу їх дядьку Матвію...» А брехати не хотілося. У неї такі голубі, щирі очі...

Голубі — не чорні, а побачили біля клубу невеличку об'яву, наквещану чорнилом: «У неділю масове гуляння, присвячене вихідному дню».

Раніш я зрадів би такому гулянню, а тепер... Там же морозива буде, цукерок, пряників... Усіляких гойдалок поначіпляють...

І я підступив до матері.

— Мамо,— мимоволі закліпали зрадливі повіки,— а тітка Маруся і... Тамара.... ще довго гостюватимуть?

— О,— лукаво примружилась мати,— треба, видно, за рушники братись!..

— Та ну тебе! — кинувсь я до дверей і вперше не знайшов клямки.

— До середи! — гукнула навздогінці мати.

Ще червоний після такої ганебної розмови, я сховався під кущем смородини і пірнув у думки. Не про ті дурні рушники, звичайно, а про динамку.

Хоч круть, хоч верть — залишалось одне: тихесенько з'їздити у Вільшанку й самому купити динамку. Ну, а мої гроші міг поповнити лише годинник.

Я відшукав його в шухляді, довго роздивлявся. То дядьків подарунок. Здоровенний, «Кіровський». Зате на циферблаті намальоване синє море, на морі коричнева яхта з рожевим парусом.

Мій двоюрідний дядько Степан їхав у відпустку з Дніпропетровська і віз мені свого, хоч і не нового, але хорошого, як твердила тітка, годинника — «Победу».

— Так стрівся ж один друг,— винувато казав дядько,— ну, як причепився — поміняємося, то я й помінявся... Подумав собі: картинка намальована, тобі цікаво буде...

— Еге, якби той «друг» та не приніс півлітра,— ущипливо додала тітка.

А я зовсім не сердився на дядька. Великий годинник краще. І ясно видно — морський він. Мабуть, якийсь капітан усі моря з ним переплив...

Через три дні годинник зупинився, а через місяць довелось засунути його в шухляду.

Та все одно — красивий годинник. На базарі не менше трьох карбованців дадуть. За сам малюнок дадуть.

Увечері я до того причепливо оглядав свій велосипед, що Тамара ехидно запитала:

— Чи не на Північний полюс збираєшся?

На що я солідно відказав:

-- Профілактика.

Тамара не зрозуміла слова, але поважно кивнула й відійшла.

Та скоро вернулася.

— Юрку, кажуть — грибів у лісі! А квітів!

— Які зараз гриби, які квіти! — презирливо глянув я на ліс, що вистромив сині верхівки з-над сизо-жовтих пшениць.— Сама комарня дзижчить. Як тобі,— критично глянув на її коротке плаття без рукавів,— то нема чого й потикатися.

І не слухаючи Тамариних палких запевнень, що вона має в чемодані блузку з довгими рукавами й дівчачі тренувальні штани, я покотив на вулицю, ніби перевіряючи велосипед.

А коли повернувся, Тамара, надувши губи, блукала садом і сердито штурхала носакон гнилі яблука.

«Ну й хай,— хоробро подумав я,— хай посередиться...» А десь у грудях мов кішка шкрябнула гострим кігтиком...

Встати раніш від матері важко. Але є інший вихід. І я скористався з нього.

Коли всі поснули, я тихенько взяв свій одяг та й перебрався до хлівця, на м'яке запашне сіно, скошене в нашому садку. І заснув спокійно, знаючи, що вранці не просплю.

І не проспав. Бо півень скочив на жердку, просто над моєю головою, й так загорлав, що в мене у вухах ще довго дзвеніло.

Вийшов, протер очі й не повірив їм.

Навколо все сивіло, мов охоплене морозом. Сивіли яблука в саду, сивіла трава, сивіло небо, навіть червона бляха на нашому будинку сивіла.

Лозами неспішно плив туман.

І мій велосипед ніби вкрився памороззю.

Я швиденько назбирав яблук і груш, помацав, чи на місці гроші та годинник. І вивів велосипед з двору.

На дорозі став, з якимось незрозумілим смутком озирнувся на хату.

«Я ж ненадовго. А коли привезу динамку і вона побачить, як сильно світить фара, то зразу пересердиться... Цілий вечір кататиму... До баштану повезу й найбільшу диню куплю... або випрохаю...»

А все-таки було шкода, що Тамара не зможе оцим сивим ранком проїхатись на нечутному велосипеді...

Велосипед слухняно зірвався з місця.

І тут моє сторожке вухо вловило якийсь крик.

«Невже мати?» — похолов я. Але голову, хоч-не-хоч, обернув.

По дорозі бігла Тамара, вимахуючи голубою хустиною.

Та-ак... Не мати, але хіба не все одно?

Підскочила задихана, схвильована.

— Ти куди?

Що тут збрешеш? Треба казати правду.

— До вас, у Вільшанку, по динамку... Сьогодні ж повернусь!

— Ой, і я з тобою! — зраділа Тамара. — Я так за бабусею скучила, — довірливо призналася, — наче рік не бачились.

Я, зітхаючи в душі, дивився на велосипед, на свої ноги, потім глянув на довгу, безконечну дорогу, що губилася в пшениці.

— Може, в тебе грошей не вистачає? — заглянула мені в очі Тамара. — То я дам — розіб'ю копилку. Вона у мене зовсім не гарна: гладка вилупаста кішка... І хочеш — я тебе везиму?

— Та сідай уже, — буркнув я. Бач, вигадала — «я тебе везиму!..» Спершу навчилася б до пуття їздити!

Тамара шулилась від ранкового холоду, і я, однією рукою притримуючи кермо, другою зняв з себе курточку, недбало накинув на неї...

Увечері возив Тамару — не те щоб важко, а все ж відчутно. А зараз — мов пір'їнка, мов і не сидить ніхто на рамі. Та ні, відчувається, що вона сидить, але зовсім не вага відчувається...

Я збільшував і збільшував швидкість. Проте одна прикра думка муляла в грудях, не хотіла відставати.

— Тамаро, ти не думай, що я заради... копилки... Бабуся ж, кажеш, скучає...

Тамара, мов не почувши мене, скрикнула захоплено:

— Глянь, глянь, як воно гарно! Визирнуло сонце, і все жовте-жовте! Тільки небо — блакитне, бездонне...

Я мимоволі зиркнув на поля, і в мої груди раптом бурхнула незвідана, незрозуміла радість...

Та я нічого не сказав, лише міцніше натиснув на педалі...

ДЕ МІЙ ПЕРШИЙ ПОМІЧНИК?

Шлях розкручувався й розкручувався, мов нитка з безконечного клубка. І чим далі, тим важче ставало повертати педалі. А там і сонце підбилося вгору, встромило в мою намоклу спину пекучі гостряки. Крадькома озирнувшись, я помітив над спиною сивий завій пари.

Тамара вже не метляла головою на всі боки, а мовчки дивилася на сіру дорогу, що ліниво розпрямлялась, ніби потягалася після короткого літнього сну...

Згодом Тамара легенько засовалась. Еге, й справді, хіба всидиш довго на мулькій гладенькій рамі! У моїй душі неспокійно заворушилося співчуття, та зупинитись, дати Тамарі пройтись я ніяк не міг: ще подумає, що закеався. Хай сама попроситься.

Трапила коса на камінь! І я мовчу, і Тамара мовчить, терпить...

Добре, що велосипед зласкавився, виручив. Якраз коло буркотливої старої верби зловісно зашипіло переднє колесо, і за кілька секунд туга шина обм'якла.

«Ніпель порвався», — відразу визначив я. Та й чого йому не порватися, коли перед поїздкою я так накачав шину, що пальцем не можна було вдавнити. А стукнеш ногою — гуде, наче автомобільна.

Поки я міняв ніпель, Тамара побігла в пшеницю по волошки. І хоч я управився миттю, проте кликати Тамару не поспішав; хай розімнеться після такого незручного сидіння. Ну, і сам, крадькома присівши,

простягнув обважнілі, мов олов'яні, ноги, у яких розливався беззвучний млосний дзвін.

Коли Тамара повернулась, я вже тримав велосипеда в руках і заклопотано позирав на сонце...

Тамара було розігналася встромити свого букета біля фари, та я не дав. Побачать хлопці, такого накажуть... Найміцніші вуха пов'януть, обвиснуть, наче лопухи опівдні. Звичайно, вголос я висловився зовсім інакше:

— Та коло гарячого заліза вони ж зразу голови опустять...

Тамара, на диво, не сперечалась. Встромила букетика в маленьку кишеньку на платті й сказала, з побоюванням глянувши на блискучу раму:

— Може, пішки пройдемо? Гарно ж як. А то,— зиркнула на мою спину,— а то, коли мчиш з тобою, нічого не роздивишся. Все миготить...

Та я перехопив Тамарин погляд на мою спину й одразу став безжальним, неблаганним. Правда, кинув їй на раму свою курточку.

І до самої Вільшанки не давав перепочинку ногам. Хіба на пологих спусках дозволяв велосипедові проїхатись за інерцією.

Коли забіліли стіни крайніх од поля хат, захвилювались ми обоє.

Я всіма думками полинув до сільмагу. А що, як хтось із хлопців поцупив раніше?.. Нервові тремтіння охопило мене, як охоплює воно кожного хлопця, що несе додому із школи записку до батька чи підходить до сільмагу з чесно заробленими грошима в спітнілому кулаці...

Тамару бентежило інше.

— Ти,— мовила вона тремтячим голосом,— зупинись.

Я зупинився.

— Іди ззаду, уже сердитим голосом додала вона,— наче мене зовсім не знаєш. А я,— стріпнула волоссям,— побіжу он на ту доріжку, мовби звідти виїшла...

І, не чекаючи моєї згоди, війнула платтям і затупотіла до зарослої споришем доріжки, що вигулькувала з високого жита.

Що я точно виконав Тамарине прохання, нічого й казати. Більше того, я перебрався на інший бік вулиці й зовсім не дивився вперед, де незалежно йшла Тамара, а з перебільшеною цікавістю розглядав хати, свіжосплетені пахучі ліси, оброслі зеленкуватим мохом паркани, байдужих собак, які лінувались гавкати навіть на таку принадну штуку, як велосипед... Розглядав, мовби приїхав не з містечка, а з Австралії чи Мадагаскару...

Тільки коли вдалині зачервонів гостроверхий черепичний дах, з якого я відразу впізнав сільмаг, мене щось стусонуло в спину. І я мимоволі наздогнав Тамару. Вона хотіла розсердитись, але глянула на мене, мабуть, дуже збуджене обличчя і тактовно змовчала...

До сільмагу ще було далеченько, коли навпроти вдалині з'явилась хлоп'яча постать. Хлопець теж вів велосипеда і теж прямував до магазину.

Серце моє тенькнуло. «Це забере, забере, останню динамку!» — полохлива думка зайцем скакнула в моїй голві.

Забувши про Тамару, про все на світі, я злетів на велосипеда й так давонув на педалі, що ланцюжок здивовано й сердито заскреготів...

Ледь не стукнувшись лобами, я й той хлопець разом протиснулись у вузьенькі двері магазину.

І — метнулись у різні боки.

Вже коли в моїх руках лежала приємно-холодна, важка динамка, я зиркнув на того хлопця. Він тримав гарний (нічого не скажеш!) ніж і теж косував на мене.

Та ось наші погляди зустрілись. І ми, не змовляючись, зареготали.

Було страшенно ніяково.

Обдивившись свою мрію з усіх боків, мало не лизнувши її, я, зітхнувши, віддав динамку продавцеві й неохоче вийшов з магазину. Що вдієш, доведеться звертатися до Тамариної вилупастої кішки... Побіжиш на базар, а динамку заберуть. Та й чи є у Вільшанці сьогодні базар?

А Тамари біля ганку не було.

«Невже розгнівалась, що кинув її посеред шляху?» — похолов я. Та зразу й відігнав ганебну думку. Звичайно ж, Тамара побігла додому по гроші...

Хвилюючись, я заходився активно чекати, тобто весь час крутився, як в'юн, між магазином і надвір'ям. На щастя, людей у магазин заходило мало. А хлопців — жодного.

Нарешті!

Тамара на ходу тицьнула мені змокрілі в її долонях мідяки та срібляки, мовила захеканою скоромовкою:

— Знаєш же бабусь: «Та звідки? Та яким вітром? Та сідай, дитинко, поїж смачненького...» А тоді мені стало шкода кішки, й довелося монети по одній витрущувати...

Останні слова вона доказала тоді, як я, міцно за тискуючи динамку, вже вискочив надвір.

Там розігнався підплигнути, крикнути на все горло щось войовничо-радісне...

І підплигнув аж до високої гілки клена. Але крик не вихопився з горла.

Хоч на моїх долонях лежала омріяна, вистраждана динамка...

Я аж обернувся — чи не поцупив хто нишком мою бурхливу радість?

Ні, крім Тамари, нікого поруч не було...

Це було дивно, незрозуміло. Скільки бігати, носити іржавий металобрухт, цілісіньке літо намагатись минати далеким околясом діжки з морозивом, щоб нарешті купити динамку... А купивши — не зрадіти шалено...

Може, тому, що зараз білий день? А вдень усе здається, ну, таким, як є...

Геть збентежений всім цим, я мовив розгублено:

— Ну, а тепер — додому?

— Ой, що ти! — перелякано сплеснула в долоні Тамара. — Та бабуся ж з'їсть мене, якщо ми не покуштуємо її борщу й вареників з вишнями!

Відмагався я мляво, для годиться. Бо в досить-таки порожньому шлунку, як каже моя мати, «чорти танцювали гопака навприсядки».

Чи борщ та вареники з вишнями були дуже смачні, чи далось взнаки тренування, чи поміг вітер у спину, але назад ми повернулися швидко. Раптом осмілившись, я навіть провіз Тамару селом, повз мі-

сток, обіч якого живуть близнюки Сергій і Митько — найязикатіші хлопці в селі...

На воротях стояли тітка Маруся й моя мати...

Мені стало так жарко, наче я зненацька провалився в палаючу піч. Це зараз почнуть випитувати — звідки, та чого, та нащо? А коли зиркнув на Тамару, моє бідолашне серце зовсім обірвалося — стисла в руках отой волошковий букет, мов якусь дорогоцінність! Не могла дорогою викинути!

— І де це ти?..— почала була мати, й на моєму обличчі спалахнула справжня пожежа.

— І де це ти ходиш? — чомусь одвівши очі вбік, заклопотано мовила мати.— Дядько Петро вже двічі заглядав... «Де мій перший помічник запропастився?» — турбується.

Здається, шалений вихор перекинув мене через парканчик. Одмахнувшись на ходу від матиного: «Може, хоч пообідаєш?» — я підскочив до машини.

Шофер до пояса занурився в мотор. Почувши тупіт, випростався, відповів на моє надто голосне «здрастуйте!».

— Так-от,— дядько Петро звів до купи вигорілі до білини короткі, але широкі брови,— завтра, товаришу перший помічник, виїздимо на врожай. Ясно?

— Ясно! — вигукнув я.

— А зараз — остання профілактика. Почнемо?

...Я повернувся додому вже в сумирних золотавосірих сутінках.

— Де ти так довго? Твій батько он динамку причепив! — нетерпляче зустріла мене Тамара.— Ой! Так світить, так світить — осліпнути можна! Якийсь дядько аж дивувався: «Що воно за мотоцикл — фара б'є, а мотора не чути!» От спробуй!

Я сів, проїхався. Здорово, нічого не скажеш! Хлопці на алеї помруть од заздрощів...

Тільки на алею їхати не дуже хотілося. Втопився.

А Тамарі хотілося тільки на алею.

Я зам'явся.

— Знаєш, у нас сьогодні з дядьком Петром роботи було! По самі вуха. Може, завтра втремо хлопцям носа?..

Тамара глибоко зітхнула й тихо попленталася до хати.

Це зітхання кольнуло мене, як голка-циганка, і я притьмом наздогнав Тамару, плеснув їй по плечу.

— Поїхали! Втремо носа!..

...Машина мчала степом. Виставивши трохи лікоть у вікно, я сидів у кабіні поруч дядька Петра й дивився на сонце.

Жовте, нежарке, воно зависло над синіми, аж чорними шпичаками далекого лісу й ніяк не хотіло опустатися нижче. Та ось ненароком зачепило круглим боком високу верхівку — і розлилося червоно на проторому крайнебі.

От би Тамару сюди...

Як би вона... запискотіла: «Ой, як гарно! Наче намальовано!»

Посіріла невиразна дорога одчайдушно кидалася під колеса «газона». А коли вскочили в глибоченьку долину, дорога, здається, зовсім вигладилася, ніби на ній зникли всі горбки, всі підступні вибої. І дядько клацнув вимикачем.

Два довгі блакитні мечі шугнули вперед, окресливши вдалині чорний силует каракуватої верби, схожої на п'яницю з розчепіреними для рівноваги руками. Від тої верби щось відокремилася й рушило поперед нас. «Велосипедист!» — упізнав я. Він щосили, майже злігши на кермо, сновигав ногами, але наш «газон» невблаганно наздоганяв його. Короткий, як постріл, сигнал, ривок уліво, і вже загубився позаду той велосипедист з жовтим кружальцем світла, що падало на землю від його німічної фари...

— Дядьку,— обізвався я хрипким голосом,— а ми... тільки у Мар'янівку будемо їздити?

— Чого ж,— хитнув головою шофер,— не тільки світа, що Мар'янівка.

— А ... у Вільшанку?

— І у Вільшанку,— ствердив дядько Петро й підозріливо глянув на мене.— А що?

— Та нічого! — нечемно буркнув я й висунувся до пояса у вікно, хоч це категорично заборонялося правилами вуличного руху.

Але як інакше остудиш обличчя?..

Машина летіла вечірнім урочистим степом.

З М І С Т

Гарбузи	3
Гільза на вікні	8
Червоний дим	24
Лиха звістка	31
Осіній вітер	38
Незвичайні медалі	46
На те літо, після війни	55
Усмішка	64
Шурко зустрічає батька	96
Мені не страшно	98
Жита за хатою	103
Тінь на синіх кучугурах	107
Маркіян	131
Відлига серед поля	169
Гадюка	191
Так пахла тиша...	199
Історія одного велосипеда	213

Библиотечная серия

Виктор Иванович Кава
НА ТО ЛЕТО, ПОСЛЕ ВОЙНЫ...

Повести и рассказы

(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Рисунки Ивана Дмитриевича Принцевского

Издательство «Веселка»,

Киев-4, Вассейная, 1/2

Редактор В. М. Малець

Художній редактор В. Ю. Тернавський

Технічний редактор Л. В. Маслова

Коректори Н. В. Третиниченко, С. В. Гордіюк

Информ. бланк № 1197

Здано на виробництво 08.05.79. Підписано до друку
24.09.79. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура шкільна. Друк високий. Фіз. друк. арк. 7,75.
Обл.-вид. арк. 12,75. ВФ 33062. Умовн. друк. арк. 13,02.
Тираж 65 000. Зам. 9—1270. Ціна 50 к.

Видавництво «Веселка», 252004, Київ-4, Васейна, 1/2.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.